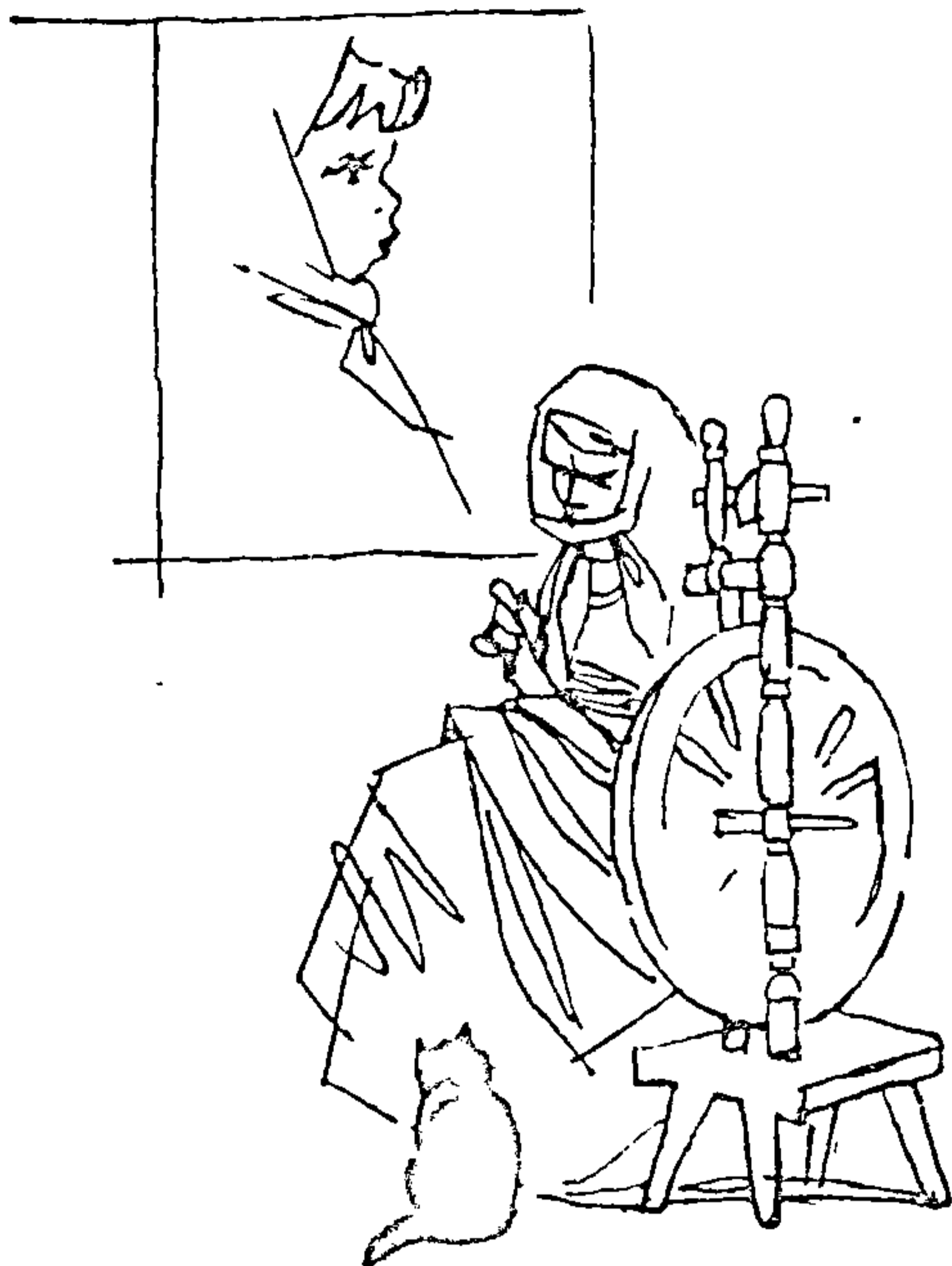

ЯНКА БРЫЛЬ

У СЯМ'І

ЯНКА БРЫЛЬ

У СЯМ'І

Аповесці і аповяданні

МІНСК «МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА» 1976

Бел 2
Б 87

Мастак І. А. Давідовіч

Брыль Я.
Б 87 У сям'і. Аповесці і апавяданні. Мн., «Маст.
літ», 1976.

368 с. з іл.

У зборнік «У сям'і» ўключаны дзве аповесці «Сіročы хлеб» і «У сям'і», а таксама выбраныя апавяданні. Гэтыя творы пераканаўча гавораць юнаму чытачу пра красу нашай савецкай рэчаіснасці, вучаць маральнай чысціні і любові да Радзімы.

Б $\frac{70830-138}{M302(05)-76}$ 142-76

Бел 2

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1976 г.

СІРОЧЫ ХЛЕБ

1

Нехта, кажуць, спытаўся ў такога, як ён, свінапаса: «Хлопец, а колькі штук у тваёй чарадзе?»

«Колькі? Сем семярэй, сем старых свіней, свішка, свінок, свінчын браток і адно парасятка».

Ну, паспрабуй далічыцца!.. Не менш, мусіць, будзе, як тады, калі малыя гоняць іх з выгану ды крычаць: «Гэй вы, белыя, чорныя і рабыя!..»

У Даніка было іх трое: свішка, свінок — свінчын браток і адно парасятка. Свіння Рабая вельмі любіла, калі яе чухаеш,— ажпо вочы заплюшчыць. Парсюк Белы, той самы «свінчын браток», калі Данік, як і ўсе хлопцы, садзіўся на яго верхам і паганяў пяткамі пад бакі, толькі рохкаў ды трос лапўхамі вушэй. Затое каравы, худы кнырчок Свіны Татка лез у шкоду, як вуж, пакуль яму не прывязалі на шыю «бурдзёлак» — паленца, што барабаціла па каленях.

Ды са свіннямі яшчэ паўбяды,— горш было з некаторымі сябрукамі.

Данік, як і кожны з малых, меў не адну, а пекалькі мянушак,— то Сівы, то Гусак, то Манька... Сівым яго празвалі за валасы, асабліва светлыя ўлетку, калі яны выгаралі на сонцы. Гусаком — таму, што калісьці, яшчэ пазалетась увосень, хлопцу пагнаў страху стары Міропаў гусак. «Манькай» у іхняй вёсцы называюць левую руку, а Данік хацеў чамусьці быць ляўною і ўсё страшыў, крычаў: «Вось як дам табе з манькі!..» На кожную з гэтых мянушак можна было адказаць любому з сяброў таксама

мянушкай, а то і пабіцца. Зрэшты, не ўсе мянушкі ад-полькава прыжываюцца. З трох першых мянушак, з якімі Данік уступаў у жыццё, да хлопца прыліпла найбольш адна — Сівы, і за яе Данік амаль не злаваўся.

Была, аднак, яшчэ і чацвёртая мянушка... Жабраком называлі яго толькі Палуянавы хлопцы, Шурка і Павел. І сам стары Палуян не раз крычаў цераз плот на Данікаву маці: «Жабрачка ты! Я цябе з адной кішэні магу купіць з усёй тваёй паршывай гаспадаркай!..»

У Палуяна — многа поля і кожны год службыць парабак, а ў Зосі, Данікавай мамы, нават каля свайго пяма. Да таго ж яшчэ Зося — удава, а Марка Палуян — пачальнік на ўсю Галынку — солтыс.

— Не чапайся ты з імі, пяхай іх,— вучыла Зося свайго хлопца.— Не чапай, у іх бацька.

Данік быў сірата. Бацьку яго забілі на вайне з польскімі панамі, у дваццатым годзе. Хлопчык яшчэ зусім няшмат разумеў у тым, хто такія паны і чаму яго тата не хацеў іх пусціць сюды, у Заходнюю Беларусь. Данік ведаў адно — тата быў вельмі вясёлы і добры. Нібы праз соп успамінаецца,— у шэрым шынялі, з чырвонай зоркай на шапцы, тата казытаўся вусамі і рагатаў, падкідаючы Даніка на руках... Мама кажа, што бацька, калі наша армія гнала папоў на захад, толькі «вады напіцца» забег. Пайшоў, а назад не вярнуўся... Не вярнуўся дадому і татаў брат, дзядзька Пятрусь. Ды ён жывы,— педзе за граніцай, у Савецкім Саюзе. Ёсць у Даніка і другі дзядзька, мамін старэйшы брат, але ён — у суседняй вёсцы Мікулічах, і яму не заўсёды паскардзіцца,— трэба абараняцца самому.

Неяк на пашы солтысаў Шурка першы палез да Сівага,— перабраў усе яго мянушкі, а ўжо калі дайшоў да апошняй — Данік не вытрымаў і сцебануў салтысёнка пугай. Шурка разроўся і пабег ад свіпей да чарады кароў, дзе быў іх Павел. Той, ужо здаровы бэйбус, заўсёды біўся кіем па галаве. Ubачыўшы, што ад кароў бягуць абодва

Палуяччыкі, Данік пабег у вёску. Яны яго, можа, і не дагнали б, але Павел папаў яму сухой грудкай у патыліцу, і Данік заплакаў. Быццам адразу зразумеў, што ворагі — вось-вось, мама яшчэ не чуе яго, а самому ўжо забівае дух...

Каля Мікітавых гулялі, бо гэта было ў нядзелю.

— Ага яго! — крыкнуў на Даніка здаравенны Сымонішын Васіль і затупаў «на страх» вялізнымі ботамі.

Рагочучы, ён злавіў хлопчыка, і, пакуль малы вырываўся, старэйшы салтысёпак, Павел, падбег і трэспуў яму кіем па галаве.

— Прыдурак ты! — загрымеў на Васіля другі дзяцюк, Мікола Кужалевіч. Меншы і маладзейшы за Васіля, Мікола штурхапуў гэтага здаравілу ў грудзі і замахнуўся:— Табе б вось самому па сківіцах! А ты, кулацкая гніда! Вось я табе!..

Павел і так ужо адышоўся, а цяпер — пабег, агрызаючыся, дахаты.

Мікола адвёў Даніка пад плот і пасадзіў на траве.

— Нічога. Ты, брат, не плач,— гаварыў ён прыгнуўшыся.— Вырасцеш — мы ім пакажам. Твой бацька быў герой, і ты не плач.

Дужай мужчынскай рукою, якой так даўно не было на светлай галаве Даніка, Мікола правёў па «сівых» валасах малога, намацаў гуз ад кія і, заплюшчыўшы вочы, праз зубы ціха вылаяўся.

— Пайдзі да студні...— пачаў ён і печакана змоўк.

Сівы глядзеў яму ў вочы вялікімі, поўнымі слёз вачыма.

— Пайдзі да студні, выцягни вады і прымачы...

— Грай польку! — пачулася за спіной у Міколы. Гэта быў голас таго ж Васіля.

Мікола пакінуў хлопца каля плота і вярнуўся ў круг.

— Грай, Сцяпан,— сказаў ён гарманісту,— ды толькі не для яго. Дурня трэба, хлопцы, трохі правучыць.

— Правільна, Мікола! Байкот яму сёпня! — пачуліся

галасы.— Не ідзіце з ім гуляць, дзяўчаты! Не бойцеся, не зачэпіць!

— Ды што вы, хлопцы! — апраўдваўся Васіль.— Няўжо вы думаеце, што я хацеў, каб ён яго ўдарыў? І не думаў, каб мне вась з гэтага месца не сысці!

— І не сыходзь,— сказаў Мікола,— пастой ды падумай, чаго табе трэба хацець, чаго — не.

Данік не пайшоў да студні. Ён толькі стаў каля плота і пазіраў на Міколу — ужо з захапленнем у заплаканых вачах.

Маме нехта наказаў, і вась яна прыбегла. Ужо іграў гармонік, і моладзь гуляла польку, з тупатам уздымаючы пыл. Данік ужо не плакаў, а яна ўзяла яго, як малога, на рукі і, хоць ніхто не чуў яе, спачатку люта кляла Палуянаў, а потым да хлопца:

— Ціха ты, ціха, сыноч. Не чапай ты іх, я ж гаварыла, няхай іх свая кашуля не чапае. Ціха...

І ён заплакаў зноў,— усё ж такі дзіця.

Назаўтра ўранку, яшчэ раса пяклася холадам, Сівы ўжо ехаў верхам на парсюку — зноў на балота. Падганяў Беллага парэпанымі пяткамі пад бакі і зноў смяўся.

2

Свайго поля было ў іх пяшмат: для такой жніі, як Данікава мама, няма дзе і разгарнуцца. Зося хадзіла ў зажон. Жала чужое, думала пра сваё... А пад восень зрабіла тое, пра што думала,— купіла свайму хлопцу боцікі. Першыя ад роду.

Прынесла іх увечары з мястэчка — чорпенькія, бліскучыя, з чырвонымі падэшвамі... І абцасы, і рапты блішчаць, бо насмолепы!.. Выйшла, праўда, пяладна: бот да бота былі прычэплены дратвай, і са спеху Данік не дратву парваў, а прарваў у адной халяве дзірачку. Мамінага «чымборыка» на гэты раз Сівы пават і не пачуў.

Усю ноч не далі яму заснуць гэтыя новыя боты. Яны

вісслі, як спакуса, на жэрдцы пад палком, па якім хлопец спаў, і, каб не дзірачка ў халяве, гэтак добра было б думаць, што ён ужо вырас вялікі, што ўжо вельмі хутка, праз тры толькі дні, ён пойдзе ў першы клас!..

Школа стаяла наводшыбе ад вёскі, на ўзгорку. Сама старая і ў акружэнні старых бяроз, што асланялі яе ад зімовых вятроў. Заманілі Даніка і гэтыя высокія бярозы, і прыгожыя дарожкі вакол школы. Не раз вясною ён глядзеў, як дзеці, што ўжо вучыліся, праскрабалі гэтыя дарожкі ў мураве, пасыпалі іх жвірам і абсаджвалі касачамі. А ў сярэдзіну школы, дзе вучацца, так дагэтуль яму і не ўдалося прабрацца.

Настаўнік, якога ў вёсцы называлі пан Цаба, Даніку не вельмі падабаўся.

Неяк улетку яны, пастушкі, спаткалі яго на пашы. Ішоў ён з-пад рэчкі з трыма вудамі, са збанком і з нейкай торбай за плячыма. Школьнікі, а з імі і меншыя хлопцы паскідалі шапкі і, адзін перад адным, як гусі, загаманілі: «Дзень добры! Дзень добры!..» Спыталіся нават, ці хутка ўжо ў школу.

— Яшчэ будзе тры нядзелькі ды тады ў чацвер,— скажаў настаўнік.

Потым пан Цаба паглядзеў на Даніка і спытаўся:

— А чый гэта такі Іванка?

— Ён не Іванка, ён Данік,— адказалі старэйшыя хлопцы.— Ён Зосін, а прозвішча іхняе Малец. У яго толькі маці, ён сірата.

— Дык, значыцца, ты — пан Даніла Малец,— засмяяўся настаўнік.— Ты таксама прыйдзеш вучыцца? Ходзь ту, не буй се.— Ён узяў хлопца за плячук і падцягнуў бліжэй да сябе.— А які ж ты, пане Малец, сівы, мурзаты, пястрыжапы!..

Пастушкі засмяяліся. Тады і з'явілася яшчэ адна мянушка: «Пан Даніла Малец адмарозіў палец». А Даніку было зусім не смешна.

— Ну, дык хочаш вучыцца?

Адказаць пастаўніку трэба, ды і ў школу хочацца, і хлопец цераз сілу выціснуў:

— Ёгі.

— Не «ыгы», а хачу. А рыбу вудзіш?

— Хачу.

Дзеці зноў засмяліся. А чаго? І поўна ж, хочацца з вудай на рэчку, але рэчка далёка за пашай, на лузе, і не заўсёды можна туды пайсці.

У руцэ пана Цабы пагойдваўся жоўты збапок, падвязапы за шыйку вяровачкай. Сівы цікнуў у яго раз, другі раз і, пічога не ўбачыўшы, спытаўся:

— Што там?

— Рыба,— адказаў пастаўнік.— Не пашанцавала мне сёння, пане Давіла Малец, аднаго толькі акушья ашукаў.

— А чаму ж у торбе поўна?

— У торбе? Там руўнеж рыбы.

— А вы ж кажаце — толькі адну злавілі.

— Ну адну. А гэтыя купіў.

— Дзе купілі?

— Дзе? У склепе, ктуры называ се Немэп¹. Ха, ха, ха!.. Не, злавіў усе, пане Малец, толькі адну нясу живуую.

— А чаму вы лжаце?

— А што, ты ніколі не лжэш?

— Ёгі.

— Бачыў ты яго — «ыгы». Ну што ж, пане Малец, я табе за гэта ксёнжку дам, калі прыйдзеш у школу. З цацкамі.

Па развітанне хлопцы зноў паздымалі шапкі і, адзін перад адным, загаманілі: «До відзэння! До відзэння!..» А Давік стаяў разгублены, не ведаючы — верыць ці не верыць?.. І неяк прыкра было, невядома чаму...

Цяпер ён успамінае пра гэта, і зноў вяртаецца думка: верыць папу ці не?..

А боты — чорныя, бліскучыя боцікі — вісяць па жэрдыцы, над самай галавой, і, глядзячы на іх, ніяк не заснеш...

¹ У краме, якая называецца Пёман.

Праз тры дні ў школу!.. Пасля пачпуцца халады і можна будзе абуцца!.. А можа мама дазволіць і ў першы дзень?..

3

Пан Цаба не ашукаў,— як толькі Данік прыйшоў у школу, ён даў і яму кніжку з цацкамі і неяк смешна назваў яе — «элементаж»¹.

Літары даліся хлопцу пяцяжка. Толькі з дзвюма з іх Данік, як і ўсе іншыя навічкі, меў многа клопату. Нейкае «а з хвосцікам» і «э з хвосцікам»; першае трэба вымаўляць, як «не то а, не то он», а другое — «не то э, не то эн»... Так муштравалі іх настаўнік. І вымаўляць удавалася толькі яму. Малыя неўзабаве вырашылі, што тут уся справа ў носе — які ў каго нос. У пана Цабы нос быў доўгі, чырвоны, і настаўнік гугніў у яго неяк вельмі ж адмыслова. А ў іх яно так не выходзіла гладка — ні «он», ні «эн»...

Пасля пачалі складаць з літараў словы: «ма-ма», «тата», «А-не-ля»... Мама і тата — таксама як і ў нас. Апеля — гэта імя дзяўчынкі. Такой дзяўчынкі ва ўсёй Галынцы не было, і таму Данік назваў Апеляй іхнюю перастую, вельмі ж пацешную цялушку.

Неяк зімою, прыйшоўшы са школы, Данік адразу ўзяўся за ўрокі, як ён рабіў цяпер, ужо не пасучы, заўсёды. Мамы не было дома. Ён сам дастаў з печы капусту, з паліцы — хлеб, пад'еў, прыбраў са стала і разгарпуў «элементаж». Пачаў чытаць вершык, які трэба было вывучыць на памяць. У вершыку польскі хлопец Япэк хваліўся сваёй маме, што ён паловіць многа рыбы. А потым:

Ловіл Япэк до полудня,
Маёнц пружнон храпкэн...²

¹ Буквар.

² Вудзіў Япэк да паўдня,
Маючы дарэмную ахвоту...

На гэтай «храпкэп» Сівы і засеў. Што гэта за «храпка»? Думаў, думаў — дарэмна. Успамінаў, успамінаў... Не, настаўнік не гаварыў ім нічога пра гэтае слова. У мамы не спытаешся: яна пайшла з кудзеляй. Ды, зрэшты, колькі ў яе ні пытайся, толькі і будзе адказу: «А багі яго ведаюць! Адчапіся. Што я табе — пані ці настаўніца? Бабуля твая, нябожчыца, пакаёўкай у пана была: тая табе адказала б!..»

Раптам Данік успомніў, у каго сёння маці з кудзеляй, і ўсё яму стала ясна. Ну, калі не адразу цяпер, дык хутка будзе ясна, — вось толькі ён пойдзе туды, да Кужалевічаў, ды пакажа гэтую «храпкэп» сябру свайму — Міколу.

Мікола — сябар Даніку? Вялікі дружыць з малым?.. А што ж тут дзіўнага? Пасябравалі яны... Хто яго ведае калі — ці тады, летась вясною, як Мікола абараніў яго ад салтысёнка, ці тады, як і Данік дапамог Міколу? Відаць, і тады, і тады.

Месяцы тры таму назад, увосень, хлопчык бег з пашы дахаты. Іван Цярэшкавых, з якім ён «пускаўся ў школу», прыйшоў з першай змены і пусціў Даніка на другую. Сівы спяшаўся, трусіў падбегам, а тут, з загуменнай дарогі, што за капуснікамі, нехта гукнуў яго:

— Данік! — і памахаў рукою.

Ён пазнаў, хто яго кліча, і пабег па капусце туды.

Пачаўшы ад дарогі новую баразну, Мікола сядзеў на плузе і курыў.

— Вось што, браце Даніла, — сказаў ён. — Дар за дар, а дарма нічога. Я цябе выручыў, і ты мяне выруч. Збегай ты да нас у адрывку, дзе я сплю... Глядзі толькі, каб маці мая не ўбачыла. І вазьмі ты там, у кутку каля дзвярэй, адну штуку. Схавай толькі, каб ніхто не бачыў...

Данік пабег. Зайшоў у двор да Кужалевічаў з загумення. Азіраючыся, адчыніў адрывку і ўбачыў у кутку каля дзвярэй стары бязмеп: з булавешкай, але без кручка, на які падвешваюць тое, што важаць. Больш нічога ў кутку не было. Значыцца — трэба ўзяць гэта.

Хлопчык схаваў бязмен пад кашулю, высунуў галаву з дзвярэй на двор, азірнуўся ва ўсе бакі і, колькі духу, памчаўся па сцежцы на загуменне, а там — па дарозе да Міколы.

— Ну вось,— усміхнуўся яго абаронца.— Давай сюды. Гэта, брат, тая самая булава, з якой яшчэ асілак Машэка ваяваў з панамі. І я тут гэтай штукай не каня паганяцьму. Яму ўжо і булава не паможа...

Хлопчык глядзеў то на аратага, то на худога, як драч, каня, то зноў на аратага... Той самы Мікола — добры, вясёлы, чубаты дзяцюк, якога ён бачыў і босага, і ў лапцях, і ў ботах,— здаўся цяпер малому такім здаравенным і страшным з гэтай сваёй булавою... Страшным, вядома, для тых, хто не сябруе з Міколам, як Данік.

— З-пад кашулі ідзі пад кашулю,— усміхнуўся Мікола, затыкаючы бязмен за пояс.— А ты, браце Даніла, толькі маўчы пра гэта. Я не разбойнік. Я толькі тут успомніў пра гэты бязмен. Там, за гарою,— ён паказаў рукой на ўзгорак, за які цягнулася вузкая, педаараная палоса,— там чакаюць мяне. Макар Палуян захацеў надаваць жабраку Кужалевічу. Адзін пан солтыс баіцца, дык брата паклікаў. Таго, што ў прымах жыве, у Мікулічах. Між сабою, кулаччо, грызуцца, а на нашага брата — разам. Сядзяць там педзе ды пакурваюць, чакаюць... Нічога, пакажу бязмен — не палезуць. Ну, ты ідзі, брат, бо ў школу спознішся. Што ж, гняды, пацягшулі!..

У школу Данік спазніўся. Пап Цаба паставіў яго ў куток на калені. Гледзячы на сцяну, пакалупаную ў гэтым месцы пазногцямі і пакрымзаную алоўкамі яго папярэднікаў, Сівы думаў пра тое, што цяпер робіцца там, за гарою. Там, дзе два Палуяны сустрэлі Міколу. Эх, вось дзе, мусіць, бамберыць педзе на іх спінах булава! Гэта ім не да мяне ды не да мамы мае чапляцца!.. Гэта ж ім не хто-небудзь — Мікола!..

Такі сябар і можа і ведае ўсё. Ён і пра «храпку» гэтую скажа.

Данік хуцелька апрапуўся і пабег да Кужалевічаў.

Аднак і Мікола не змог яму нічога адказаць. Паклаўшы на лаву свой-малаток і бот (Мікола яшчэ і шавец!), ён узяў Данікаў «элементаж» і пачаў думаць уголас:

«Конская мыза — храпа. Калі гразь замерзне нагалік, без снегу, — таксама гаворым храпа. Але гэтая «храпка» тут, брат, не падыходзіць... А ў што ты, калі рыбу вудзіш, угортваеш сваіх печкуроў? У апучку. Можна яна і па-польску трапка?»

Сівы шмаргануў посам і на момант задумаўся. У іх толькі Іван Цярэшкавых рыбу ў апучку ўгортвае. Але ў яго і плоткі бываюць, і акуні. Данік рабіў інакш. Ён выпіваў з бутэлькі малако, а тады, як толькі зловіць рыбку, — туды яе, у бутэльку. Аднаго за адным упіхаў цераз рыльца слізкіх, халаднаватых печкуроў, часта мяняў ім ваду, а яны ўсё чамусьці пазыхалі. Сыпаў ім крошкі хлеба, і здавалася, рыбка ядуць... Жуюць, жуюць — пакуль нарэшце не падохнуць...

— Ды не, дзядзька Мікола, — сказаў ён, — храпка гэта не апуча. Апучка па-панску — шматка. Мы ёю ў школе дошку выціраем.

— Ну дык я, брат, не ведаю. Я, брат, у іхнюю школу і дня нават не хадзіў.

— А што ж настаўнік? — азвалася з-за прасніцы Данікава мама. — Што ж яму — толькі грошыкі аграбаць?

Стары Кужалевіч, дзядзька Рыгор, ляжаў на печы, лапцямі на хату. Здавалася — спіць, адно ж паварушыўся і кажа:

— А пакіньце вы з гэтым настаўнікам! Які ён паляк! Ён жа з Бярозаўкі. Бацьку я яго ведаю і самога. З багатай хаты, нічога не скажаш. У Нясвіжы вучыўся, па-руску. А цяпер вось у панскую скуру палез. Ужо, бачыш, і паню сабе падхапіў, ажапіўся. Сястра, кажучь, пейкага паліцыянта. Угрунтаваўся добра. А нашага брата, калі каторы і вучоны, настаўнікам, нябось, не паставяць. Ды не кожны і захоча, як гэты Цаба. Храпка, шмапка... Калец-

тва адно! Хутчэй бы на іх які парадак рабіўся. То пан паліцэйскі, то пан саквістратар¹, то пан які-небудзь Цаба — усе на нашу мужыцкую шыю...

Данік глядзеў на Міколу. Сябар яго ўстаў, падышоў да паліцы і зняў з яе нейкую кнігу.

— Гэта Купала,— сказаў ён.— Той самы, што і пра Машэку напісаў. Памятаеш? — падмаргнуў ён Даніку.

— Ён,— таксама па-змоўніцку ўсміхнуўся Сівы, ус-помніўшы пра бязмен.

— І пра мяне ён напісаў,— гартаў кнігу Мікола.— Глядзі вось, верш: «Я шавец-маладзец». І пра цябе напісаў. Пра цябе і пра маму тваю. Вось паглядзім. Ага! Ну, слухай.

Гэта была размова беднай маці-сялянкі з хлопцам сваім, які пасвіў чужыя каровы. У хлопца было тое, чаго ў Даніка ніколі не будзе,— бацька і браты. Было і тое, чаго ў Даніка яшчэ няма,— служба ў чужых людзей. Было, аднак, і галоўнае, што радзіла Сівага з тым пастушком,— горкая доля.

Мікола чытаў, стоячы сярод хаты:

Як у служкі сходзяць леты —
Ў пастуха,
Пытай, маці, птушкі гэтай —
Капюха.
Запытайся гэтай хмары —
Гэтых слёз;
Гэтай кветкі па папары —
Гэтых лоз;
Гэтай грушы сярод поля
І балот:
Яны ўсе аб маёй долі
Вядуць шчот.

Ну і галоўнае, што ты, браце Даніла, запамятай пазаўсёды:

Не плач, маці, і не злуйся
На жыццё,
Як я ў сілачку ўбяруся,
Змагу ўсё.

¹ С е к в е с т р а т а р — зборшчык падаткаў.

Вось так, брат, і запісана. Зразумела?

У адказ Данік змог вымавіць толькі сваё «ыгы». За яго адказала маці.

— Як жа хораша, божачка,— уздыхнула яна.— Чула, Алена, га? — спытала ў Міколавай маці, якая таксама не прала, а слухала.

— Ну, што, Данік,— сказаў Мікола,— хочаш вось так павучыцца чытаць?

— Ыгы!..

— Калі «ыгы», дык ідзі цяпер і вучы сваю храпку, а ўвечары прыходзь.

І вось быў вечар, у які яшчэ адзіп заходнебеларускі пастушок з мужыцкай прагнасцю на ўсё жыццё запамінаў трыццаць дзве літары ўжо не чужое граматы. І была пасля вечара ноч, у якую ў старой, запесенай снегам хаціне доўга не мог заснуць маленькі чалавек.

4

Парты ў школе старыя. Паднімеш дошку і — ляп-ляп ёю, як маці бёрдам, ткучы. Вельмі прыемна. А ўсе яны парэзаны, пакрэмзаны!.. У ямцы, дзе стаіць чарніліца, — цэлы сметнік. А яшчэ, як разальеш туды чарніла ды вымеш чарніліцу, рукі запэцкаюцца — не дамыешся. Мацнеш сябе за нос або пачухаеш астрыжаную галаву, а потым дома: «Эх ты, пісар,— кажа мама,— зірніся ў люстэрка, які ты!..»

Яшчэ і тата Данікаў вучыўся на гэтых партах. Кажуць, што і тады яны былі таксама пакрэмзаны... Мама на іх не вучылася, бо япа не з Галышкі, а з Мікуліч. Ды яна і зусім не вучылася, а служыла з маленства. І вось не ўмее цяпер ні чытаць, ні пісаць. Аддаўшы Палуяну-солтысу падатак, япа ставіць на паперцы тры крыжыкі, ды і то нейкія крывыя. І сама галаву неяк скрывіць, і аловак не ўмее трымаць...

Данік ужо ў трэцім класе. Першыя школьныя радасці

даўно прайшлі. Праўда, вучыцца «па-панску» з кожным годам як быццам лягчэй. Ужо і сам пан Цаба гаворыць з імі толькі па-польску. Вось і цяпер ён тлумачыць ім пешта, але Сівы не чуе, бо задумаўся. Ад певясёлых думак ён абмакнуў у чарпіла тупы канец алоўка і напісаў на парце: *Д. Малец*. Па-беларуску, вядома. Настаўнік заўважыў гэта і паставіў «грамацея» ў куток, дзе яшчэ, напэўна, стаяў неаднойчы і тата...

Глухаваты Лявон, як заўсёды, калі настаўнік вёў каго-небудзь за вуха ці за валасы ў куток, сказаў уголас: «Ну, павялі бычка на ярмарку!» І, як заўсёды, пан Цаба паставіў Лявона побач з пакараным.

У кутку за дошкай падлога прагніла, і Акулінін вешік трапляе ў тую яму не часта. Шыбы шэрыя, запацелыя. На атынкавапых сцэпах доўгія трэшчыны. На покуце — пазалочаны бог, якога, кажучь, выдумалі паны. А на сцяне паміж вокнамі — вусаты пан Пілсудскі, які прывёў сюды ўсіх паноў з усімі іх падаткамі, стрэльбамі і «эле-мэнтажамі»...

— Лявон, — шэпча Данік. — Ты чуеш? Калі мы ў першым яшчэ былі, знайшоў я раз грыфель пад партамі... Ну, грыфель, — «га?..». І панёс я яго нашаму мармолю, у яго пакой. А ён гэта сядзіць за сталом і сала з хлебам аплятае. Ажно пасішча лукам выгінаецца...

— Га? — уголас спытаўся Лявон.

— Ціха вы там, галганы! ¹ — павярнуўся за сталом настаўнік.

— Ат, глушак! — шапнуў Данік на Лявона.

І вось яны стаяць моўчкі. Малец думае пра настаўніка. Тады, калі ён пасіў яму грыфель (таксама дурань: не мог спытацца сам у класе, чый ён!..), у папа Цабы яшчэ і наймічкі не было. Тоўстая пані Юля ўсё рабіла сама. Цяпер у іх Акуліна. А Юля яшчэ патаўсцела і, як гавораць у вёсцы, гуляе з панам Вільчыцкім...

¹ Г а л г а н — нягоднік.

Пазаўчора гэты пан зноў прыязджаў сюды з маёнтка. Як толькі коні яго зазванілі шамкамі ды захрапілі перад вокнамі, Цаба пабег на ганак. Неўзабаве ён увайшоў у клас з панскім фўрманам Фэлікам. Спяшаючыся, Цаба напісаў на дошцы некалькі сказаў і загадаў ім перапісаць гэта ў сшыткі.

— І ціха мне! — сказаў ён. — Будзеце слухаць гэтага пана.

«Гэты пан» — вусаты, заікасты Фэлік — зняў сваю калматую шапку і палажыў яе на сталае. Разгірачыўшы здаравенныя боты, якімі ён ужо паслядзіў цэлую лужыну, фўрман стаяў перад партамі, трымаючы ў левай руцэ вялікія рукавіцы з аўчышы, а ў правай — сырамятную пугу на доўгім бамбукавым пугаўі. Дзе ж тут табе будзе ціха! Хлопцы і нават дзяўчаткі хіхікалі і круціліся на партах. А Фэлік раз-пораз ляпаў пугай па падлозе і заікаўся:

— А я ц-цяб-бе і там, на п-покуце, ад-гэтуль д-да-стапу!..

Потым пан Цаба прыйшоў са свайго пакоя ў клас, увесь чырвоненькі пасля чаркі, і адпусціў фўрмана па двор.

А пан Вільчыцкі застаўся там, у пакоі...

Цаба ўжо і карову прывёў з маёнтка. А пешта з месяц таму назад, калі малыя прыйшлі ў школу, Акуліна зноў змывала два акрываўленыя ўслопы. Асмаленыя і памытыя свіныя ногі і галава з камешем у лычы ляжалі на першай парце. На сталае, побач з глобусам, стаяла вялізная міса з сіняватымі трыбухамі. Малыя абступілі Акуліну.

— Што? — спытаўся Лявоп. — Ужо другога ўходалі? Можна Вільчыцкі Юлі даў?

Ды Акуліна толькі коўгала апучай па ўслопе і маўчала. Тады Лявоп пахнуў Даніка на Акуліну, а тая пляснула яму каравай апучай па твары. Цьфу, ажно цяпер смярдзіць!.. І ўсё — і школа, і сам настаўнік — смярдзяць крывёй і трыбухамі...

«Папскі падліза»,— кажуць у вёсцы пра Цабу.

Пакуль Данік так думаў, стоячы на каленях, гасцінцам з мястэчка брыла на адліжным снезе Акуліна.

У старых салдацкіх валёнках, засопшыся, яна песьла з пошты вялікі пакунак. Вось яна мільгапула ў акне... у другім...

— Кніжкі! Кніжкі пясё! — загамапілі дзеці.

Акуліна ўнесла пакунак, напусціла з двара холаду, навалакла шлапакамі снегу.

— Ух, папок! — уздыхнула яна, папраўляючы хустку.— Хай іх печага халера! Наце вам і запіску яшчэ.

— А ты не лайся, дурніца. Ідзь прэч!

Акуліна згорбілася і пайшла.

— Ну вось,— сказаў настаўнік.— Вось вам і тое, чаго так хацелася вашым бацькам. Тутай сон бялоруске элемантажэ «Зорка». Хто з вас умее ўжо чытаць па іх?

Данік азірнуўся. Ды і азірацца не трэба,— і так чуваць, як загаманіў, узпяў рукі ўвесь клас:

— Я! Я! І я!..

— Праве ўшысцы,— загугніў пан Цаба.— Ну што ж, пшынаймней, не тшэба мне будзе лішне заўрацаць¹ сабе галаву.

Ён памаўчаў.

— А хто ж вас навучыў? — спытаўся.

Аказалася — каго бацька, каго нават маці, каго — старэйшы брат, а трох — Яна Бусліка, Уладзімежа Чарадойлу і Шымона Мамоньчыка, як пазываў іх настаўнік,— навучыў Дáпель Малец.

— Ты? — спытаўся пан Цаба.— А пу, устаць!

Данік устаў і навярнуўся да класа.

— А хто цябе навучыў? Ну, чаго ты ўпурывуўся?

Сівы маўчаў, толькі глядзеў на папа спадылба.

— Не повеш? — зноў па-польску спытаўся пан Ца-

¹ Праве ўшысцы — амаль усе, пшыпаймпей — прынамсі, заўрацаць — марочыць.

ба.— Не повеш? Мысліш, я сам не вем? Ідзь зпуў до свэго кошта!..¹

Данік павярнуўся і, па прывычцы, стаў на калені.

Ён не сказаў, не назваў свайго сапраўднага настаўніка. І не скажа. Не пану аб гэтым казаць!..

Чатыры месяцы прайшло з таго дня, калі ў іхняй Галышцы, як і ва ўсіх навакольных вёсках, быў сход, па якім сяляне дамагаліся ад папоў школы на роднай беларускай мове.

У тую нядзелю ў школе было паўнютка людзей. За сталом сядзеў пан Цаба, яшчэ два нейкія папы з мястэчка і пан паліцыянт. Не хто-небудзь іншы, а ён, Данікаў друг Мікола Кужалевіч, паказваў панам вялікі, складзены ўдвая ліст паперы. На гэтым лісце было напісана тое, што называецца незвычайным і вельмі ж, мусіць, моцным словам — *П Р А Т Э С Т*.

— «Мы, сяляне вёскі Галышка,— чытаў Мікола,— заяўляем пратэст супраць таго, каб пашы дзеці вучыліся не на роднай мове, і патрабуем адкрыць у нас беларускую школу...»

Данік ведаў — не хто-небудзь іншы, а ён, Мікола, пісаў гэты пратэст. А падпісала яго ўся вёска — з канца ў канец. Нават і солтыс, Марка Палуян, падпісаў. Маўчаў, чакаў, а ўсё ж такі падпісаўся. Увесь вялікі ліст спісалі: хто алоўкам, хто чарнілам, хто прозвішча паставіў, а хто крыжыкі. Недзе там, каля самага пачатку, стаяць і мамыны крывыя тры крыжы. Пад імі — рукой Міколы — напісана: «За пепісьменную, па яе просьбе, падпісаўся:», а яшчэ ніжэй — рукою Даніка — *Д. Малец*.

На сход, у школу, малых не пусцілі. Нават ад вокнаў Цаба адгапяў. Вокны былі адчынены, і ўсё чуваць было здалёк. Зрэшты, Данік схаваўся за бярозай перад акном і самае важнае бачыў.

— Не трэба нам чужая школа. Яна не маці для на-

¹ Не скажаш? Думаш, я сам не ведаю? Ідзі зпоў у свой куток!

шых дзяцей, а мачыха! Ды і мачыхі бываюць куды лепшыя! Не трэба нам і настаўнік, што за аб'едкі з панскага стала запрадаўся панам з душою! Не хочам мы і парадкаў такіх, калі на нашага брата глядзяць, як на быдла, калі кожны цябе кешкае нагою, як свіную ражку... Мы заяўляем пратэст!..

Так гаварыў тады Мікола. Так гаварылі і другія хлопцы і мужчыны.

Папы маўчалі. Цаба сядзеў чырвоны, як бурак, і толькі соп у сваю дзюбу. І паліцэйскі маўчаў, аберуч трымаючыся за стрэльбу, сціснутую каленямі.

Нешта праз месяц Міколу забралі. Той самы паліцыянт, а з ім яшчэ адзін гналі яго па вёсцы ўранні, калі малыя ішлі ў школу. І нельга было, вядома, падбегчы да сябра, шапнуць: «Можа прынесці табе тое, Мікола, што стаіць у вашай адыне ў кутку каля дзвярэй? Я пабягу...» Нельга было сказаць, бо паліцэйскія адганялі іх, адзін нават крыкнуў:

— Большэвіцке шчэненнта! Прэч! І вам до п'акі захцяло се?..¹

Дап'к, разам з іншымі хлопцамі, ішоў за імі воддаль, там, дзе ішла, галосычы, цётка Алена, Міколава маці.

Цяпер, стоячы ў кутку на каленях, Дап'к то думае, то нават шэпча:

— Панскі падліза... Запрадаўся з душой... І Міколу прадаў...

Гэта — пра Цабу. Так гаварыла ўся вёска.

5

Сонца, мароз і вецер. Эх, завірыў, разгуляўся!.. Так і скрабе па хрупкім снэзе, так і падвільвае белымі вужакамі снежнага пылу. Гопіць яго па полі, цераз гасцінец,

¹ Бальшавіцкія шчаняты! Прэч! І вам у турму захацелася?

зноў па полі, па хмызняках і — пад самелькі лес. А сонца такос, што не зірнеш па снег!..

Ад сонца Даніку не цёпла — цёпла ад бацькавага салдацкага башлыка, ад вялікага, з чужых плячэй, паўкажушка, ад хады па глыбокай сцэжцы. Ён дрэпае ззаду за мамай і глядзіць па пяткі яе лапцэй.

Мама шырока ступае, спяшаецца за дзядзькам Кастусём і з-пад вялікай хусткі-капапляшкі глядзіць па дзядзькавы боты.

Ідуць яны, якраз як тыя дзядзькі, што ходзяць у акруговы суд — з-пад Нясвіжа ў Наваградак — за сто кіламетраў. Спераду — сам той, які-небудзь дзядзька Сымон, што судзіцца з некім ці на якога пехта падаў у суд. За дзядзькам — сведкі. Глядзяць задні пярэдняму на пяты, быццам хочучы ўгадаць, ці ў Карэлічах будзе толькі сітніца і селядзец да чаркі, як у Міры было, ці можа Сымон каўбасы яшчэ возьме, як учора ў Гарадзеі?.. А сам той дзядзька Сымон павесіў галаву і думае пра свайго сабаку-адваката: як ён заўтра адбрэшацца? І пра тое думае, як ім цяпер у хаце пойдзе без каровы... Адвакат гаворыць: «выйграем!», ды гэта яшчэ на вадзе віламі пісана, а Падласку прыйшлося прадаць...

Данік ужо бачыў не раз, што гэтак ходзяць па гасцінцы, каля іхняй, галынкаўскай, пашы. Ходзяць так людзі і з іхняй Галынкі.

Вось так ідзе цяпер дзядзька Кастусь — спусціўшы галаву, а яны з мамай — следам, таксама моўчкі...

Толькі ідуць яны — не па суд, а ўнурыліся — ад ветру.

Дзядзька Кастусь, мамін старэйшы брат, прыйшоў да іх сёння з Мікуліч. І думае ён цяпер пра тое, як гэта раптам, знячэўку, пашанцавала ягонай сястры. Дзевяр яе, брат Данікавага бацькі Пятрусь Малец, прыслаў ім грошай. З Мінска ажпо, з-за граціцы. Там ён недзе жыве, відаць, як чалавек, бо — дайце раду! — адразу гэтулькі грошай прыслаў... Калі перавесці на золата гэтыя савецкія чырвошцы, дык будзе іх цэлых трыццаць рублёў — мі-

калаеўскім золатам. Ну, а на папскія злоты — яшчэ ў чатыры столкі больш. Як з пэба гэта звалілася... І піша Пятрусь Малец, што гэта — пляменніку яго, Данілу, каб вучыўся. «Сыну брата майго Івана, які аддаў жыццё за савецкую ўладу» — так і піша — у заказным пісьме... Як яно пойдзе цяпер сястры пры грошах?.. На добры лад, дык трэба было б хоць паўморга зямлі абзадачыць або каня якога, парэшце, купіць. Ды што ты зробіш, калі дзевер загадвае хлопца вучыць?.. Калі ён сам, дзядзька Кастусь, збіраўся ўранні сюды, у Галынку, баба яго таксама хітрапька ўсміхалася: «На парасятка хоць, — кажа, — пазыч...» Яно-то, праўда, не шкодзіла б. Памагае ж ён Зосі, сястры, ва ўсім-усялякім. Але ж і не разявішыся адразу: дай!.. Няхай ужо, бедная, сама хоць трохі ачалавечыцца. Гэтулькі грошай!..

Сама Мальчыха, дык тая проста аслупянела ад шчасця. Учора, як прынеслі з пошты пісьмо і павестку, загаварыла ўся вёска. І «з таго мэнту», як кажа Зося, думкі ў яе галаве блытаюцца адна за адну, а іх раз-пораз прадзімае вялікая радасць. Грошай раптам будзе столькі, што і ў галаву не тоўпіцца. Дагэтуль Зося пасіла ўвесь свой капітал у хустачцы, туга заціснуўшы вузлом і медзякі і паперкі. Калі нават якая-небудзь пяцёрка няшчасная была за душою, дык і то думалася, што з капейкай — усюды смялей. А цяпер... Страшна было б адной ісці на іх. Кастусь, дзякуй яму, ідзе. Паслухаў. Ён-то, нябось, разбярэцца ўсюды! Ды і свой сыноч таксама. Бачыш, жаба, упёрся — «найду». Трэба ж яму апрапуцца што-небудзь купіць... «Сыну брата майго...» — успамінае Зося пісьмо. Няхай бы ён, яе Іванка, лепш сам быў жывы, чым усе гэтыя грошы. Але што ты парадзіш?.. Сёння дык яшчэ не, а ў другую пядзельку яна закажа на ім паніхіду. Як і ўсе добрыя людзі...

І Зосі ўжо цяпер здасца, нібы паяве, як будзе тады ўсміхацца ёй заўсёды п'янаваты псаломшчык Харкевіч, беручы ад яе залатоўкі. Пасля абедні — паніхіда. Зося

ўяўляе, як яна кленчыць са сваім хлопцам сярод царквы і ў руках іхніх гараць, аплываючы духмяным воскам, вялікія свечкі. Данік і рад, што ўсе людзі глядзяць на іх, і нудна яму, жуліку, — паслухаўся ўжо і ён, што кажуць у вёсцы — бога няма. Ён садзіцца на пяткі і разглядаецца ва ўсе бакі. А сама яна прыслухоўваецца да незразумелых, святых слоў бацюшкі, ловіць у іх імя свайго Івана і хрысціцца ўдагон яму, старанна прыціскаючы тры пальцы да зморшчанага лба. Праз сіняваты, пахучы дым кадзіла блішчыць пазалота іканастаса. Барадатыя багі глядзяць чамусьці панура. Толькі божая маці ўсміхаецца. А пеўчыя як хораша пяюць! Адзін псаломшчык як раўне сваім басам, дык ажно сэрца зашые... І верыцца Зосі, што цяпер дык Іванавай душачцы палягчэе, — такая, людцы мае, папіхіда!..

«Не забыцца толькі прышыць бакавую кішэню ў бурносе», — думае Зося, зноў успомніўшы пра грошы. А потым аднекуль з'яўляецца думка, што бога, можа, і сапраўды няма... І Іван жа казаў калісьці таксама, і брат ягоны, дзевяр Пятрусь, папэўна ж, таксама бязбожнік. А людзі ж яны якія разумныя! Усё пачынае блытацца ў галаве. Ды вось зноў усплываюць на памяць пісьмо і грошы — ажно з Мінска, а за імі — вялікая, небывалая радасць. І ўсё становіцца ясна, як гэты вось белы, сонечны дзянёк. Толькі ж вецер які! Прыпыніўшыся, Зося азіраецца і з усмешкай пытае свайго гаспадара:

— Ідзеш, Даніла?

— Іду, іду, — адказвае Сівы. І вочы яго ажно пабліскаваюць з-пад башлыка.

Данік таксама думае.

Яму ўжо адзінаццаць. Ужо другі год хлопец сядзіць у трэцім класе. Што, хіба ён вучыцца дрэнна? Ды не! Цяпер ужо не толькі ўся школа, а ўся Галынка ведае, што ён, Зосін Данік, вучыцца лепш за ўсіх. Найбольш чытае — і беларускіх, і рускіх, і польскіх кніжак, абы дзе якую дастаў. А вось застаўся ў трэцім класе на другі год.

Хто ведае — можа і яшчэ год будзе сядзець... Такі ўжо заведзены лад у паноў: хто не адходзіць у школу да чатырнаццаці год — плаці штраф або адседжвай у каталажцы пры гміне. За ўсё адседжваюць людзі — за падаткі, за штрафы, калі няма чым заплаціць. Дзеду Раману прыйшло ад сына з войска даплатное пісьмо, дык ён і за даплату гэтую прасіўся адсядзець. Маме ні штрафу плаціць, ні адседжваць, вядома, не хочацца, дык вось Данік і ходзіць другую зіму ў трэці клас. Ісці ў чацвёрты, у местачковую школу, — няма за што і няма ад каго. Трэба ж і маме дапамагаць. Шэсць чужых кароў і сваю Рагулю пасе ён улетку.

А ў школу, у чацвёрты клас, так хочацца!..

Вяспой, калі ён скончыў трэці, быў у іх сам «пан кіроўнік» — дырэктар местачковай сямігодкі.

«Пан, зразумела, — звярнуўся ён да іхняга Цабы, — лепшых вучняў накіруе да мяне, у чацвёрты клас, а гэтага, Мальца, — у першую чаргу, абавязкова».

«Пане кіроўніку, — загугніў Цаба, — ён, Данель Малец, вельмі бедны, сірата. Дарэмная гаворка».

«Ну што ж, як не дык не», — сказаў кіроўнік.

А тут учора дзядзька Пятрусь прыслаў пісьмо і грошы. Вось табе і «не дык не»! Абы-толькі да вясны дацягнуць, а там, увосені, я табе, пане Цаба, не здрастуй, а ты мне не застуй!

Ад вялікага кажушка Даніку цяжка ў плечы і мокра за спіной. Канцы башлыка, якімі хлопец абвязаны ледзь не да носа, запацелі і падмярзаюць на ветры, ад подыху зноў растаюць і зноў падмярзаюць. Хлопец перабірае засліненае сукно гарачымі губамі і ўсё думае...

Дзядзька Пятрусь, незнаёмы Даніку брат яго бацькі, — вельмі добры, відаць, і вельмі разумны чалавек. І ён, як калісьці Мікола, гаворыць, што Данікаў тата — герой. Каб паны не забілі яго на вайне ды каб ён жыў, ён быў бы таксама разумны і добры. А каб паноў не было і тут? Што ж, тады не было б і пана Цабы з яго школай і не ся-

дзеў бы ў турме такі разумны, добры, смелы Мікола Ку-жалевіч... Ды ці адзіп хіба Мікола!.. Данік успамінае, як плачуць бабы і дзеці, калі паліцыянты гоцяць у пастару-нак каго-небудзь з хлопцаў ці мужчынаў... А ўсё ж сняваюць у Галышцы песні супраць паноў, усё ж чакаюць прыходу таварышаў...

Тут на думку хлопцу ўзыходзіць, што школа ў мястэчку — таксама не свая, як і ў Галышцы... «А ці добра, што я пайду туды, што я хачу вучыцца, хоць і па-польску? Што ж я — хачу папам Цабам зрабіцца?.. Ды дзядзька ж піша, каб я вучыўся! — успамінае ён з палёгкай.— У школе буду вучыцца па-польску, а дома — па-свойму. І буду шмат чытаць, буду такі разумны, як тата, як дзядзька Пятрусь, як Мікола!..»

Вецер вірыць і дзьме па-ранейшаму. Мама, зноў прыпыніўшыся, азіраецца і пытае:

— Ідзеш, Даніла?

— Ды што ты ўсё: «ідзеш, ідзеш»? Ну іду...

І вочы Сівага, здаецца, яшчэ больш пабліскваюць з-пад пакрытага інеем башлыка.

6

Калісьці, пры цару, школа ў мястэчку была «царкоў-напрыходская», на тры класы. Невялікі драўляны дом яе стаіць на схіле ўзгорка, па якім, акружаная дрэвамі, узвышаецца прыгожая царква. Гэтыя бліскучыя крыжы над светла-зялёнымі купаламі відаць ажно ў Галышцы. Мястэчка малое: ад пезабрукавапай плошчы разыходзіцца шэсць вуліц. Хаты — такія самыя, як у Галышцы, аднак людзі, якія ў іх жывуць, называюць іных людзей, хто не з мястэчка, вясковымі. Навокал рыначнай плошчы стаяць драўляныя і нават цагляныя дамы, у якіх жывуць прыезджыя паны-«ўжэнднікі»¹ і гандляры-яўрэі. Восем

¹ Чыноўнікі.

крам, адна пякарня і дзве карчмы. У адным такім доме каля плошчы размясцілася гміна, куды солтысы посяць садраныя з людзей падаткі, у другім доме — пастарунак, дзе паліцэйскія ў цёмна-сініх мупдзірах катуюць усіх тых, хто не хоча, каб тут была панская ўлада. А яшчэ ў двух напятах яўрэйскіх дамах вучацца чатыры старэйшыя класы сямігодкі, якія не ўмясціліся ў старым доме на схіле царкоўнага ўзгорка.

Чацвёрты і пяты класы вучацца ў новым драўляным доме, пасупраць якога, цераз плошчу, стаіць пастарунак.

Выхавацелька чацвёртага класа — пані Мар'я, або кіроўнічыха, як называюць яе вучні, — увайшла пасля пераменкі ў клас з вялікім пачкам чырванабокіх яблыкаў.

— Лісты кляновыя прынеслі? — спыталася яна.

— Прынеслі! Во якія! Во! — загаманілі вучні.

— А-ёй, навошта гэтак шмат? Я ж казала па два-тры, не больш.

Пані Мар'я гаворыць па-польску чыста, не так калечана, як пан Цаба.

— Але нічога, дзеці, — кажа яна. — Зробім так: кожная парта атрымае адно яблыка, паложыць некалькі лістоў, а на іх зверху — яблыка. Праўда, на кляновыя лісты яблыкі не падаюць, бо на клёнах яны не растуць, але гэта таксама нічога: гэта вельмі нагадвае восень, яе характэрна. Дык пачынаем, дзеці. Не спяшайцеся. І кожны пяхай памятае: хто парысуе лепш, — з'есць яблыка, а хто паляпуецца, — будзе есці лісты.

Сказала і засмяялася, а клас — за ёю. Якая яна добрая, вясёлая! Зусім не такая, як муж яе, пап кіроўнік, — нейкі маўклівы і пават страшнаваты. Дзяўчаткі, дык тыя гавораць «наша пані Мар'я», як быццам яны любяць яе больш за хлопцаў. І ўсё падлапчваюцца, усё пчабечуць: «проша пані» ды «проша папі»!..

Як толькі ў класе ўсталявалася цішыня, пані Мар'я села за стол і дастала з шуфляды класны журнал. І вось гартас яго і пешта запісвае.

А Данік, які сядзіць на першай парце, пасупраць стала, малюе, а сам усё глядзіць на кіроўнічыху, — то крадком цікне спадылба, а то, калі яна не бачыць гэтага, пазірае адкрыта.

Сёння дваццатае верасня. А Даніку здаецца, што толькі ўчора поп адслужыў ім у царкве малебен на добры пачатак школьнага года. Вучыцца весела, час ідзе хутка. Чаму ж, аднак, сёння яму ніяк не рысуецца?

Толькі і глядзеў бы, здаецца, на паню Мар'ю... Чаму? Найбольш, мусіць, за тое, што яна чытала ім пазаўчора.

Пазаўчора яна прынесла на ўрок польскай мовы малельскую кніжку і сказала: «Сёння мы прачытаем аповяданне выдатнага польскага пісьменніка Генрыха Сянкевіча пад назвай «Янка-музыка».

За чатыры гады Данік — нават у пана Цабы, а найбольш дык сам, з кніжак, — навучыўся ўжо разумець па-польску амаль усё. Зрэшты, чытаючы, пані Мар'я растлумачвала ім паасобныя словы. І ўсё зразумела для іх, хоць у школе амаль адны беларускія дзеці, з мястэчка і з навакольных вёсак. Дзеці яўрэйскіх крамнікаў, краўцоў, анучнікаў і кавалёў таксама лепш, чым па-польску, гавораць на беларускай мове. Вучняў-палякаў — зусім няшмат: сынкi і дачушкі «ўжэнднікаў» і паліцэйскіх, сем чалавек на ўвесь вялікі клас.

Усё зразумела Даніку яшчэ і таму, што ў аповяданні, якое чытала ім настаўніца, гаварылася пра такіх жа, як ён, дзяцей вясковай беднаты. Янка-музыка — польскі хлопец-пастушок, таксама сірата, а маці — батрачка, якіх педзе там, у Польшчы, называюць «каморніцамі». Музыка — гэта мянушка Янкі. Для яго ўсё іграла, — і лес, калі ён шуміць і звініць галасамі птушак, і луг, дзе поччу кумкаюць жабы і крычаць драчы, і вёска, калі яна вясповай поччу спявае-гамоніць спачатку дзявочымі песнямі, а потым — пераклічкаю пеўняў... Рэха іграла таксама. Ігралі на ветры нават і рагі вялікага сахарá, якім малы Янка растрасаў гной на панскім полі.

— Малец, устань!

Данік прахапіўся ад задумы і ўстаў.

— Ты чаму не рысуеш?

— Я рысую.

— Ну дык сядай і рысуй.

Так, рысаваць трэба ўсё ж такі лепш. «Спачатку лёгенька алоўкам, а тады пойдучь фарбы»,— успамінае Сівы словы настаўніцы. Хлопец глядзіць на яблыка, на кляновыя лісты.

Як яны хораша жаўцеюць на іхнім клёне перад хатай! Непрыкметна адчэпліваюцца хвосцікам ад галінкі і асядаюць у бясшумным палёце, лажацца на пясок і на траву. Добра збіраць іх у пучкі,— маме, хлеб пячы,— добра ўглядацца на іх далікатныя жылкі або шалахцець па іх босымі нагамі... А яблыкі!.. Улетку Данік часта спаў у садку каля хаты, пад іхняй адзінай яблыняй белы паліў. Звечара ён доўга не мог заснуць, бо ўсё прыслухоўваўся, як яблыкі ападаюць у мяккую, глыбокую траву, як яны на ляту торкаюць, непакоюць лісты і галінкі. Часта ён уставаў з-пад коўдры і, стоячы на каленях, мацаў павокал рукамі ў халоднай расе. Знойдзеш-абмацаеш яблыка і ўвап'ешся зубамі ў кіславата-салодкую смакату!.. Зоркі — высока над хатай і яблыняй, жабы гудуць на балоце, у садзе звіняць камары... Ночка і сапраўды спявае,— так ціха і так шматгалоса...

Той польскі хлопчык Янка-музыка і сам захацеў іграць. Змайстраваў сабе скрышку з гонціны, начапіў драцяныя струны. Ды яна не хацела іграць так, як тая, што іграла ў карчме або ў панскім двары. І Янка вырашыў украсці сапраўдную скрышку — у панскага лёкая. Яго злавілі. Нядошлага хлопчыка-сірату гмінны суд прысудзіў да пакарання розгамі. Біў музыку гмінны вартаўнік, дурпаваты Стах, такі самы, відаць, як той Васіль, што трымаў калісьці Даніка, пакуль Палуянаў Павел по ўдарыў яго кіем па галаве.

Папі Мар'я пешта ўсё піша ў журнале. Доўгія чорныя

вейкі яе зусім прыкрылі вочы. Яна не бачыць Даніка, і вось ён зноў глядзіць на настаўніцу.

Янка-музыка крычаў: «Ма-ту-ля!..» І пані Мар'я, чытаючы, неяк дзіўна вымаўляла гэтае слова. Тройчы. За першым разам яна сказала яго, потым спынілася і, заплюшчыўшы вочы, устрасяпула галавой. А ўжо за трэцім разам у вачах яе паказаліся слёзы. Так, ён убачыў гэта, бо ён сядзіць якраз перад сталом...

Доўгія чорныя вейкі настаўніцы печакана прынадымаюцца. Вялікія карыя вочы яе глядзяць у шэрыя, ужо спалохапыя Данікавы вочы.

— Малец!

Сівы ўстае і чырванее. Ужо не толькі яна, а ўвесь клас — ён адчувае гэта — глядзіць на яго.

— Што ты зрабіў, пакажы!

Данік падае настаўніцы сшытак.

— Ну, вядома. Усе ўжо малююць, а Малец... Я пажартавала, што гультай будучь есці лісты,— іх мы, магчыма, і на калені паставім. Як табе гэта падабаецца? Трэба рабіць, а ты сядзіш ды думаеш пра нябесныя мігдалы...¹

Пад смех усяго класа Данік садзіцца і пачынае маляваць. Ён кладзе, як і трэба, спачатку светла-жоўтую фарбу, дадаўшы да яе крышку зялёнай... Ды вось не клеіцца штосьці, не так выходзіць, як хочацца... Данікаў сусед па парце — Санька Сурновіч, хлопец з мястэчка. Яны ўжо трохі пасябравалі. У Санькі выходзіць зусім інакш. Бачыш, як захапіўся,— і галаву схіліў, і шчаку падпёр языком...

— Добжэ, Сурновіч, добжэ,— гаворыць пані Мар'я. Яна ўжо стаіць каля Санькі; схілілася пад ім, усперлася рукой на парту.— Ты толькі, Сурновіч, лягчэй, не так рэзка. І не спяшайся. Дай мне пэндзаль. Адсунься трохкі.

¹ Мігдал — міндаль. Думаць пра нябесныя мігдалы — марыць пра нешта недасяжнае.

Яна падсела да Сапкі і ўжо малое сама.

— Вось так, вось так,— прыгаворвае.— Што ж, прыйдзе час, і наш Аляксандр Сурповіч будзе — хто ведае? — можа і Янам Матэ́йкам...

Усе смяюцца, а Сапка шморгае носам і сарамліва апускае галаву.

— Ян Матэ́йка, дзеці,— гаворыць настаўніца,— гэта быў такі польскі мастак. Слаўны мастак, па ўвесь свет. Ну, а ты што тут робіш, задуманы? Пакажы.

Данік падае ёй свой сшытак, кладучы яго на Сапкава месца.

— О, што гэта — аладка з хвосцікам?

Усе смяюцца, а пані Мар'я бярэ ў Даніка яго нэндзік, набірае чырвонай фарбы і пачынае папраўляць яго цяшчаснае яблыка.

Ах, і чаму ж яна не сядзіць побач з ім, а з Сапкам?! Данік глядзіць на белую, маленькую руку настаўніцы, потым крадком цікуе на мілы, прыгожы твар яе, абапал якога звісаюць чорныя кучаравыя пасмы коратка, «пад польку», астрыжаных валасоў. І ў душы яго само чамусьці просіцца слова «матуля», пачутае ад яе пазаўчора...

— Вось так, вось так,— прыгаворвае пані Мар'я, маючы.— І трэба, Малец, не глядзець, не марыць, а рабіць сваё...

Не, ніколі, відаць, яна не палюбіць яго так, як Янку-музыку! І ніколі не сядзе побач з ім, Данікам, і не пахваляць яго так, як Сапку!..

7

За вокнамі — позняя, мокрая восець.

Чацвёрты і пяты класы злучаны ў адзін пакой — па «беларускую гадзіну». Вучні-палякі пайшлі па гэты час дахаты, аднак і без іх у вялікім пакоі двум класам вельмі цесна.

Такіх гадзін бывае толькі дзве па тыдзень, і ў кожным

класе іх вядзе пані Мар'я. І яна, і муж яе, пап кіроўнік, вучаць тут ад самага пачатку папскай улады. Дзеці даўно ўжо ведаюць, што яна — палячка. А вось дзе яна павучылася па-беларуску — аб гэтым яшчэ не дазналіся нават і яўрэйскія дзяўчаткі, якія ведаюць усе таямніцы з жыцця местачковых «ужэнднікаў».

Пані Мар'я піша з кніжкі на дошцы. «На дварэ дождж, а ў сенях вялікая лужына. Пусты ўлетку нашы сёлы. Венцер новы, маеш час — залатай», — выводзіць яна сваім прыгожым прамым почыркам. Спісаўшы ўсю дошку, яна загадвае чацвёртаму класу перапісаць практыкаванне і падкрэсліць назоўнікі адной рыскай, а прыметнікі — дзвюма.

У пятым класе будзе вуснае. Настаўніца бярэ беларускую чытанку «Родны край» і кажа, як заўсёды, папольску:

— Вядомая беларуская паэтэса Цётка пісала і вершы і прозу. Цяпер мы пазнаёмімся з яе павелай «Міхаська». Увага.

І пачала чытаць:

— «Міхаська вельмі неахвотна па гэты свет прыходзіў. Тры дні радзіўся. Людзі рукамі махнулі: нічога не будзе ні з мацеры, ні з дзіцяці...»

І як заўсёды, калі пані Мар'я чытае па-беларуску, голас яе адразу стаў яшчэ мілейшы. Дзяўчаткі і хлопцы з пятага класа, якія сядзелі па чацвёра-пяцёра на адной парце, заціклі і загледзеліся на настаўніцу. Цяжка было пісаць і чацвёртаму класу. А найцяжэй, здаецца, Даніку... Ды і навошта яму гэтыя назоўнікі, прыметнікі, пустыя сёлы і незалатаныя венцеры, калі папі Мар'я чытае?..

Перад вачыма Сівага, пібы наяве, разгортваецца роднае жыццё і першая праца — пасьба. Толькі ж не так ужо цёмна і горка было заўсёды, як там у кпізе. У Дапіка, хоць ён таксама сірата, слёз было менш, чым радасці. Хлеб сірочы, вядома, цялёгкі, аднак пра яго пакуль што больш думала мама.

Сівы ўспамінае, як яны, галышкаўскія пастухі, збіра-лі жоўтую лотаць на залітых вясновай вадою паплавах, бегалі па цёпльых, празрыстых дажджавых лужынах на траве, гулялі на выгане ў «чыжыка» і ў лапту, хадзілі ўлетку на Нёман... Там яны купаліся на водмелі з вясё-лым гоманам, вудзілі печкуроў, падпускаючы ім каламу-ты. Вада ў Нёмане, нават і каля берага, на мялізне, не ідзе, здаецца, а бяжыць, і каламута сыходзіць хутка: як ты ні калупай дно пальцамі ног — зноў відаць светлы, цвёрды пясочак... Увосень цвітуць на ўзлеску за ракою верасы, залітыя ласкавым сонцам. Пад босымі пагамі ша-лахціць залатое лісце, суха патрэскваюць сучкі на мяккай аўчыне імху, кропелькамі крыві стракацяць у бруснічніку кіслыя ягадкі. Як жа добра тады гайдацца на маладых, гнуткіх бярозках і перагуквацца, ловячы звонкае рэха. Як добра рэзаць вецце і вязаць лазою венікі — хто больш!.. А ў полі пастухі палілі бульбоўнік і пырнік і, калі асяда-ла магутнае, шыпучае полымя, пяклі ў прыску салодкую духавітую бульбу. Ну, хіба ж тады было да слёз!..

А ў Міхаські — таго, што ў кнізе, — былі як быццам адны толькі слёзы. І восень такая, і ўсё жыццё. І сапраў-ды — «на дварэ дождж, а ў сенях вялікая лужына». Мі-хась быў рабы, нядошлы, і ніхто яго чамусьці не любіў. Не, Дзіка ў Галындцы не любілі толькі Палуянавы хлоп-цы. І здэкаваліся яны з яго нядоўга, пакуль ён не «ўвабраўся ў сілачку», як той хлапчына, пра якога Дзі-піку чытаў калісьці сябар яго — Мікола Кужалевіч. За-чапі толькі Сівага — ён дасць і з правай, а калі мала, дык ён і з «манькі» дадасць!.. А той Міхась вечна збоку ся-дзеў, паводшыбе, і хлопцы — хто зараза — часта крыўдзі-лі яго.

Пані Мар'я чытае пра восень і дождж... Шехта пад-стрэліў педзе жорава, і, абяссілены, ён асядаў на лузе. Пастухі пачалі яго з крыкам лавіць, а ён — не давацца. Падумаў на Міхаську, што гэта куціна, і стукнуўся ў яго грудзмі. Міхась затуліў яго халатам. А сябрукі, адбіраю-

чы жорава, затузалі хлопца так, што ён самлеў. Хлопцы спалохаліся, адхаялі яго, завялі дахаты і жорава яму аддалі. Так яны і заселі ў запеку ў мачыхі,— галадалі, хварэлі і пацяшалі адзін аднаго...

— Малец, чаму ты не пішаш?

— Я пішу,— схамянуўся Данік. Ён схіліўся над сшыткам, а пані Мар'я паківала галавой, памаўчала трохі і зноў чытае.

Да вясны жораў направиўся і зажыў у хаце царом пад курамі. Міхась раставаў, як той снег за акном. Аднойчы напрудвесні мачыха сядзела за кроспамі, а ён азваўся з запека: «Мама!..» Упершыню пачула баба такое слова ад пасынка. І толькі спалохалася,— смерць!.. «Мама, мамачка, жорава дай!..»

Чаму на гэтых словах пані Мар'я спыняецца? Нават, здаецца, з прыплачам у голасе, як у той дзень, калі яна чытала ім пра Янку-музыку...

Чаму і ў Сівага таксама слёзы закружыліся ў вачах?..

Жораў ішоў за труной Міхася, а потым, калі засыпалі магілу, узняўся і паляцеў. А на зямлі застаўся толькі сумны крык яго, і дождж, і слёзы...

— Ну, а цяпер пакажы мне, Малец, што ты там напісаў?

Данік устрапянуўся і, зачырванеўшыся, паднёс настаўніцы разгорнуты сшытак.

— Вядома ж, і палавіны нават не зроблена,— сказала пані Мар'я.— Ну, хлопца, пяма з табой ніякай рады. Застанешся ты сёння пасля запяткаў. На каленях трохі пастаіш. Бо трэба пісаць, а не думаць і вечно глядзець...

І вось чацвёрты клас пайшоў дахаты, а Данік стаіць на каленях. За сцяной, у другім пакоі, пані Мар'я вядзе ў пятым класе арыфметыку, замяняючы настаўніка Дулембу. Вучні пешта, мусіць, рапаюць, і голасу кіроўпічыхі не чуваць. Можка сядзіць над класным журналам. І ўжо не плача, відаць, ні пад Янкам-музыкам, ні над Міхаськам...

Да стар. 4

Сівы сядзіць на пятках, калунае мох у пазе саспонай сцяны і злосна, да слёз злосна думае пра настаўніцу.

Яшчэ толькі ўчора яна здавалася яму не такой, як усе іншыя настаўнікі, не такой, як быў пан Цаба. «Мілая пані Мар'я...» — крывіць сам сябе Данік. Ён думаў так неаднойчы, калі ішоў дахаты або ўпотаі глядзеў на яе цераз парту і стол... Эх, дурань! Ён думаў нават, чаму яна — такая добрая, разумная, прыгожая, — чаму яна не мама яго, чаму ён не можа прытуліцца да яе, падставіць сваю сіваю, астрыжаную галаву пад яе цёплую, малелькую руку... У кіроўнічыхі двое дзяцей: дзяўчынка Вандзя вучыцца ў другім класе, а хлопчык Адась яшчэ зусім малы. Данік бачыў аднойчы, як пані Мар'я вяла іх за рукі па дарожцы вакол царквы. А ён, дурань, глядзеў з-за дрэва, слухаў іх смех і гутарку і... зайздросціў. Думаў, якая яна добрая, прыгожая, якія яны шчаслівыя з такою мамай — гэтыя Вандзя і Адась!.. Ах, які дурань! Як дрэнна думаў ён тады пра сваю маму! Яна, бачыш, і ў школу не правяла яго ні разу, і не пахадзіла вась так, і не спытала ніколі, ці не цяжка яму і пра што ён чытае... Усё завіхаецца вечна, усё маўчыць... Ну, дык вась табе, Сівы, і «мілая пані Мар'я»!..

Што гэта — нехта галосіць?..

Так, галосіць!

Данік устаў і падышоў да акна. Працёр запацелую шыбу: за гразкаю плошчай — цагляны дом пастарунка. На ганку стаіць паліцыянт. І нікога навокал няма, толькі шэрае сумнае неба і гразь...

— А сы-ынок мой, а род-нень-кі!.. — зноў пачулася галашэнне.

Хто ж гэта?.. Данік працёр запацелую шыбу да самага нізу і ўбачыў — на тратуары, трохі правей ад акна, стаяла пейкая цётка.

— Ціха, Ганна, пічога ты не паможаш, — пачуўся голас мужчыны. Яго — не відаць: мусіць, за ганкам стаіць. А цётка не хоча заціхнуць.

— А дзе ж той бог, а дзе тыя до-брыя людзі?.. А за што ж вы яго катуеце-е?!

— Ціха, дурніца! Ну вось, дачакалася!..

З ганка пастарунка сышоў паліцыянт і ўжо ідзе сюды, абыходзячы лужыны... Данік не вытрымаў: узлез з каленьмі на акно, адчыніў фортачку і задрыжаў — не то ад холаду, не то ад голасу жанчыны.

— Няхай бяруць! — ужо не плакала, а крычала яна.— Няхай катуюць і мяце! Няхай!..

Дзядзька паказаўся з-за ганка і шмыгануў перад акном па мокрых, гразкіх дошках тратуара.

— Стуй! Чэкай, хаме! — крычыць паліцыянт і сам ужо бяжыць сюды па гразі.

А цётка не ўцякае... У нейкім шэрым бурносе, у лапцях, у хустцы-канаплянцы... І не ўцякае!..

Данік прыўстаў і ўсадзіў у фортачку твар.

— Ідзі, ідзі! — гаворыць цётка.— Ідзі, напіся, крук, і маёй крыві! Бог мілы дасць — захлынешся!.. Ах, божа мой!..

Данік убачыў толькі, як ён, паліцыянт, замахнуўся... Тады, заплюшчыўшыся ад жаху, малы закрычаў. Толькі адно, толькі самае першае слова:

— Мам-ма!..

І тут яго сханілі пад пахі печыя дужыя рукі, знялі-сцягнулі з падаконніка на падлогу.

Данік апрытомнеў, убачыў, што гэта яна — кіроўнічыка. Яна стукнула фортачкай, зашчапіла яе, стала спіной да акна, засланіла сабою ўсё... А ён памкнуўся наперад, хацеў ёй крыкнуць нешта такое, пасля чаго яна назаўсёды перастала б для яго быць настаўніцай, а ён — яе вучнем... Ды вось пані Мар'я закрыла аберуч твар, і плечы яе задрыжалі. Данік адступіўся. Крыку за вокнамі ўжо не чуваць... І цішыня пустога класа, і гэтыя малыя белыя рукі, што ўпершыню закрылі мілы калісьці твар настаўніцы, і плечы яе, што дрыжаць, — усё гэта пібы вярнула яго зноў сюды, на гэтую падлогу перад партамі...

Данік спалохаўся, абмяк, адышоўся на сваё месца і стаў на калені.

— Што ты робіш, дзіця маё! Што ты крычыш!

Яна ўжо стаяла за яго спіной. А ён не хацеў пават азірнуцца. «Ідзі ты к чорту! Разам з усімі вамі — к чорту!..» — гаварыў ён без слоў, усімі сіламі сваёй уражанай, як быццам ужо не дзіцячай душы. Але слёзы, гарачыя слёзы нянавісці і жалю, самі каціліся з яго вачэй...

— Устань!

Данік упурыў галаву яшчэ ніжэй.

— Устань, Малец, кажу табе!..

Яна ўжо гаворыць без слёз.

І ён ужо не плача. Слёзы самі паўзуць па шчоках Сівага, а ён ужо калупае пальцамі сухі, шорсткі мох у пазе, а потым нібы адрывае руку ад сцяпы, і пальцы самі сціскаюцца ў кулак.

— Устань, Данік! — Яна назвала яго так упершыню. — Ну, я прашу цябе — устань...

Данік устаў. Ён не глядзіць на яе, бо ўжо не можа ўзняць вачэй.

І вось да твару яго дакранаецца цёплая далонь.

Пальцы спаўзаюць па шчацэ да падбародка і хочуць знізу прыўзняць хлопцаў твар.

— Не трэба, Данік, злаваць на мяне...

Ды ён не хоча слухаць, не хоча і гэтай рукі. Матнуўшы галавой, ён вызваляе свой падбародак з яе цёплых пальцаў.

— Ну што ж, ідзі дахаты. Толькі ціха. Дай я цябе правяду цераз гэты пакой.

Пяты клас — чуваць Даніку — ужо шуміць за сцяною. Ісці тудою — сапраўды не варта. Данік бярэ з парты торбу і шапку, ідзе следам за кіроўнічыхай. Цераз настаўніцкі пакой яна выпускае яго на ганак. Хлопец не кажа нават таго «до відзэння», якое павінен сказаць.

Не можа вымавіць.

Ды і не хоча.

Неяк увечары, дома, калі маці паліла яму наабедаць з дарогі, Данік, пават не сеўшы за стол, сказаў:

— Дай мне адну залатоўку.

— Вось як! — здзівілася мама.— Навошта?

— Трэба.

— Казалі хіба, каб прынёс?

— Каб не трэба было, не прасіў бы.

— Садзіся вось ды еш.

— «Еш»... Ты вось давай, а то — «еш»...

— Будзеш заўтра ісці, дык дам.

— Дай цяпер. Мне вельмі ж трэба!..

— Ну ж і слата ты, Даніла! Канца, ты думаеш, не будзе гэтым дзядзькавым залатоўкам? Пойдзеш вясной у поле ды выграбеш, знойдзеш яе, другую, за барапой?

Зося гаварыла гэта, ужо корпаючыся ў сваёй старой пасажнай скрыні, дзе ляжаў яе шэры бурнос з бакавою, нядаўна прышытай кішэняй.

— На, бяры. Надзьмуўся, як індык. Садзіся, еш.

Ён узяў залатоўку, схваў яе ў сумцы, тады ўжо сеў за стол і падсунуў да сябе місу з крупнікам. Пакуль ён еў, маці доўга глядзела на яго, стоячы сярод хаты, і нарэшце сказала:

— А натура, дальбог жа, таткава!..

Назаўтра, у школе, як толькі адзвінеў на вялікую пераменку званок і пані Мар'я выйшла з класа, Сацька Сурновіч, якога ўжо называлі Матэйкама, ускочыў на парту і закрычаў:

— Увага, увага! Сёння Малец частуе! Рыхтуйцеся, хто галодны!..

— Я галодны! А я галаднейшы! Давай, Данік! Чым частуеш? — закрычалі хлопцы.

Данік сядзеў за партай і толькі ўсміхаўся.

— Чым я цябе пачастую? Свежым снегам? Што ён выдумаў!

І Сівы штурхануў свайго сябра, Сацьку Сурповіча, пад бок: маўчы!..

— Эй, спеданне пясуць! Нех жые!

З пятага класа — адтуль быў выхад на двор — увайшлі дзяжурныя. Рыжы і кучаравы Абраша Цымес, сын каваля Ярухіма, падзьмуўшыся, пёс перад сабою бачок з гарачай кавай. З ім ішла, несучы пакрыты сурвэткай кошык. Аня Нупрэвіч, па мянушцы Каза, бойкая, крыклівая дзяўчышка з рубцом-разрэзам на верхняй губе.

— Г-гоп! — паставіў на стол бачок Абраша Цымес.

— Чаго папалі? — закрычала Каза па дзяцей.— Не ўсе адразу!..

У школе быў пядаўна заведзены такі парадак, што дзецям выдавалася «бясplatнае падмацаванне». Кубак кавы і лустачка хлеба — заўсёды адно. Дзеці «ўжэндні-каў» і паліцэйскіх падыходзілі да гэтай справы «з гонарам» — бралі толькі каву і запівалі ёю свае, дамашнія, бутэрброды. Іх пераймалі ў гэтым сыпкі і дачушкі багачейшых яўрэяў. Іншыя дзеці елі звычайна і сваё, і школьнае. Шмат было такіх, для каго гэты кубак кавы і лустачка хлеба былі адзіным падмацаваннем. З такіх часамі кпілі панскія і купецкія дзеці.

Пра гэтыя іх кепікі найбольш балюча і злосна думаў Данік Малец. Ён разумеў ужо і чуў ад старэйшых, што «падмацаванне» гэтае — пікчэмныя крошкі ад тых шматлікіх падаткаў, якія паны здзіралі з працоўных, — крошкі, кінутыя «на адчэпнае»...

— Ну, Абраша, ты — свой чалавек! Поўны, брат, налівай!

Абраша любіў гэтую справу. З чарпаком у левай руцэ, з лістом паперы ў правай (ён быў ляўша), вясёлы рыжы Цымес чытаў па спіску прозвішчы:

— Бурак Люба!

— Ёсць!

— На, палучай па чай,— і паліваў ёй чарпаком у падстаўлены кубак.

— Ян Цівунок!

— Ёсць!

— На, палучай на чай. Онэфатэр Эля! Стэфан Чачотка!..

— Ёсць! Ёсць! — адказвалі выкліканья. Атрымаўшы «на чай», яны падыходзілі да Казы, якая выдавала хлеб.

Як толькі ўсе расселіся на партах і пачалі жаваць ды сёрбаць, Санька Сурповіч зноў закрычаў:

— Увага!

Тады Данік аберуч дастаў з-пад парты і ўзняў над галавою вялікую вязку пасіляных па шпагат абаранкаў. Яны, здаецца, ажно засвяцілі! Вялікія, салодкія, па пяць грошаў!..

— Ура! Нех жые! — закрычалі дзеці.

— Спісак давай! Чытай, Матэйка, па нашаму спіску! — скамандаваў Данік.

Санька стаў за сталом, дастаў з кішэпі складзены лісток са сшытка і пачаў чытаць:

— Янка Цівунок! Біруля Ніна! Хана Партной!..

Для тых, каго ён выклікаў, Данік здымаў са шпагату вялікі, яшчэ духмяны абаранак.

І спіс, і абаранкі закончыліся разам.

— Вуць які! Ты, брат, давай усім!..

— Усім не магу! Не хапіла!

І вось тады Чэсік Бэндзіньскі, сын каменданта пастарупка, усхапіўся са сваёй парты і, яшчэ не глынуўшы мамусінай булкі з маслам і сырам, закрычаў:

— Я ведаю! Ведаю ўсё!

— Што ты ведаеш? Што? — падышоў да яго Данік.

— Ну але, што ты ведаеш? — падышоў да яго і Санька.

— Усё ведаю! І скажу!

— Што ты скажаш? Каму?

— Пані Мар'і, каму ж!

— Эх ты, лупаты!

— А ты хамула! Мала вас яшчэ наглушылі!..

— Матэйка, Сівы,— па мордзе яму!..

Хлопцы не заўважылі, як з настаўніцкага пакоя ўвайшла ў клас і апынулася ў самым кірмашы іх выхавацелька. Яны пачулі толькі яе голас:

— Ціха! Што тут у вас? Я кажу — ці-ха!..

Крычала яна не адна,— разам з ёю ўвайшоў пап Дулемба, якога хлопцы з пятага класа празвалі Павуком.

— Будзе ціха, халера, ці не?! — крычаў ён, патапырыўшы жоўтыя вусікі.

— Пап дазволіць, пане Каролі, я разбяруся сама,— сказала яму пані Мар'я.— Дзе дзяжурныя? Што гэта ў вас за парадак?

Абраша Цымес і Каза, абое з недаедзенымі абаранкамі і з кубкамі ў руках, толькі хацелі пачаць апраўдвацца, але Чэсік Бэндзіньскі перабіў іх. Ён падышоў да настаўніцы бліжэй і сказаў:

— Я ўсё ведаю! Гэта — камуна!

— Якая камуна? Што ты пляцеш?

— Я не пляту. Я, проша пані, усё адразу разгадаў. Гэты вась, Малец,— ён тыцнуў рукой у грудзі Дапіку,— падвучыў іх сабраць грошы...

— Няпраўда,— перабіў яго Сацька.— Мы не падвучвалі, мы грошай не збіралі!..

— Сдзіхні ты! — крыкнуў Чэсік. Ён хацеў яшчэ нешта крычаць, але настаўніца спыніла яго і звярнулася да Дапіка:

— Малец, ты купіў абаранкі?

— Я.

— А дзе ты ўзяў гэтулькі грошай?

— Мама дала.

— А павошта ты гэта зрабіў?

— Пані Мар'я,— умянаўся Дулемба.— Я думаю, што ён маціць. Ты, дураць, гавары!..

Кіроўпічыха пачырванела і нейкі момант глядзела на Павука.

— Пане Каролі,— сказала цвёрда, з прыціскам,— я

прасіла ўжо даць мне святы спакой. Гэта мой клас, і я сама разбяруся... Малец, павошта ты гэта зрабіў?

Дацік глядзеў і не моргаў.

— У мяне сёння дзень нараджэння.

— Няпраўда! Ён маціць! — закрычаў Бэндзіцьскі.

— А ты адкуль гэта ведаеш, Чэсь? — павярнулася да яго пані Мар'я. — Як гэта можна — так гаварыць пра калегу?

— Бо ён не ўсім па абарапку даў, а толькі па нейкаму спіску. Вось па гэтаму — у Сурловіча!

Дурны Сапка! Ён не схаваў у кішэню, а яшчэ ўсё трымаў у руцэ той лісток са сшытка. Настаўніца ўзяла лісток і пачала вадзіць па ім вачыма.

— На больш у мяне грошай не было, — гаварыў Данік. — Каб мама больш дала, дык я...

Пані Мар'я ўзняла позірк над спіскам і паглядзела хлопцу ў вочы. Доўга так, пранікліва. Аднак ён па-ранейшаму нават не моргаў.

— Так, Малец, — сказала нарэшце настаўніца. — Ты ў нас заўсёды нешта прыдумаеш. Больш мне гэтага не рабі. Нават і ў дзень нараджэння. Ты разумееш?

— Разумею, проша пані. Я больш так не буду.

— І добра. Цяпер, дзеці, канчайце хутка сьнеданне. Засталося на гэта, — яна зірнула на ручны гадзішнік, — чатыры хвіліны. Хадзем, пане Каролію, справа скончана. Дзеці — заўсёды дзеці.

* * *

— Шу, брат Малец, — гаварыў Сапка, — уляцела б пам сёння, каб трохі, ой, уляцела б!..

Яны ішлі ўдвух па той вуліцы, дзе Сапка жыў і па якой Данік хадзіў дахаты.

— «Каб трохі», — яшчэ ўсё злосна хмыкнуў Сівы. — Каб ты, разява, спісак схаваў у кішэню, а то...

— Кіроўнічыха добрая, — апраўдваўся Сапка. — Яна нікому не скажа.

— «Добрая»,— зноў хмыкнуў Данік.— Яна дык, можа, добрая. А Павук?

— А што табе Павук? Што ты — не ведасш?

— Што?

— Ды ён жа ходзіць за ёю! За што ж яго, як не за гэта, і Павуком хлопцы празвалі. Кіроўнічыха толькі туп-туп, як козачка, а гэты Павук за ёю ціхенька лазіць і сетку пляце...

Данік паглядзеў на Сапьку. Малеські, чорнешькі, ён быў на год маладзейшы за Сівага і трохкі мамін сыпок.

— Эх ты, Матэйка,— усміхнуўся парэшце Данік.— «Туп-туп, як козачка...» Таксама разбіраешся. Яна яго на вярсту да сябе не падпусціць. Папі Мар'я — ды будзе з такім паскудствам звязвацца. Яна... Ды што табе гаварыць!.. Думаеш — яна яму наш спісак пакажа? Эх ты!..

— А я табе што кажу? — усцешыўся Сапька.— Вядома, што не пакажа. А не пакажа — і ўсё.

Калі яны падыходзілі да Сапькавай хаты, Матэйка даволі-такі лісліва сказаў:

— Давай зойдзем да нас! Мама яблыкаў дасць.

— Ы! «Яблыкаў»... А спісачак аддаў?

— Ды што ты ўсё! Што я, хацеў?

— Ты не хацеў... А што, калі яна яго кіроўніку пакажа?

— Не пакажа. Ты вось паглядзіш! Яна не любіць яго. Праўда,— дзяўчаты казалі.

— «Казалі»... «Казалі»... А пакажа, дык чорт іх бяры. Усіх разам.

— Ну, зойдзем?

— Ды мне, брат, і дахаты трэба,— сказаў, падумаўшы трохі, Данік.— Чатыры ўсё ж такі кіламетры...

— Зойдзем. Мы яшчэ нешта такое прыдумаем, што яны... Я цябе трохі правяду. Да мосціка, як тады.

— «Да мосціка»? — усміхнуўся Данік.— Ну што ж, хадзем.

Яны найшлі на Сапькаў панадворак.

У лютым, калі зіма пачынае прыхворваць адлігамі, якія з'ядаюць снег, калі пеўні пяюць па ўсё горла, думаючы, што вась ужо і вясна,— кіроўнічыха цяжка захварэла. Яе павезлі нават у павятовую бальніцу, а праз два тыдні прывезлі назад, і пані Мар'я ляжала дома.

Вучні сумавалі па ёй, а найбольш, здаецца, Данік. Роднай мовы цяпер — ні гадзішкі, і выхавацелька ў іх новая — худая, крыклівая панна Рузя, старая дзеўка, пра якіх гавораць, што «яна ўжо ў розуме». Так яе хлопцы і празвалі. «Дзеўка ў розуме» вучыць і нецікава і нудна. Адзнакі запісвае ў тоўсты блакнот, які хавае ў чорную сумачку. З усіх пяці адзнак яна найбольш любіць «тры з мінусам» і за ўсё-ўсякае лаецца. Ад яе Данік упершыню пачуў чатыры новыя польскія словы — матолак, дрань і «божы коць»¹.

Панна Рузя часцей за ўсё стаіць каля белаай кафлянай грубка, залажыўшы назад сухія бяскроўныя рукі з пярсцёнкамі.

Грэецца.

Аднойчы, па рысаванні, яна стаяла так, а потым пачала:

— І не брыдка вам, драні? Ваша ранейшая настаўніца колькі ўжо часу хварэе, а вы?.. Хоць бы разочак схадзілі адведаць! Гацьба!..

На пераменцы клас загамапіў аб гэтым. Найбольш крычала Каза,— што яна, калі так, павядзе ўсіх сама. І пасля заняткаў дзеці пайшлі. Доўгай чародкай шлопалі яны па мокрым спезе лапцямі, ботамі, чаравікамі, кідаліся спезкамі, крычалі. Уся вуліца, здаецца, ведала ўжо, куды яны ідуць.

— Не бойцеся,— гаварыла Каза.— Папа кіроўніка цяпер дома няма. Ён яшчэ вучыць у сёмым. У іх цяпер фізіка.

¹ Прыдурак, прахвост і асёл.

Кіроўнік жыў у глухім, «свіным», як казалі, завулку, у таго бязрукага дзядзькі, які нават зімой пасіў летнюю шапку царскага чыгуначніка.

Дзядзька спаткаў іх у сепях каля парога, прымусіў яшчэ па двары паабціраць вешікам погі, а потым ужо загадаў:

— Ціхенька, хораша трэба, без шуму. Папі хвора. Ну, чаго ж вы? Стукайцеся ў дзверы, і ўсё. Баіцеся? Эх вы!..

Нават Каза і тая хавалася за другіх. І ўсе пачалі па Даніка:

— Ты, Малец, ты ідзі!

— Каторы гэта? Ёп? — спытаўся дзядзька.— Ну, новыя боты, чаго ж ты,— валяй! А вы — за ім.

Дзядзька ўзяў Даніка за рукаў, падвёў да дзвярэй другой, «тыльнай» палавіны хаты і пастукаў у дзверы.

— Прашу! — адказаў яму знаёмы дзецім і так даўпо не чуты імі голас.

Сівы шмаргануў посам і рашуча ўзяўся за клямку. Дзеці шыбанулі, хто ў кут, а хто адразу на двор, і Данік апынуўся за парогам адзіп.

— А, Малец, гэта ты! — пачуўся голас ад акна.— Прыйшоў адведаць, хлопчык, сваю пастаўніцу? Як гэта хораша! Ды ідзі ж ты сюды, павітаемся! Ну?..

І пані Мар'я працягнула да яго рукі. Данік ішоў туды, як заварожапы. Яна ляжала галавою да акна, завешанага фіранкай, па шыю схаваншыся пад беленькай коўдрай. Чорныя, кучаравыя валасы яе «полькі» рас-трэсліся па падушцы, а чырвоныя, пібы прыпухлыя, губы ўсміхаліся. Калі Данік зусім падышоў, пад далонямі пані Мар'і загарэліся яго шчокі і вушы, а на лбе — зусім печакана — горача цмокнулі пацалункам губы пастаўніцы.

— Харошы мой!.. І чаго ж ты так засаромеўся? Ну, сядзь. Вазьмі вуць крэсла, каля стала.

Данік узяў тое крэсла, паднёс яго да ложка і сеў па

краёчку. І гэтак няёмка яму!.. Боты — і выцер жа іх, здасца! — усё ж такі наслідзілі на чыстай чырвонай падлозе.

— Ну, раскажы мне, Данік, як ты цяпер вучышся? За што ты двойку атрымаў?

— Не двойку, — адказаў Сівы. — Тры з мінусам.

— Ха, ха, ха! Ах ты, мой жулік! Хіба ж гэта не тое самае? Ды яшчэ для цябе — для выдатніка. Чаму ты паню Рузію не слухаеш?

— Яна... Яна толькі крычыць...

— І трэба крычаць на вас. Што, можа не? Няможна не любіць настаўніцу: яна — другая мама.

— Яна... пе...

— А я? — пані Мар'я пахмурыла бровы, а ўсё ж усміхаецца.

Данік узняў вочы і зноў апусціў іх — не вытрымаў.

Яна працягнула руку, як тады, калі ён стаяў на калянях, і ўзяла яго цёплымі пальцамі пад падбародак. Глядзіць у вочы і ўжо неяк сумна ўсміхаецца.

— Ты не злуеш на мяне? — спыталася цішэй. — За тое, калі ты крычаў у акно?.. Ах, Данік, Данік! Падрасцеш — зразумееш мяне, успомніш. Бо я разумею вас вельмі добра...

Яна адняла руку ад яго падбародка, памаўчала трохі, а потым усміхнулася зноў.

— Ну, быў у цябе яшчэ раз дзень параджэння? Не чырванейся. Ты змапіў, я ведаю. Я правярала, — ты на радзіўся ў ліпені, а не ў лістападзе. І спісак ваш я не паказала нікому. Хіба, можа, хто-небудзь...

Данік успомніў Павука-Дулембу і Чэсіка. Гэта, мусіць, яна пра іх памякае?..

— Я разумею цябе — ты любіш толькі бедных. І я, Данік, не з багатай сям'і. Вы тут усе не любіце паноў. А я — таксама палячка. І гэта, хлопчык, не адно і тое ж. І ў нас, у Польшчы, усякія людзі ёсць. Ты зразумееш мяне, калі падрасцеш.

Пані Мар'я памаўчала зпоў.

— Зірні, вуць там,— паказала яна на этажэрку.— Тую вуць кніжку вазьмі і падай мне. Таўсцейшая, у чырвоным пераплёце. Ну, вось. А цяпер вазьмі вуць там, на століку, ручку і памачы яе ў чарніліцу. Дай, калі ласка, мне.

Ён нёс яе, гэтую ручку, асцярожненька, бо здавалася, што чарнільная кропля сарвецца з пяра і капне... Нават і носам баяўся шмаргануць, хоць і трэба было... Ну, аддаў!..

— Дзякую, Данік.

Пані Мар'я левай рукой трымала перад сабой разгорнутую кнігу, а ў правай — ручку.

— Адгадай,— сказала, зноў нахмурыўшы бровы,— адкуль я ведаю па-беларуску? Не адгадаеш! — усміхнулася здаволена.— Я вучылася ў рускай гімназіі. Яшчэ перад вайной, калі мой бацька працаваў у Расіі настаўнікам. А па-вашаму я навучылася тут. Увечары вучылася сама, а ўдзень вучыла вас. Сяму-таму гэта не падабаецца... Ды нічога... А папішу я тут, вядома, па-свойму. Ты мне падай прамакатку. Са століка.

Пакуль ён браў прамакатку, а потым стаяў з ёю каля ложка, пані Мар'я напісала нешта ў разгорнутай кнізе, пасля прамакнула напісанае і закрыла кнігу. Ён яшчэ ўсё не ведаў, што гэта і да чаго.

— Вазьмі, Данік. Гэта — табе. Чытаць будзеш дома. І лепш не паказвай нікому. Добра?

Сівы многа чытаў, і ён ужо ведаў, што тут трэба было б зрабіць... Не, не таму, што ведаў, а проста вельмі хацелася схіліцца пад яе рукой, хоць дакрануцца да гэтай белаі, маленькай рукі губамі. Ды ён жа не рабіў так ніколі, нават маме сваёй... Як жа ты тут асмелішся цяпер?..

— Дзенькус,— шапнуў ён, апусціўшы вочы.

— Добра, хлопчык. Чытай, вучыся. Ты, Данік, пойдзеш далёка...

— Мамуся! — пачуўся звонкі дзіцячы голас.— А я іду зноў!

З дзвярэй у кутку пакоя, якія вялі, відаць, у кухню, убег малы хлопчык з доўгімі, як у дзяўчышкі, светлымі валасамі.

— Ну, Адаць, павітайся,— з усмешкай сказала яму пані Мар'я.

Малы паглядзеў на Даніка, усміхнуўся і хвацка працягнуў руку.

— Чэсць! — сказаў ён.— Я называюся Адаць.

— А я Данік.

— Данік? Мамуся, так называюцца?

— Называюцца, сынку. Ну, ты ідзі да бабулі. Ты пам перашкаджаеш. Будзь ветлівы. Добра?

— Добра. Я толькі мамусю пацалую. О так! Цяпер адно вочка, а цяпер — другое. О так! І пабягу, бо, як татусь зловіць мяне тут — будзе крычаць, што я цябе непакою...

Калі Адаць пабег на кухню, пані Мар'я памаўчала, а потым, гледзячы на Даніка, усміхнулася.

— Харошы хлопчык мой сын? — спыталася яна. Данік кіўнуў галавой, і пані Мар'я ўсміхнулася зноў.— А Вандзю маю ведаеш? Яна таксама харошая. Я хачу, каб яны былі разумныя, добрыя, высакародныя людзі. Бо дрэнных, Данік, і так зашмат...

Яна памаўчала зноў.

— Ну што ж? — спыталася.— Ты вось, відаць, любіш мяне, вашу кіроўнічыху?.. Не чырвапей,— я ведаю, што вы мяне так называеце. Ты вось прыйшоў, і я вельмі рада. Ну, а чаму не прыйшлі ўсе? Чаму ты ўсіх не прывёў?

— Яны ў селях... І на дварэ.

— На дварэ! Ах, жулік, і маўчыш?! Пакліч іх!

Данік адчыніў дзверы, выйшаў у сені, паклікаў. І вось яны, чацвёртакласнікі, пасыпаліся ў хату, як тая бульба з развязамага мяшка: «Дзень добры! дзень добры! дзень добры!» — пяць, дзесяць, дваццаць разоў...

— Ах вы, разбойнікі! Ну чаго ж вы стаялі там? А як павырасталі, а-ёй!..

Дзяўчаты акружылі ложка настаўніцы. Эх, надлізы! Цяпер — дык «проша папі! проша папі!», а адразу?.. Данік апынуўся ў іх чарадзе, — хлопцы стаялі, вядома, далей, — і толькі прыціскаў пад пахай сваю кнігу... Лепш за ўсё — зараз жа схаваць яе ў торбу...

І тут сталася нечаканае. Без папярэдняга стуку адчыніліся дзверы з сяней, і каля парога з'явіўся сам пан кіроўнік.

— Дзень добры! Дзень добры!.. — загаманілі дзеці, а потым зусім спалохана заціхлі.

— Дзень добры, дзеці. Жонка, як ты сябе адчуваеш? Стамілася тут з імі?

— Ды што ты, Стась! Я не стамілася, я адначыла. Ты толькі паглядзі...

— Усё гэта я вельмі добра разумю. Аднак стамляцца табе, дарагая, ні ў якім выпадку няможна. А якое паветра?..

Ён стаяў сярод пакоя, у паліто, і праз акуляры глядзеў то на жонку, то на дзяцей. Дзеці — па ўсім было відаць — вельмі ахвотна сыпанулі б у дзверы.

— Адгадай, Стась, хто з іх першы прыйшоў? Не адгадаеш. Ён вось — Малец.

Пан кіроўнік паглядзеў на Даніка.

— Што ж, — сказаў ён, — Данель Малец добры вучань. Трэба толькі, каб ён паводзіў сябе лепш, каб не дурыўся з рознымі там абаранкамі. Разумееш?

У адказ на гэтае пытанне Данік яшчэ ніжэй апусціў галаву. Як добра, што ён паспеў схаваць сваю кніжку! Як добра, што ён, кіроўнік, не прыйшоў раней!.. Відаць, праўду такі казалі дзяўчаты, што папі Мар'я не любіць яго. Ну, а завошта ж яго любіць?

Не толькі Данік, а і ўсе дзеці нібы чакалі толькі сігнала, каб драпапуць адгэтуль на двор. І сігнал гэты прыйшоў.

— Так, дзеці,— сказаў кіроўнік.— Я вам таксама вельмі ўдзячны за візіт, аднак...

Ён не скончыў, спадзеючыся, што яны і так зразумеюць. І яны зразумелі.

— До відзэння! До відзэння!..— зноў, як бульба з меха, пасыпаліся з хаты ў сенцы іх усцешаныя галасы.

10

Рабецькі Янка Цівунок, якога за кірпаты пос празвалі Лычыкам, стаіць каля стала, спіною да акна, і, як заведзены, расказвае вызубраны ўрок па гісторыі Польшчы.

Сакавіцкае сонца свеціць Янку ў патыліцу, і Даніку відаць, як вушы Лычыка, нейкія круглыя і адтапыраныя, прасвечваюцца, нібы яны з ружовай паперы.

— ...Калі туркі напалі на Аўстрыю,— гаворыць Янка,— аўстрыйскі цэсаж папрасіў польскага круля¹ Яна Трэцяга Сабескага: «Прыйдзі і выратуй нашу Аўстрыю». Храбры круль Ян Трэці Сабескі сабраў сваё гераічнае войска і 12 верасня 1683 года пад Венай, сталіцай Аўстрыі...

— Досць! Досць, матолак! — перабівае яго панна Рузя. «Дзеўка ў розуме» не стаіць каля печы, а ходзіць па класе, залажыўшы назад рукі.— Што я казалі табе? Не тарахці, як папугай, а гавары сваімі словамі. Ну!

— Храбры круль Ян Трэці Сабескі сабраў сваё гераічнае войска і 12 верасня...

— Матка боска! — зноў спыняе яго панна Рузя.— Ну, сабраў, ну, прыйшоў, ну, разбіў!.. Конь ты божы! Ды гавары ты нарэшце сваімі словамі!

Янка маўчыць, толькі вушы яго ружавеюць яшчэ больш. Запалку, здаецца, падсунь — успыхне.

— Далей! — загадвае яму панна Рузя.— Расказвай, ці спадабалася гэта аўстрыйскаму цэсажу?

¹ Цэсаж — імператар; круль — кароль.

— Аўстрыйскаму цэсажу гэта не спадабалася, — гаворыць Янка ўжо «сваімі словамі». Потым раптам хлопец збіваецца з польскай на беларускую мову: — І тады ён... Тады...

— Досць! — зноў перабівае яго настаўніца. — «І тады ён... Тады...» — крывіць яна. — Што за «тады» і што за «ён»? Што ён зрабіў, сустракаючы Яна Сабескага, і што зрабіў Ян Сабескі? Па-польску гавары!

Янка маўчыць. Ён апусціў галаву і, здасца, запаравіўся зусім. Ну, хоць бы вочы ўзняў! Тады заўважыў бы, як Данік Малец, стараючыся, каб не прыкмеціла настаўніца, наказвае яму, што зрабіў Ян Сабескі. Раз, другі раз, трэці раз паказаў... І вось парэшце Лычык цікнуў на клас спадылба і здагадаўся.

— Тады круль Ян Сабескі, — пачаў ён, — падкруціў свой вус...

Клас гримнуў смехам.

— Ціха, драні! — старалася перакрычаць усіх панна Рузя. А потым, калі вучні сціхлі, яна, паглядзеўшы на Янку, сказала: — Сядай, матолак! Не буду я тут з табою надрываць свае лёгкія. Хто адкажа?

Узнялося некалькі рук. Асабліва — адна, з другой парты, старалася дастаць пайдалей, — ледзь не да самага твару настаўніцы.

— Бэндзіньскі, — сказала панна Рузя.

Чэсік апусціў сваю доўгую руку, устаў і бойка загаварыў:

— Калі наш храбры круль Ян Трэці Сабескі разбіў туркаў пад Венай, ён уязджаў у Вепу на чале сваіх пераможных гусараў. Аўстрыйскаму цэсажу не спадабалася, што гэта не ён, а наш круль Ян Трэці Сабескі перамог туркаў, і ён не хацеў зняць капялюш перад нашым крулем. Ян Трэці Сабескі падняў руку, каб падкруціць свой вус, а аўстрыяк падумаў, што ён падпосіць руку да капялюша, і тады ўжо ён схапіўся за свой капялюш. А потым...

— Хопіць, Бэндзіньскі, сядай! — усміхнулася настаўніца.

Яна падсела да стала і выпяла з чорнай сумачкі свой тоўсты блакнот. Нават і не прыўстаючы, з першай парты Давік бачыў, як яна адгарнула старонку на літару Б і напісала вялікае *пяць*. Пасля адгарнула старонку на літару Ц, падумала трохі, а тады наставіла, таксама вялікае, *тры*.

— Ну, хто далей? — спыталася, глядзячы на клас.

Ды тут у дзверы з настаўніцкай нехта пастукаў і спытаўся:

— Можна?

Клас падхапіўся і не застыў, як звычайна, у маўклівым прывітанні, а загудзеў на трыццаць шэсць галасоў.

«А-а-а! О-о-о!» — чуваць было ў гэтым нястрымным гуле дзіцячай радасці.

— Ціша! — перакрычала іх панна Рузя.— Сядайце. Дзепь добры, пані Мар'я! Прашу прайсці далей.

Пані Мар'я — у цёплым паліто і футравай шапачцы — стаяла каля дзвярэй і ўсміхалася. Такая бледная яшчэ, з пазападаўшымі вачыма...

— Я — толькі зірну на іх разочак. Можна, панна Рузя?

І вось, выйшаўшы ад дзвярэй за стол, дзе так прывыклі бачыць яе чацвёртакласнікі, пані Мар'я памаўчала, апусціўшы вочы, а потым паглядзела на клас і сумна ўсміхнулася.

— Дзеці,— сказала яна, і голас яе задрыжаў.— Мілыя дзеці, я вельмі рада, што вы яшчэ ўсё памятаеце мяне. Я так хацела б адказаць вам сэрцам за сэрца... Ужо цяпер, адразу, але... Ну што ж, мне не ўдасца прыйсці ў школу, відаць, да самай вясны...

Клас ахнуў зноў, і зноў панна Рузя перакрычала яго, супакоіла.

— Я пацяшаю сябе тым...— пачала пані Мар'я, але голас яе зноў задрыжаў.— Ды што там пацяшацца: у маі

ўбачымся зноў.— Яна ўсміхнулася.— Жадаю вам поспехаў, дзеці! Будзьце здаровы!

Кіроўнічыха неяк вельмі ж павольна выйшла з класа.

Панна Рузя пайшла праводзіць яе на вуліцу. А дзеці кінуліся да акон. Не ведаючы, што зрабіць і што сказаць, каб пані Мар'я зразумела іх, яны крычалі ў вокны і махалі рукамі.

А Данік, дык ён узлез з каленьмі на падаконнік і — як у той незабыўны дзень, калі на тратуары перад школай галасіла цётка,— узяўся рукой за раму фортачкі. Вось-вось, здаецца, крыкне. Але крычаць ён не мог...

Пані Мар'я ўзышла на прыгорачак перад школай, азірнулася, памахала рукой і пайшла. На сярэдзіне плошчы азірнулася зноў, зноў памахала. Данік уздрыгнуў — ледзь прыкметна і для самога сябе. Хлопцу здалося, што памахала яна толькі яму, апошні раз і — назаўсёды...

— І не быдла вы хіба?! — крычала перад класам «дзеўка ў розуме». — Хоць бы ты, Данель Малец. Усцерабіўся, божы конь, з нагамі на акно. Дзікун!

Данік сядзеў, апусціўшы вочы.

Панна Рузя пахадзіла па класе, залажыўшы рукі назад, потым спынілася каля грубкі.

— Калі вы і сапраўды так любіце сваю выхавацельку,— пачала яна на-свойму суха, нібы пра круля Яна Трэцяга Сабескага,— дык вы не хвалявалі б яе пасля цяжкай хваробы сваімі дзікімі крыкамі. Асабліва — ты. Ты! — паказала яна худой, з пярэцёнкамі на двух пальцах, рукою.— Устаць, матолак! Гаворыць настаўніца!

Данік устаў. Але вачэй ён нізашто не ўздыме!

«Ідзі ты к чорту! — падумаў ён.— Сама ты дзікупка...»

І раптам вочы Сівага пацяпелі ад слёз. Ды не, ён не заплача цяпер. Нягледзячы пават на тое, што ён — другі раз пасля арышту Міколы Кужалевіча — зноў адчуў, зноў зразумеў, як гэта цяжка, калі ты застаешся... Ну, не адзіп... не сірата... А ўсё ж, як гэта цяжка і горка!..

У панскім садзе і старым, запушчаным парку заліваліся салаўі. Яшчэ, відаць, не спедаўшы і не сціхаючы ад самага змяркання. Сонца ўзышло, але праменні яго асвятлялі пакуль што толькі верхавіны ліп, у лісці якіх кахкалі галкі.

З белых зашклёных дзвярэй драўлянага дома на высокім каменным падмурку выйшаў заспаны пан Вільчыцкі.

— Чаго цябе бура прыгнала так рапа? — незадоволепа спытаўся ён у мужыка, які стаяў перад ганкам.

Марка Палуян, галынкаўскі солтыс, спачатку зняў шапку і прывітаўся:

— Дзень добры, паночку. Вельмі пшэпрашам, што я парушыў спакойсцвіе вашага сну. Я думаў пачакаць, ды ваша накаёвачка...

— Чаго ты хочаш, Палуян?

Мужык стаяў унізе, на зямлі, і панскія боты блішчалі на ўзроўні яго барадатага твару, накрытага кепкай. Мужык быў зверху апрапаты,— кепка, картовая кашуля з зашпіленымі кішэнькамі, шарачковыя порткі,— а знізу — босы. Пан быў у хромавых ботах, у чорных галіфэ, вышэй — беленькая расшпіленая сарочка, над якой тырчалі вехці вусоў і зіхацела вялікая, пібы паглянцаваная, лысіна.

Слухаючы, што яму гавораць, пан Вільчыцкі гучна адхаркнуў і плюнуў зверху міма мужыка. Дзядзька нават не пахіснуўся.

— Пшэпрашам, Палуян,— сказаў Вільчыцкі і паўтарыў сваё: — Кхэ! Брр!..

— Нічога, паночку, на здароўе,— лісліва ўсміхнуўся солтыс.— Дык я ўсё пра тое самае: пакуль там хто ды што — я ў вас бяру адразу дзве дзесяціны. І грошы — з кішэні ў кішэню.

— Што мне твае грошы, Палуян,— гаварыў Вільчыц-

кі, сыходзячы з ганка.— Я каля Чорнага броду аддам на чацвёртую капю, дык у мяне яго з рукамі адарвуць. Яшчэ і падзякуюць, пане, не толькі што!..

Гутарка ішла пра панскі луг, частку якога Вільчыцкі штогод прадаваў «на скос» або аддаваў яго навакольным сялянам «на часць» — тры капы паю, чацвёртая мужыку.

— Капа, папочку, капою, а грошы грашыма. А я іх магу вам — хоць цяпер.

Яны ішлі па дарожцы ў той бок, дзе за дрэвамі, за саляўішым перасвістам чуліся людская гамонка і галасы жывёлы. Пан, залажыўшы рукі назад, ад чаго яшчэ больш выпучваўся живот, крочыў спераду, мужык — за ім.

— Хітры ты чалавек, Палуян. Недарма цябе і солтысам пазначылі. Кхэ! Брр!.. Чтэрдзесьці пеньць рублі злотэм¹, — сказаў ён, нібы хочучы ашарашыць солтыса знячэўку.

Палуян пачаў таргавацца, але пан адразу перабіў яго.

— Ні капеечкі менш. Не хочаш — іншыя забяруць.

Солтыс падумаў. Ён васьмь якраз і баяўся, што іншыя апярэдзяць яго; таму і прыйшоў яшчэ ў маі, загадзя. А цана была сходная: такую траву тапшэй не возьмеш. Ды яшчэ і з атавай.

— Эх, папочку, дзе паша не прападала. Яно ж вядома, што вас і дзесяць цыгапоў не перамудрыць. Вось!..

Палуян расшпіліў левую кішэньку картовай кашулі і дастаў загорнутае ў газетны шматок золата. «Згалееш, трасца тваёй галаве, — падумаў ён пра Вільчыцкага, — прагуляеш маёнтчак з Цабавай Юляй. А я — быў гаспадар і буду. На тваім месцы я такой травы і паўморга не прадаў бы».

Пан узяў грошы, раскешкаў дзевяць залатых пяцёрак на далоні пальцам другой рукі і, нібы не палічыўшы, усыпаў іх у кішэню галіфэ.

¹ Сорак пяць рублёў золатам.

— Спажывайце, папачку, па добрае здароўе. І я пачага спакоен буду... Кароўкі вашыя ідуць. Адна ў адну, пяўрокам кажучы, як лялькі!..

Воддаль, пераходзячы ім дарогу, з-пад аборы на пашу ішоў панскі статак. Каровы былі звычайныя,— і не пародзістыя, як у лепшых маёнтках, і частку з іх — Палуян ведаў — вясной трэба было падымаць за хвасты,— аднак солтыс быў рад, што купля ўдалася, і ён падлешчваў, ведаючы панскую патуру.

— А толькі ж пастуха вы, папачку, узялі!.. Ніхто вам, мусіць, не сказаў нічога?..

— Кхэ! Брр! Пра каго — пра Мікіту? Ён у мяне пятнаццаць, папе, год пасе.

— Ды не Мікіта! Я пра таго, пра студэнта. Гэта ж у вас нашай Зосі, маёй суседкі, сыноч падпаскам напяўся. Бачыце, вунь ідзе.

Яны ўжо стаялі, чакаючы, пакуль каровы пяройдуць дарогу.

Злева, дзе канчалася чарада, відаць былі стары і хлопчук — Дзік Малец.

— Гэта ж яго, папачку, і са школы выкінулі, як таго чарвяка з мяса. Камуны яму, бачыце, захацелася. Падбухторваў галечу ўсякую, абараначкі ім купляў. Дзядзька ягоны — той, што ў бальшавікоў,— дык спецыяльна па гэта грошы яму прысылаў. А потым яшчэ, папачку, хацеў такі парадак у школе зрабіць, каб на пераменках толькі па-нашаму гаварылі. А хто слова па-польску...

— Ты што ж гэта, Мікіта?! — перабіў яго пап, звяртаючыся да старога пастуха.— Ляжыш, пакуль сонца бок падапрэ. Гэта такі ў мяне, папе, парадак,— каровы толькі цяпер ідуць па паствіска?..

Стары Мікіта зняў сваю кепку,— такую пакамечаную і з дзіркамі, пібы яе пажавала карова,— і прывітаўся:

— Дзень добры, папе дзедзіц! Пры чым тут я? Пакуль іх толькі падояць!..— Стары хітра ўсміхнуўся бяззубым ротам.— Каб гэта ў іх, папе дзедзіц, была адна цыцка па

ўсіх, дык чалавек упяўся б добра, пацягнуў бы, ды па табе — адразу поўны цэбар. А то ж у іх у кожнай на чатыры!..

— Кхэ! Брр!.. «Па чатыры»... Ты ў мяне, пане, глядзі!..

Побач са старым Мікітам, трохі ззаду за ім, стаяў Данік. Таксама босы і з пугай. Палуян глядзеў, глядзеў на яго і не вытрымаў:

— А ты ж гэта чаму, шчанюк, шапку перад панам не скінеш, га?

Данік настаяў хвілінку, а потым павярнуўся і пайшоў, нават пабег за каровамі.

— Усё будзе, пане дзедзіц, у пажандэчку,— зпоў усміхнуўся стары пастух.— Ну, я пайду.

Пап і солтыс засталіся па скрыжаванні ўдвух.

— А што, паночку, бачылі? — кіўнуў услед Даніку Палуян.— І шапкі скінуць не хоча! Ад зямлі яшчэ не адрас, а ўжо, глядзіце, бальшавік!..

Пап адышоўся да куста... Стоячы спіной да мужыка, ён гаварыў:

— Усё я гэта чуў і сам. Усё гэта, пане, глупства. Кхэ! Брр!.. Пшэпрашам паймоцней! Усе вы, пане, бальшавікі. Прыйдучь Саветы зпоў, і ты будзеш маю зямлю дзяліць, як у дваццатым годзе дзялілі.

— Хто — я? Ды што вы, паночку! Няхай мне і вочы павылазяць, і рукі адсохнуць, калі я па чужое дабро пакупаюся!..

— Ну добра, добра, Палуян. Ты — чловек пажоцны. Бывай, пане солтыс, здароў!..

12

Як толькі статак выйшаў за апошнія дрэвы двара і пачаў разбрыдацца па пашы, стары Мікіта спыніўся і палез рукой за пазуху.

— Зпоў старая крычала,— падмаргнуў ён Даніку.

Дастаўшы з-за пазухі жалейку, ён гладзіў, абдзьмух-

ваў яе і, усміхаючыся, гаварыў — пібыта дудцы сваёй, пібыта некаму іншаму:

— І чаго ты, другая, пішчыш? Што я?.. Што тут ка-
му баліць ад гэтага? Ты, кажа, блазен стары... Эх, піскля
ты, дый годзе!..

Ён прылажыў жалейку да губ, узняў трохі твар пасу-
праць сонца і зайграў.

Над зялёным прасторам, над Данікам, які прысеў пе-
рад старым, над статкам і — гэй, далёка! — над палямі
паплыла, палілася журботная песня... Каб ёй словы яшчэ,
дык яны загучалі б тугою гаротнай долі, казалі б пра
цяжкую, беспрасветную працу жпяі:

Ба-аліць мая-а ся-арэдзінка-а,
ой, перабі-іла яе-е
бярэзінка-а!..

Пачуўшы гэты сум, недзе за дрэвамі двара стрыга-
нуць вушамі коні ў панскім плузе, стоячы ў баразне, і,
з недакуркам на ніжняй губе, уздыме галаву, заслухаец-
ца малады батрак... А там, на полі мужыцкім, стане па
сцежцы і загледзіцца, з рукою, настаўленай ад сонца,
дзяўчына — рапняя работніца, што ідзе палоць свой рап-
пі лянок. Песня жалейкі ўваходзіць, як нешта жывое і
роднае, у песні нябачных жаўранкаў, у позні салаўіны
перасвіст — тут недалечка, у садзе... І толькі бабуля Мат-
руна, старая батрачка, пачуўшы з парога голас свайго ча-
лавека, пакруціць галавой і бяззуба зашамкае: «А што —
жпоў не вытрымаў — пішчыць!.. І колькі ты яму пі гавары!
Унукаў поўны барак, а ён шабе, штары блажен, пішчыць!..»

Каровы скубуць акрашаваю буйной расою траву. Ста-
рапна, снакойна скубуць, пават хвастамі не махаюць і не
паводзяць вушамі. І не варушыцца, глядзіць — не змарг-
не — падпасак.

Жпяіны папеў змяняецца вясельным. Потым чуваць
ці то птушыны шчэбет-перасвіст, ці то веснавое булькап-
не ручаін. Бойка трапчаца гулівы таец. Эпоў журба...

Эх, і чаго ж ён толькі не ўмес, дзядуля Мікіта!.. Чаго толькі не можа сказаць яго старая жалейка!..

— Вось і ўсё!..

Жалейка змоўкла. Дзед апусціў свае худыя, спрацаваныя рукі і паўтарыў:

— Вось і ўсё, Даніла! І дзякуй богу. А тая кажа: «Пішчыць!..» Баба — яна, упучак, баба — ці жонка, ці маці, ці ўпучка... Ох! Давай прамочым і мы свае порткі святою расіцай. Сядай, Мікіта, — загадаў ён сам сабе і сеў каля падпaska.

— Упучка, дык яна, Даніла, не тое самае, — сказаў ён, памаўчаўшы. — Алепка наша вельмі яе, жалейку, паважае. «Што ў ёй, кажа, пішчыць? Гэта, дзядуля, ты пішчыш ці яна?..» Яшчэ малое, вядома... А ты ж гэта чаго маўчыш?

Данік ляжаў, падпёршы шчаку далонню. Ён памаўчаў, паглядзеў на траву і сказаў:

— Шапку чаму не скідаеш... Чулі?

— Гэта той, Палуян? — спытаўся стары. — А што ж, упучак, калі трэба, дык трэба і скінуць.

— А як я не хачу?

— Дзень добры, пане дзедзіц! А я што — хачу або мне гэта вельмі соладка? А вось здымаю. І рука ўжо самлела за семдзесят год. Такая ўжо наша сірочая доля...

— Ну, а што мне рабіць, калі я не хачу?

— Дык і што ж табе, упучак, з таго? Вось не хацеў, дык і пагналі са школы. З пугі пачаў, пугай і завяршыў. Хіба ж яно табе даспадобы?..

Данік успомніў худы, скарэжаны злосцю твар папшы Рузі і голас яе: «Прэч! Натыхмяст прэч з школы, драць! І вепцэй не пшыходзь!» А ён усё ж такі прыйшоў назаўтра ў школу. Другі раз «прэч» не прыйшлося пачуць. Пан кіроўнік сказаў яму спакайпей: «Малец, ты выключаны са школы. Ідзі дадому і падумаў, што ты патварыў». А што ён патварыў? Проста ім крыўдна было, што разам з паняй Мар'яй зусім пайшла са школы і родная мова.

Ну, урокі — урокамі, а на пераменках яны пастапавілі, што, калі хто акажацца хоць слоўцам па-польску, — пяць грошаў штрафу. Ды так і не зарабілі на гэтым ні гроша. Лупаты Чэсік Бэпдзіньскі данёс... Папі Мар'я яшчэ ўсё хварэла, і за Даніка не было каму заступіцца. Ні Сацьку, ні Цівунка, ні Казу — нікога не выключылі са школы, бо ён, Данік, не выдаў нікога з тых, што змаўляліся. А кіроўнік усё дапытваўся: «Хто цябе навучыў?..» Няма таго, хто навучыў, — ужо трэці год цяма. Толькі і голасу ад Міколы, што папіша ў пісьме з турмы да бацькоў: «Прывітанне сябру майму Данілу і маме яго, цётцы Зосі...» Ніхто не навучыў — Сівы сам навучыўся!..

— Ты не гаруй, Даніла, — пачуў ён голас дзеда Мікіты. — Дзядзька грошай прышле. Падрасцеш яшчэ трохі, купіш каня, можа і поля шматок. Будзеш гаспадаром. Дурная маці, што і гэтыя грошы пусціла на вецер. Зямелькі трэба было купіць хоць пядзю якую. Бо на службе яно... Я вось ужо гадоў мо з пяцьдзесят ці больш ляпаю пугай, а ўсё нічога не выляпаў. Як яе, тую бяду-дуду, надзьмеш, калі з яе дух ва ўсе дзіркі ідзе?.. Больш дзядзька не прысылаў? Ну, чаго ты маўчыш?

— Няма, — адказаў падпасак. — Ні грошай, ні пісьма не шле.

— На граніцы, відаць, ліха ім, затрымалі. Чаго спрад-веку не было — грапіца!.. І мая дачка, Жэня, старэйшая, там засталася. Сам я толькі здурнеў, прыпёрся з бежанства сюды. Яна там, нябось, папскіх кароў не пасе!.. Раней пісала, ды ўжо таксама доўга нічога няма. На заводзе працуе — і сама, і мужык. Мужык такі, відаць, хароны, аднаведны чалавек. Летась картачку прыслалі. І дзеці, відаць, таксама ў доглядзе... Двое...

Стары задумаўся.

— Пешта нам спедання не пясуць, — сказаў пасля.

Думаў хоць гэтым пацешыць, разварушыць свайго памочніка, аднак дарма, — Данік усё маўчыць.

— Мая таксама, можа, прыслала б, — пачаў праз хві-

ліну стары.— Ды што ж, граніца! Твой дзядзька дык неяк прабіўся, прыслаў. Чалавек, відаць, адпаведны... Нічога, унучак, прыйдзе час — і пашы напішуць, і самі прыедуць да нас. Быць не можа інакш! Я — дык бог святы ведае, а ты дачакаешся... Ах, зараза! Гэта ўсё тая, Падласка!.. Бяжы ты, брат, адварні іх ад поля!..

Данік пабег.

Адварнуўшы статак ад жыта далей па траву, ён не захацеў вяртацца да старога, а сеў на ўзмежку і дастаў з-за пазухі кнігу. Тую самую. Адшу толькі яе і ўзяў сюды з дому. Даўно ўжо ўсё прачытана, сёе-тое нават і перачытана, а ўсё ж... Ён адгарнуў вокладку. На тытульнай старонцы — «Балеслаў Прус. Навелы».

А паўскасяк, таксама па-польску, напісана такім знаёмым почыркам:

«Даніку Мальцу, майму светлавокаму хлопчыку, каб дачакаўся светлага жыцця.

М. Анджэеўская

24 лютага 1929 года».

Ужо піколі, мусіць, яму не ўбачыць яе, не пачуць яе голасу. Мікола прыйдзе, — увосень канчаецца яго тэрмін. Хіба, можа, яшчэ дададуць... А яна, пані Мар'я? Няўжо так і будзе, што застанецца адна толькі думка, адзін успамін і гэтыя словы на кнізе?.. Цяпер яна ўжо, відаць, паправілася, зноў сядзіць за сталом і чытае ці нешта піша ў журнале... А хто ж сядзіць цяпер побач з Санькам на першай парце? Хто глядзіць, не змаргне, як калісьці...

— Чытаеш, Даніла? — пачуўся над хлопцам голас старога. Дзед падышоў неяк неўзаметку, пібы падкраўся.— А што ты чытаеш?

— Так сабе, польская кніга адна.

Стары паківаў галавою:

— Яшчэ ты, брат, не пацешыўся з палскае ласкі? Па-кінь!

— Гэта, дзеду, не папская. Гэта ўсё пра такіх, як мы, пра тых, што бедныя, што працуюць... Хочаце, я і вам пачытаю?

Дзед усміхнуўся хітравата:

— Няхай ужо лепей па спеданні. А то пешта пад лыжачкай смокча...

— Вы не бойцеся,— я так буду чытаць, што вы ўсё зразумеце. Добра?

І так жа хочацца хлопцу, каб і стары даведаўся пра тых, што ў кнізе, пра сапраўдных людзей з той Польшчы, што там вуць — далёка па захадзе! І пра такіх, як пані Мар'я... Не, пра яе, пра гэты надпіс на кнізе ён не скажа і дзеду. Нікому не сказаў і нікому не скажа...

— Дык што, дзеду, пачытаем?

— Хіба, можа, пасля. Нешта мне, брат, зноў захацелася душу сваю пагладзіць.

Стары палез рукой за пазуху.

— Тады, дзеду, іграйце адразу вясёлае! Добра?

Дзед Мікіта, трымаючы перад тварам сваю «пісклю», усміхнуўся,— ужо без хітрасці, а неяк крыва.

— З песні, Даніла, слова не выкінеш,— сказаў ён,— а плачучы — рота ніхто не паправіць.

Над лугам загаласіла — той самай жніўнаю песняй — жалейка. Сіратлівая, сумная песня!..

1942—1956 гг.

У СЯМ'І

З успамінаў майго аднагодка

1

На шэрую прамерзлую зямлю бязгучна і густа сыплецца першы снег. Гэта відаць праз пашы малыя, старэнькія вокны.

Бацька вярнуўся з мястэчка апоўдні і, так як быў у снэзе, увайшоў з сяней, прыгнуўшыся ў дзвярах.

— Ах, мая долечка! Асцепайся! — сустрэла яго маці.

А ён смяецца:

— Пачакай, малым пакажуся.

— От дзе розум! Нінка і так хворая, а ты...

Бацька вярнуўся ў сені, асцепайце снег з кажуха, з шапкі, з вусаў і ўвайшоў у хату.

— А што з ёй? — спытаўся. — Што з табой, Ніна? Хадзі сюды.

— Пачакай ты, з холаду! Нінка, не ідзі!

— Ды што ёй такое?

— Што? Хто яе ведае. Галоўка, кажа, баліць ад ранку, і вочы як у тумане. Трэба па доктара.

— Ну, ужо адразу? Што з ёю, мама?

Бабуля спыніла калаўротак.

— Прастудзілася. Налазілася ўчора, калі яблышкі абвязвалі. Колькі ёй трэба!

— Ну, я ўжо цёплы. Ідзі, брат, сюды.

Ніна — маркотная, ціхая — падышла.

— Што ж гэта ты? — спытаўся бацька, беручы яе за падбародак. — Вунь ужо снегу колькі, я савкі з гарышча здыму, а ты — хварэць. Галава баліць? І грудзі? Ну нічога, не бойся. Цябе баба палечыць.

— Я не хачу, тата, доктара, ты не едзь. Бо як прыедзе, дык і буду хвораю...

— Пэўна, дочка. Я не паеду.

— А што табе?! — завойкала маці.— Хіба табе баліць! Ты вось яе не дуры і сам не дурыся, а едзь!

Бацька зморшчыўся.

— Ну, і чаго ты? Я ж і так сказаў, што не паеду. Што ў цябе за любоў да малых,— дзікая пейкая! Парыш, парыш іх у лап'і, пасля — абы трошкі на холад, дык і гатова. З прастудай гэтулькі крыку. На гэта і мама доктар. Ты, Ніна, не плач, цябе баба палечыць. Паляжыш трошкі, банькі паставім...

— Не хачу банек, тата, я не хвораю. Бо як лягу, дык і памру, старая буду-у...

— А ўжо ж,— спыніла бабуля калаўротак,— не хочаш, дык і памрэш, валацуга ты. Хай вуць маці мёду прынясе ад бабы, ды напарым маліны. Нап'ешся сабе, як пані, а тады хоць і банькі...

— Не хачу банек! — тупнула валёнкам Ніна. А сама ўжо плача.

— Не тупай, благоцце ты! Навучылася, як каза, Толіка пабудзіш.

Толік спіць у калысцы, за шырмай.

— Ну ціха, дурпенькая, чаго ты,— суцяшае бабуля,— не плач. Бацькі таксама разышліся: у аднаго дзікая любоў, у другога асвойтаная. Не плач.

Маці паставіла бацьку абедань.

— Дык, значыцца, Маця, мір,— сказаў ён, сядваючы за стол.— А будзе так, як кажа старая: найлепш.

І супакосная маці, не дачакаўшыся, пакуль спыніцца снег, пакрылася вялікай хусткай і пайшла ў Сасновічы на мёд.

...Бабуля развязвае слоік з мёдам, а Ніна ласа глядзіць. І толькі старая развязала пітку і адняла паперку,— Ніна лізнула яе ды ад радасці:

— Бабка, лізні!

— Ліжы ўжо хоць сама...

Ды мусіла-такі лізпуць паперку, бо Ніна не адчэпіцца. Лізпула і зацмакала:

— Ах, шыкі-смакі! Новая навіна на старое чэрава, камарова сыць, мядзведжая сіла. Ну па, ліжы. Хутчэй бы той бацька вуллі купляў.

Ніна лізнула раз і яшчэ раз, як ліска, ды кажа:

— Буду піць з малінамі ці з параным малаком і папраўлюся, бабка, праўда?

— Няўжо ж!

— Калі папраўлюся — як будзе: дагэтуль ці дагэтуль? — наказвае Ніна пальцам па слоіку.

— Ты вось не гэтуль-дагэтуль, а ўсё выпівай, ды хай мама яшчэ пяссе, во...

— Думаеце, дзе ўжо той і мёд,— пачала маці, але старая яе перабіла:

— Не памагала б ты хвораму стагнаць. Не вер бацьку: пчаляры ўсе скупыя. Яшчэ тую бяду каб скалапуў, дык, напэўна, цэлы кубел мёду набраў бы.

— Бабка, па яшчэ!

— Хрысціся, каток,— усё твае лекі паліжам. Вось каму дай. Ужо выспаўся?

Гэта па Толіка. Ён прагнуўся ў калысцы за шырмай і адразу плача, як заўсёды.

— Чаго, чаго, мой хлопчык?

— Дай яму, мамка, мёду: сціхне.

Маці бярэ Толіка на рукі, а бабуля набрала лыжачку мёду і — хоп яму ў рот.

— Хапай, не плач. А-ах! Яшчэ? Па яшчэ, бо забыўся, які той мёд, як сабака ці як кот. Слёзы як боб. Ніколі не ўстанеш без музыкі.

— А як гэта, бабка, «як кот»? — пытаецца Ніна.

— Гэта, бачыш, адзін удавец ажаніўся, узяў сабе маладую бабу. І былі ў яго пчолы і мёд. Мачыха сама мёд крадзе, а верне ўсё на падчарапят. А бацька ўжо іх, як той дурань, лупцуе. Пабіў ён раз малых, выйшаў за дзве-

ры ды слухае. «Які той, Манька, мёд,— ці як сабака, ці як кот?» — пытаецца, плачучы, хлопчык. А дзяўчышка, старэйшая, кажа: «Н-не, Колік, я бачыла,— ён, як рэшата. Тата з вулляў вымаў». Дык бацька давай тую мачыху біць. «Ах ты, кажа, нягодніца!»

Бабуля расказвае, а Толіку сваё: пацмакаў губамі, аж вочы заплюшчыліся ад смаку, і кажа:

— Хоця Толя сце, хоця!

А вейкі доўгія-доўгія, на шчочках не высахлі слёзы.

— Дам яшчэ, дам, каток. Вось дзе вам доктар!..

Увечары ставілі хвораі банькі. Колькі пі было таго крыку і слёз, бабуля такі ўгаварыла. І вось Ніна стаіць у адной кашульцы на пасцелі, трымаецца аберуч за спінку ложка і просіць:

— Бабка, адну...

— Адну, адну,— адказвае старая, бразгаючы банькамі ў місе з вадой. Каля місы квач з кудзелі і газніца — дадатковыя прылады страшнай аперацыі. Я гляджу на іх і ўспамінаю мой дзіцячы страх перад банькамі,— подыхам агню і копаці квача і болем ад банек, якія пякуча ўсмоктваюцца ў цела. І Нінка цяпер такая бездапаможная, маленькая перад імі, а бабуля такая няўмольная. А ўсё ж малая просіцца:

— Бабка, адну...

— Адну, каток, адну.

І пачынаецца.

Маці бярэ Ніну і кладзе яе піцма на падушку.

— Бабка, золатка маё, даражэнькая,— адну!..

— Накрый галаву,— ківае маме бабуля. Мачае ў газу квач, прыпальвае яго на газніцы ды спрытна — тыц агнём у баньку і хлоп яе малой на спіну. А сама, здаецца, злосная, злосная!..

— Агонь, мама, агонь! — патапырыўся Толік.

Ніна крычыць за кожнай банькай «а-ёй!» і просіцца:

— Ах, бабка мая, годзе! Гапулька мая! Сястрычка мілая, годзе!..

Да стар. 156

— Нічога табе не будзе.

Старая прыступіла валёнкам гаручы квач, толькі копаць пайшла, а сама глядзіць, прыжмурыўшыся, на тое, як на беленькім целе Ніны бацькі насмоктваюцца чырво-на-сінімі пухірамі.

— Узяліся,— шэпча яна, накрываючы малую хусткай.— Годзе, годзе, рыбка мая, больш не буду.

— Ой, мне самой ажно скура шэрхне,— уздрыганулася мама.

— Вельмі вы абедзве далікатныя, і маці, і дачка,— адказвае бабуля.— Думаеш, мне не шкада?..

У хаце ціха. Толькі Ніна яшчэ ўсё ўсхліпвае і стогне. Бабуля сядзіць каля яе, побач стаіць маці, абедзве ў маўклівым чаканні. Бацька ўе падшыванку, дзядзька Міхась чытае, а я сяджу на тапчане. Адзін Толік нястомна тупае па хаце, як вожык, ніяк не могучы нацешыцца сваімі ножкамі.

— Бабка,— аказваецца Ніна.

— Што, каток, што?

— Алесю таксама паставіш? (Гэта, значыцца, мне.)

— А няўжо ж.

— Яму многа, бабка, усе...

— Усе, каток, колькі будзе.

Зноў трохі ціха.

— Бабка, а дзядзьку?

— Дзядзьку? Куды там,— яму хіба шклянкі. Яму хоць збанок. Што яму банькі!

— Ты яму, бабка, той жоўты... рабенькі, што ваду бяром на поле... улетку... як жаць...

— Добра, добра, каток, ты толькі ціха.— А памаўчаўшы: — От хіба роў бы твой дзядзька!

Дзядзька смяецца над кнігай, і мы таксама. А потым ціха зноў. Адзін Толік: туп-туп-туп... А потым раптам стаў, падумаў.

— Баба!

— Ну?

— Баба-а, го-оў! — гукае малы, узпімаючыся на пальчыкі.

— А-го-о! Чаго-о ты? — адгукваецца старая.

— Хоця Толя мёд, хоця!

— Ах вы, птушкі мае, усюды я вам, на ўсе рукі.

А за вокнамі, у шэрай паўцемры, — бачу я ў думках, — бязгучна сыплецца снег.

2

Позняя ноч.

На акне каля бабулінага ложка, дзе ляжыць Ніна, цьмяна гарыць уклучаная лямпа. Яна мармыча ціхенька, патрэсквае, шыпіць... Усе нашы спяць, толькі я сяджу каля хворай.

Тады, пасля банек, Ніна толькі дзень праляжала ў ложку і пачала хныкаць, што паправілася ўжо і ўстане. «А пяхай лепш не плача, а ўстае», — казалі маці, але бацька не даваў. «Гэта — грып, а на грып трэба спакой і цяпло», — казаў ён. Ды назаўтра бацька паехаў у млын, і Ніна ўстала. «Ты памятай, вось паглядзіш», — пярэчыла бабуля, але маці не паслухала яе. Яна апрагнула малую і паставіла за стол на лаву, бо там Толік і за вокнамі беленька, снег. Ніна, праўда, і гаварыла трохі, і кніжку глядзела, ды ўсё гэта вяла, без цікавасці. Пасля яна сама папрасілася легчы. Узнялася тэмпература, і малая трызіпіла, страшна водзячы вачыма. Была жудасная хвіліна, калі нам здалося, што Ніна памірае, і я, задыхаючыся, бег ноччу па глыбокім снезе ў млы, да бацькі.

Сталася так, як бацька казаў: маці сваёй «дзікай любоўю» давяла Ніну да запалення лёгкіх. Сёння чацвёртая ноч.

Ніна гарыць, бо ноччу тэмпература падымаецца ледзь не да сарака. Малая дыхае хутка, нібы спяшаючыся, і час ад часу ўзрываецца кашляць. Кашляе шмат і гвалтоўна, плачучы і трасучыся ўсім целам ад болю. У пера-
межках паміж выбухамі кашлю яна ляжыць з заплюшча-

нымі вачыма. Толькі час ад часу ўзнямае перад сабой тоцкія ручкі, усхліпвае ад болю і шэпча: «Бабка, піць...» І гэта хто б з нас ні сядзеў пры ёй, бо сядзім мы на змецу. Нават вачэй не расплюшчыць, так верыцца ёй, што ў цемры над ёю, быццам казачны добры дух, заўсёды будзе бабуля — першая, найлепшая, адзіная.

Старая ўступіла ёй свой ложкак каля печы, а сама курчыцца на лаве за сталом. Ды і колькі таго сну! — яна сядзіць каля Ніны больш за ўсіх. І хворая ж сама, нямоглая, з пакутамі, якія ўжо не адчэпяцца да самай смерці. Ды цяпер яна, відаць, зусім забылася пра гэта. Адкуль у старой бяруцца сілы, цярплінасць, прывет — ніхто з нас не дзівіцца. Усе мы прызвычаліся да таго, што як баліць, дык бабуля першая заўважыць, спытае, што з табой, найлепш палечыць; што хоць яна і суровая па выгляд і бязлітасная, калі стаўляе банькі, — і ад суровасці гэтай і ад банькаў заўсёды толькі добра. «Нічога, каток, — сучышае яна, — бывае яшчэ і горш...»

Я здымаю лямпу і падыходжу з ёй да стала. Бабуля ляжыць галавой на покуць, нізка да вачэй абвязаная хусткай, якая аслабла і аб'ехала на вочы. З-пад хусткі на маршчыны лба і твару выбіліся пасмы сівых валасоў. Правая рука — худая, з сінімі вузламі жылаў — бяссільна ляжыць на грудзях, якія павольна зыбаюцца цяжкім дыханнем.

Толькі цяпер можна ўбачыць, якая ўжо яна старая, стомленая... А ўстане — зноў нібы забудзешся пра гэта.

«Дай нарысую», — падумаў я. Паставіў лямпу, пабольшыў агонь і дастаў з шуфляды стала свае мастацкія прылады.

Вось мой першы альбом. Я пачаў яго пазалетаць, скончыўшы сямігодку. Рысую найбольш партрэты, алоўкам, з патуры. І дзядзька Міхась гаворыць, што гэта ўдаецца мне найлепш. На шурпатых старонках ватману — Ніна, я сам, бабуля, дзядзька над кнігай, цётчыца Ліда ў трупе: галава ў вянку, а за акном — бэз. А вось

і зарэцкі нямко — лахматы, сляпы на адно вока, з жабрацкімі торбамі. Малюнак гэты незакончаны: зроблена столькі, колькі я паспеў зрабіць, пакуль нямко з'еў з хлебам дзве конаўкі малака, а тады намармытаў, патупаў лапцямі, напляваўся ў адказ на мае ўгаворы і, вядома ж, уцёк.

А зараз тут будзе яшчэ раз бабуля.

Яшчэ трошкі падкручваю ў лямпе кнот і пачынаю рысаваць. Абрысы схопліваюцца ўдала. Ніна маўчыць. І я забываюся ў працы. Адна толькі думка са мною: што скажа заўтра дзядзька?..

Дзядзька таксама мастак, — мастак слова, «вечна пачынаючы пісьменнік», як ён жартуе сам з сябе. Амаль пяць год таму назад, у трыццаць чацвёртым годзе, дзядзька вярнуўся з пятага класа Наваградскай беларускай гімназіі, закрытага панамі «камуністычнага гнязда». Дзядзька, як кажа бабуля, не быў там нідзе замешаны і тады, таксама як і цяпер, не мяшаўся ў палітыку. Ён толькі чытае ды піша. Я дзіўлюся часамі, чаму ён не шле нічога ў друк. Ёсць жа ў Вільні часопісы «Калоссе», «Летапіс», выходзіла і газета «Наша воля», пакуль паны не закрылі яе. Друкуюць жа там свае вершы Танк, Васілёк, — няхай бы быў яшчэ і прэзаіт з апавяданнямі пра горкае мужыцкае жыццё, з такім звычайным прозвішчам — Ганчарык, якіх так многа ў адных толькі нашых Ганчарах. Бабуля парой і тая не ўцерпіць: «Адпачыў бы хоць. Дзень і ноч піша. Пасцепае рукамі і зноў. Ці слаў бы ўжо куды сваё пісанне». А дзядзька толькі смяецца: «Яшчэ не гатова».

Хваліць ён мяне няшмат. Доўга так паглядзіць на малюнак, а пасля: «Вось гэта, — кажа, — відаць, што перажытае, зацікавіла цябе. Чуваць жывец. Толькі гэтаму дзядзьку палежыць быць, наколькі я ведаю яго, весялейшым, а ён у цябе — як мыла з'еў. Ну, а Люба яўна пазіруе, дзеўка «словно окоченела от счастья», — закончыць ён словамі Чэхова, і мы смяёмся.

Бацька мой і не мастак, і не пісьменнік. Аднак, калі

дзядзька чытае нам пешта новае, сваё,— тата непрыкметна падморгавае мне, там, дзе ўдала; калі ж мы ўтрох глядзім мой повы малюнак — па тым, як бацька з дзядзькам крадком пераглядваюцца, не вельмі цяжка пазнаць, што яны думаюць. Мне шаснаццаць гадоў, дзядзьку пайшоў дваццаць першы, а бацьку ўжо за сорок, аднак усім нам, як кажа бабуля, «адна трасца», усе тры, «як малыя».

Хата наша — яшчэ дзедаўская, малая і нізкая. Праз год і я павінен даставаць рукой да столі. Печ, вялізная, нібы аўтобус, займае ледзь не палавіну хаты, а чалеснікамі выходзіць у кухню-бакоўку. За шырмаю — два ложка, а тут, дзе стол і над сталом іконы, стаіць — ад застольнай лавы да парога — зроблены бацькам тапчан, абабіты дзяружкай і выпханы атавай. На гэтым тапчане, прыстаўляючы зэдлік, я сплю з дзядзькам гадоў ужо з чатыры, з таго часу, як перастаў быць меншым у хаце. Да новай хаты нам яшчэ вельмі далёка,— пакуль патанее лес, усюды панскі,— а цяпер, у цеснаце, культуры, як бацька кажа, не завядзеш. Толькі і культуры, што новая падлога, шырма з дзяругай ды над тапчаном паліца з кнігамі — адна на ўсе нашы Гапчары.

Сёння маці прылегла на печы, узяўшы туды Толіка. Бацька з дзядзькам заснулі нядаўна,— першы за шырмай, а другі на тапчане.

Бацька часта гаворыць праз сон. Вось і цяпер ён замармытаў пешта, павярнуўся на скрыпучым ложку і зноў мармыча.

«Ну, пачалося»,— з усмешкай падумаў я. І ўжо разбіраю пекалькі слоў.

— Дык вам так і думаецца, Юрка Пятровіч? Умм, ум...— заплямкаў ён пешта губамі і змоўк.

«Напэўна, радыё сніцца!..» — засмяяўся я моўчкі.

Справа ў тым, што бацька, як кажа бабуля, «знайшоў яшчэ адну забаўку» — наважыў кушціць радыёпрыёмнік. Рашэнне гэтае прыйшло надоечы пасля гутаркі з Працадурам, які лечыць цяпер нашу Ніпу.

У тую поч, калі я прыбег у млын да бацькі, ён, пакінуўшы там мяшок з пязмоланым, запрог каця, і мы памчаліся на мястэчку да дома, дзе жыў пан доктар,— так хутка, як толькі здолеў, уцякаючы ад пугі, бегчы наш канюк, жывёліна без імені і лішняй сілы. І што ж, дарэмна так спяшаліся. Я ўпершыню сам убачыў, што доктара, пана Бадоеўскага, правільна называлі абдзіралам. На бацькаў стук у акно ён адчыніў фортачку і спытаўся, адкуль і чаго?

— З Ганчароў, пане доктар. Дзяўчышка мая памірае...

«Ну што ты кажаш!» — уздрыгануўся я, як быццам упершыню адчуўшы, што гэта вельмі падобна да праўды.

— Дзесеньць золтых,— спакойна адказаў доктар, нібы пляхнуў на нас праз фортачку вядро вады.

У яго была свая логіка, казаў потым бацька: толькі ў прыёмныя гадзіны казённага доктара абавязвала ўстаноўленая зверху плата, а ў такі пазаўрочны час ён абыходзіўся з намі, як яму падабалася. А тое, што дзесяць золтых — шэсць пудоў жыта, і яго, дарэчы, у якога-небудзь «пана Ганчарыка» столькі няма,— гэта зусім не датычыць пана Бадоеўскага.

— Ды, пане доктар, што вы...

— Ну, як хочаш.

І фортачка зачынілася.

Торг, да якога прывык пан Бадоеўскі, на гэты раз не адбыўся. Бацька больш не кавэнчыў, а павярнуў каця і зноў узяўся за пугу.

— Да Працадуры паедзем.

Працадура лячыў, можна сказаць, падпольна, за што яго ўжо не раз папярэджвалі. Фельчарам ён вярнуўся з грамадзянскай вайшы, жыў на малой гаспадарцы, у Невадах, за пяць кіламетраў ад нас. Мужыцкі доктар, які ніколі не таргаваўся за плату, а браў, што дадуць, і ніколі не пісаў рэцэптаў, даючы свае ўласныя лякарствы. Паглядзіць хворага, параіць, што рабіць, і — «паедзем».

Ну, кожнаму, вядома, хочацца пагаварыць з добрым ды яшчэ і вучоным чалавекам,— і з удзячнасці да яго, і проста з ветлівасці. Дзядзька пачне з двара, толькі сеўшы на воз, а «доктар» адразу за вёскай пакідае слухаць.

— Цяпер, браток, памаўчым,— кажа ён.— Мне трэба абдумаць рацэнт. Гэта, браток, складаная працадура.

Адгэтуль і пайшла яго мянушка. Называлі так Юрку Пятровіча, вядома, толькі за вочы, ды ён, відаць, і ў вочы не пакрыўдзіўся б. Свой чалавек. Таму яго і возяць да хворых — і днём, і ноччу,— нягледзячы на панскія папярэджванні.

У нас ён паківаў галавой і сказаў прымаўкай, што тут, у Ніны, «тры лісе ў адно звліся»: застуджаны грып, на ім падхапілася запаленне лёгкіх, а на дадатак — яшчэ і коклюш, гэты самы балючы, гвалтоўны кашаль, які надрывае і без таго хворыя лёгкія. Працадура паказаў бабулі, як класці кампрэс, параіў бацькі, сказаў, што прышло з бацькам парашкоў і мікстуры, а лепш за ўсё, здаецца, разважыў, пацешыў.

Ну, а ўжо з бацькам дык яны, відаць, пагаварыліся ўдосталь — і ў дарозе, і там, у Невадах. «Свой на свайго натрапіў»,— сказала потым бабуля, слухаючы бацькаў расказ пра Юрку Пятровіча, з якім ён быў дагэтуль малазнаёмы.

І вось на першае знаёмства Працадура паабяцаў бацьку дастаць малы дэтэктарны радыёпрыёмнік. «Не дарагі, патрыманы, але не зусім яшчэ дрэнны. Мінск, а цераз Мінск Маскву дастане, ну а большага табе, браток, і не трэба». І бацька захапіўся гэтым, бо і ён, як кажа бабуля, таксама «не сядун, а ўсё нейкае скулы шукае».

...Кешка, адпак, рысаваць пры лямпе: святло жаўціць, і цені вельмі вострыя, густыя.

— А-а-а,— чуваць раптам ціхі стогн.

Асцярожна, басанож падыходжу з лямпай да ложка і пахільваюся:

— Што табе? Што?

— Бабка... піць...

Прыпадаймаю малой галаву і ўліваю ў засмяглы рот лыжачку цёплага чаю. Гэта таксама пакута. Малая стогне і ўсхліпвае.

І зноў забыццё, толькі хуткае дыханне і доўгія вейкі на заплюшчаных вачах.

Мне ўспамінаецца тое, што казаў бацьку Юрка Пятровіч, нібы не заўважыўшы, што і я з імі ў кухні: «Вы, Мікола Сцяпанавіч,— мужчына, і з вамі я не буду цацкацца, а скажу ўсё: справа з малой вельмі дрэнная, тым больш таму, што яна не па гадах развітая, уражлівая, нервовая. Бачыце самі — абы кашляць, дык у плач, а гэта толькі абцяжае хваробу». Бацька зірнуў на мяне і нахмурыўся.

— Алесь, ты ўжо не блазен. Глядзі, каб ніхто не ведаў гэтага, што доктар кажа.

І вось я хаваю нашу таямніцу.

Ціхенька ступаючы, выходжу з-за шырмы на хату і... уздрыгваю ад здзіўлення: дзядзька, толькі ў бялізне, стаіць, як здань, каля стала і моршчыцца, каб я маўчаў.

— Я не спаў ужо доўга і бачыў, як ты рысаваў. Пакажы.

Мы схіляемся над малюнкам.

— Гм... маладзец... нядрэнна. Відаць, што перажытае. Асабліва добра — выраз твару, гэтая сумленая стомленасць.

Ён доўга маўчыць, пазіраючы то на бабулю, то на малюнак. Чуваць толькі, як мармыча, шыпіць і патрэсквае лямпа.

— Я цябе, браток, разумею,— пачынае ён пасля,— бо я і сам цяпер з гэтым нашуся. Хвароба Ніны нібы прабудзіла ва мне, асвяжыла, сабрала ў адно ўсю любоў да дзяцей, да ўсіх, вядома, не толькі нашых. Хочацца мне выказаць, перадаць... Ну, як тут сказаць? Хочацца мне злавіць на паперу гэты асаблівы чар шчырых, даверлівых і такіх вось мілых, як у Ніны з бабуляй, адносіц. Памя-

таеш, як захоплена, як прыгожа піша пра дзяцей Горкі ў сваім «Кажамякіне»? Андэрсен, Капапніцкая, Чэхаў, Талстой... Як шчыра рады быў Шаўчэнка, кажучы пра самога сябе: «Не зусім, відаць, дрэнны той чалавек, каго дзеці любяць!» А колькі сэрца аддаў малым наш Колас! Так, брат. Толькі гэтага мала! Нам трэба гэтага яшчэ і яшчэ, нам асабліва, бо мы ў гэтым найбяднейшыя. У нашы хаты, на пашу, на школьную парту трэба больш сонца, — такога, каб на роднай мове гаварыла пра ўсё найлепшае, што трэба для шчаслівага, прыгожага жыцця. Гэта, Алесь, вялікае заданне для пісьменнікаў і мастакоў, — ён усміхнуўся, — нават, браток, і для такіх, як мы з табой. Ну, а пакуль што мы пачнём збірацца ў лес.

Дзядзька пачаў апрацаваць, — пойдзе падкінуць каню.

— Паўлюк прасіў разбудзіць, — гаворыць ён пасля, парушаючы наша маўчанне. — Гадзінніка няма, так і жывём навобмацак...

Па дровы мы ездзім у пушчу, калі памераць, дык кіламетраў будзе за трыццаць.

3

Безушынна шуміць калаўротак, і на шуме яго кладзецца старэчы голас бабулі:

— Жылі сабе, былі сабе дзед і баба...

Так пачынаецца ледзь не кожная народная казка, і пачатак гэты ўсюды аднолькава любы.

Старая сядзіць на тапчале. Худыя, парэпаныя пальцы наўздагад вядуць тоўкую кужэльную нітку, пускаючы яе на шпаркую шпулю калаўротка. Нага ў валёнку націскае на понаж, і спіцы ў коле зліліся ў адно мігатлівае сонца. Да ног бабулі шасцю прастакутнікамі акна кладзецца бледнае зімовае сонца. На сонцы дрэмле стары кот. Соладка мроіцца вусатаму, успамінаецца, відаць, той час, калі ён быў кацяпём і хапаўся лапкамі за галоўку гуллівага верацяна, а пасля стрымгалоў уцякаў па печ і сце-

паў вушамі, дастаўшы ад бабы той самай галоўкай на лабаціне.

Перад старою на ўслончыку сядзіць Ніна на сваёй маленькай прасніцы. Пераймаючы бабулю і маму, яна сур'ёзна слініць шчопці і тоўхае іх у жмуток кудзелі, выцягваючы з яе тузаватую пітку, якая раз-пораз ірвецца. Пасля хваробы Ніна яшчэ ўсё бледная, блagenькая.

Маці пайшла да цёткі з кудзеляй і ўзяла з сабой Толька. Бацька пайшоў у Невады да Працадуры. Сёння павінен прынесці радыё.

— ...І было ў іх дзве дачкі,— бае бабуля,— дзедава Марылька і бабіна Наталька. Марылька — дзедава дачка ад першай жонкі, бабіна падчарыца, дзяўчынка ціхая, слухмяная, працавітая. А бабіна дачка, Наталька,— ведама ж, пястун той цёмны, убоіна...

— Што гэта «ўбоіна»? — пытаецца Ніна, спыніўшыся прасці.

— Ну, гультайка, пяўдаліца...

— Як Піліпава Зоська, га?

— «Га, га»... От слухай!

Ды яна ж і так слухае!

— А мачыха злуе за гэта,— бае бабуля,— а раз дык і кажа свайму дзеду: «Вязі ты яе ў лес, ці што, сваю Марыльку, ці хоць у прорву якую ўсунь, куды хочаш, абы з вачэй!» Паплакаў дзед, паплакаў і павёз. Дурны, падла, дзед! — служыць яе лепш аддаў бы!..

Дзядзька сядзіць на табурэтцы каля лавы, тварам да сцяны, і правіць хамут. Я заняты шавецкай, так сказаць, работай,— падшываю лапаць. Дзядзька маўчыць. Толькі час ад часу мне збоку відаць, як пройдзе па губах яго ўсмешка.

І мне ўспамінаюцца задушэўныя словы, нібы подых вясновага ветру прыходзіць ізноў, вяртаецца заўсёды роднаю пяшчотай:

Подруга днeй моих суровых,
Голубка дряхлая моя!..

У дзядзькі ўжо некалькі сшыткаў, у якіх ён запісвае казкі і песні, прыказкі, прымаўкі, свежыя словы, свае ўражанні і думкі.

«Талент — талентам,— гаворыць ён,— а працаваць, брат, трэба. Сапраўдныя пісьменнікі, Алесь, працавалі шчыра, шмат і творчасць працоўных бралі за ўзор хараства. У рускіх вялікі Пушкін пачаў, а Гогаль, Чэхаў, Талстой паднялі літаратуру на небывалую вяршыню прастаты, праўдзівасці. Гэта былі ўсё дварапе ці графы, а нам, сярмяжнікам, сам бог загадаў быць народнымі. Радзівонаўну слухай, браток, але і сам будзь Радзівонавіч».

А «Радзівонаўна» бае:

— І вось мачыха наклала ёй у торбу з сабой, ды на здзек: замест сыру — цагліну, замест круп — жарствы, замест масла — гліны. Знайшоў дзед у лесе нейкую зямлянку, зняў усё з воза, развітаўся з Марылькай, заплакаў і паехаў...

— Куды? — пытаецца Нінка.

— Куды ж? — дахаты. А Марылька села сабе, папра-ла трохі, а потым давай варыць вячэру. Глядзіць у торбу, а там — сыр, як пакладка, замест цэглы, крупы — замест жарствы, масла — замест гліны. Рада дзяўчынка! Нава-рыла, прыбрала, выйшла з зямлянкі ды давай гукаць — дурная нейкая: «Хто ў лесе, хто ў цёмным, прыйдзі ка мне вячэраць!»

Бабуля кліча за Марыльку тонка, па-дзявочаму.

— А Мядзведзь з лесу,— старая гудзе тоўстым мядзве-джым голасам: — «Я ў лесе, я ў цёмным, прыйду к табе вячэраць!»

Ніна пакідае прасці. Верацяно з парванай ніткай так і застыла на прыполіку, а ў вачах — захапленне.

— І вось ідзе,— гаворыць бабуля,— скрыльгі-скрыльгі на ліпавай назе... Стук кульбаю ў дзверы: «Дзеўка-дзяві-ца, русая касіца, адчыні!» Адчыніла Марылька, а ён — шалых за стол і давай вячэраць. А з поркі выбегла Мыш-

ка, узбегла на лаўку, на плячо Марыльцы і шэпча ёй на вуха: «Дзеўка-дзявіца, русая касіца, дай мне лыжачку кашы. Я табе буду ў адгодзе ў вялікай прыгодзе». — «Што япа кажа?» — пытаецца Мядзведзь. «Кашы просіць». — «Дай ты ёй лыжкай па лбе!» А Марылька пабрала кашы ды бразь лыжкай па лаве, а каша пад лаву.

— А Мышка з'ела кашу?

— Пэўна ж, з'ела. Ты слухай вось.

Ды Ніна ж і так слухае!

— Пад'еўшы, Мядзведзь сказаў: «А ну, дзеўка-дзявіца, русая касіца, пагляджу я, якая ты спрытная. Пасцялі мне на печы пасцель, бо я адпачываць буду, а ты вазьмі званочак, пагасі святло і бегай па хаце...» Марылька паслала Мядзведзю, ды мякка паслала — падушкі-дзяружкі, — тады пагасіла святло і ўзяла званочак. А Мышка падбегла да Марылькі. «Ты, — кажа, — ляж ды спі, а я за цябе пабегаю». І пачаў Мядзведзь шпурляць з печы падушкі-дзяружкі, каб уллучыць па званочку. Ды дзе яму ў Мышку папасці! Змарыўся нарэшце і сам заснуў... А ўранні — Марылька спала яшчэ — ён прыслаў ёй пару коней харошых, харошую карэту, золата скрыню і, — бабуля задумваецца на момант, а потым раптам вырашае, — і ўсялякіх харошых сукенак. Паслала мачыха дзеда ў лес паглядзець. Пайшоў дзед, ды — а-я-ёй! — здзівіўся. Патарабаніў усё дахаты. А мачыха: «Вязі, — кажа, — і маю ў лес!» Калі гэтая, думае, ды гэтулькі прывезла, дык мая дачушка — ого! Наварыла ёй, напаяла, і павёз яе дзед...

— А дзед плакаў?

— А чаго? Яму не грудую ў чэрава: адна пасаг прывезла, хай прывязе і другая.

Шуміць калаўротак, у шуме ягоным прападае дрымотнае мурлыканне ката, а казка плыве паверсе — спакойная, мудрая. Яна ўжо не першая сёння: былі ўжо дзедавы козы, Піліпка-сыноч, Ліска з Котом-прымаком.

Мне ўспамінаецца маё недалёкае маленства і чароўны свет бабуліных казак. Гэтым казкам і тады, таксама

як цяпер, падпявалі заўсёды шум калаўрота ці верацяна і мурлыканне ката. Успамінаюцца марозныя, снежныя ночы, цёплая печ і цягучы голас бабулінай песні:

А вароты скрыпяць — марозы чуюць —
Коляда, коляда...

Я насцярожваўся з печы ці злазіў на лаву і прыліпаў ілбом да халоднай шыбы акна, стараючыся пачуць праз узорыстую намаразь, як гэта, чуючы марозы, скрыпяць нашы старыя шэрыя вароты. А як я злаваў і адначасна рад быў, калі бабуля жартаўліва спявала:

А ў лесе, у ляску,
На жоўтым пяску —
Коляда, коляда.
Ды Алеська ходзіць,
Ганчачку водзіць —
Коляда, коляда...

Бабуля называла дзяўчыну Ганчачкай знарок, бо я дружыў тады з Аняй, суседскай дзяўчынкай, з якой мы разам пасвілі свіней.

Сямі год я пайшоў у школу і, авалодаўшы сяк-так польскай мовай, пачаў чытаць. Па-нашаму бацька навучыў мяне яшчэ да школы. І вось, чытаючы кнігі, — нашы, польскія, а рускія найбольш, — я радасна ўбачыў, як разносіцца па свеце радочкамі літараў на паперы чароўны свет бабуліных казак. Я ўвайшоў у той свет усёй душою. Спачатку былі толькі казкі з вечно шчаслівым канцом, вечнай перамогай добра, пасля пайшла суровая падчас, а падчас прыгажэйшая за казкі жыццёвая праўда...

Шум калаўрота і ціхая музыка слоў родзяць шчаслівыя ўспаміны. Я магу марыць, бо казку гэтую я чуў не раз і не два. А што цяпер думае Ніна? Вочкі ўсе на бабулі, а ў вочках душа. Як мне выказаць тое, што бачу ў яе захопленых вачах?..

А казка ўсё плыве.

...Дурнаватая ад пясоты Наталька не дала Мышцы кашы, а — лыжкай па лбе. І Мышка пакрыўдзілася, не прыйшла падмяніць яе са звапочкам. Ды і пасцель Мя-

дзведзю Наталька паслала не з падушак-дзяружак, а з карчоў ды паленняў. Справядлівая мудрасць народа пакарала зайздросную скупасць і жорсткае сэрца: Мядзведзь у цемры забіў Натальку з печы карчом.

— З'еў і костачкі абсмактаў,— сказала бабуля гола-сам суровага суддзі.— Мачыха чакае свае дачкі з зола-там, а дзядок — эх, ідзе па лесе, згорбіўся з мяшком за плячыма, а ў мяшку адны косці. І ўсё.

— А Марылька?

— А Марыльку пейкі добры хлопец замуж узяў, ці што...

— А яшчэ адну, бабка, га?

— А няхай цябе! Ты мяне сёння замучыш.

— Бабачка, га?

— Ідзі ты. Бацька вунь, бачыш, што казаў,— радзіва прынясе. Кажа — будзе казкі баяць і песні пяць лепш за бабу. Паглядзім, што гэта будзе за цацка...

— Бабачка мая, галубка мілая, Гапулька,— хоць адну яшчэ, хоць кароценькую, га?

— Адчапіся, слата, у горле перасохла. Прадзі вось лепш, а то будзе бацька без кашулі. А я хоць адсапуся, можа, тады.

Бабуля і ўнучка прадуць. Я гляджу на Ніну, як яна смыкае з сур'ёзным выглядам, і думаю: ах ты! — і верыцца ж ёй, мусіць, што не забаўляецца, а працуе сапраўды, каб тата не хадзіў голы. Бабуля нешта думае. Казка, відаць, разварушыла ўспаміны.

— Маёй сястры-пябожчыцы, хай будзе на хлеб спор,— кажа яна пасля,— таксама сіроты пры мачысе гадаваліся. Прыйдуць гэта да мяне, пачну я ім галоўкі часаць, дык толькі наплачуся...

Старая гатова зноў заплакаць. А Ніна цікае, як дрыжыць ад жалю бабулін падбародак. Пасля памацала сябе за падбародачак, устала з праспіцы, падышла, прыўзнялася на пальчыкі, памацала бабу за падбародак і спыталася:

— Бабка, а чаму гэта косці?

— От дурненькая! Так жа ж усё целяпалася б.

І «Радзівопаўна» смяецца.

4

Апоўдні прыйшла маці з Толікам, накарміла малога, закалыхала яго. Паабедаўшы, сама пайшла зноў. Дзядзька таксама некуды пайшоў.

На такой гаспадарцы, як наша, зімоіі работы няма. Дроў прывезці, звіць пастромкі ці лейцы, лапці падшыць, даць каню і карове — і ўсё. Заработкаў ніякіх няма — ні далёка, ні блізка ад дому. Так і сядзім усё, мужчыны, без работы. Толькі жанчыны працуюць: да палавіны зімы прадуць, а потым ткуць. У кожнай хаце ткацкая фабрыка. Старыя мужчыны, якія раней, калі не было грапіцы, што мурам адгарадзіла нас ад Саветаў, бывалі на свеце, працуючы на чыгушцы, у шахтах, на фабрыках, гавораць, што моладзь сядзіць цяпер тут у мяху, — ні табе работы, ні вучобы, ні жыцця...

Вось і дзядзька Міхась, — паныў да поўдня над старым хамутом і пацягнуўся да некага, дзе таксама сядзяць ды чакаюць вясны. Бабуля палезла на печ адпачыць. Мы з Нінай засталіся адны.

Мне толькі гэта і трэба. Я пачну сваю першую карцінку — «Казка». Печ, кот, бабуля і ўнучка. Я перадам, як бабуля чаруе малую казкай, а Ніна размроілася, падпіршыся ручкамі. «Во, гэтак во, — будзе наказваць бабуля пальцамі, — гэтакі вась маленькі!» І вась я рад, што нікога няма, што малюнак мой будзе зноў неспадзяванкаю для дзядзькі. Тым больш, як ён рад будзе, што я выкажу іменна тое, аб чым ён гаварыў у тую ноч. Тое пайпрыгажэйшае — дружба старасці і маленства...

Вымаю альбом, алоўкі і ўсміхаюся ад думкі пра тое, які ў мяне цяпер важнецкі выраз твару, — як у таго ката ў калыханцы, што «насёся, напіўся ды важны зрабіўся...».

— Чаго ты смяешся, Алесь? — пытаецца Ніна. Яна сумуе: прасці не хочацца, нікога няма.

— Так сабе. Што рысаваць буду.

— Нарысуй мяне, га?

— Потым.

— Потым, потым, ты заўсёды потым. Нямка рысуе, сам сябе — дваццаць разоў, а мяне ўсё потым...

— А вось ты, і вось ты, — гартаю я альбом.

— А прадучы, нябось, не нарысуеш, адно казаў...

Тут ужо трэба пацешыць, бо вочы яе набягаюць слязьмі.

— Я цябе буду рысаваць тады, як ты бабуліну казку слухаш, добра?

— Добра.

А сляза такі не вытрымала і скацілася на шчаку.

— А мо давай цяпер кніжку паглядзім?

— Добра.

Я бяру з паліцы старую рускую хрэстаматыю. Ніна знае ў ёй амаль кожны малюнак, кожную старонку, аднак вельмі любіць, каб ёй паўтаралі.

І вось перагортваюцца старонкі з мядзведзямі і каласамі Шышкіна, школьнай галечай Багданава-Бельскага, казачнымі асілкамі Васняцова; вершы Пушкіна, байкі Крылова чаргуюцца з апавяданнямі Талстога, Чэхава, Караленкі...

Шчасце нашае, што Толік спіць, а то было б не адчапіцца. Я яго проста пстрыкаю за гэта па пальцах. Лешш сказаць — пстрыкаў, пакуль мяне бабуля не аблаяла. Бачу, палезла яна на гарышча і, выбраўшы там жменю лістоў ад старых растрэсеных падручнікаў і сшыткаў, сшывае з іх Толіку кнігу.

«Нашто гэта, — сказаў я, — прывыкне рваць старое, — будзе і добрыя кнігі рваць».

«Дурань, — сказала бабуля. — Прывыкне змалку да кнігі і будзе чалавекам. Усе вы такія былі: і тата твой, і Тодар, — хай здароў будзе, дзе ён ёсць, — і Міхась. А ты,

думаеш, не гэткі быў? Або Ніначка? Тыя разы таксама хвошчаш яе па руках, ручкі чырвоныя, пішчыць, а ўсё роўна лезе да кнігі. Дзякуй богу! Гэта не тое, што са мною было!..»

І бабуля расказала мне зноў, як яе малую ў школу не пускалі. «Тата яшчэ сяк-так, а маці дык такі зусім не пускала. Хай, кажа, лепш прадзе: настаўніцай усё роўна не будзе. І што ж я цяпер — гляджу ды не бачу. Яшчэ добра, Сцяпан, твой дзед, разумны быў чалавек, хай будзе на хлеб спор: намогся і вывеў нас у людзі. А то жыў бы ты таксама, як скаціна. Думаеш, не? А ты мне цяпер... На, Толік, будзе і ў цябе свая кніжка, не будуць цябе ганяць, як нядобрага».

Я ўдзячна гляджу на фотаздымак майго дзеда, чыгуначніка, які тысячы дзён і начэй цёр вагонныя буксы, каб у мяне быў разумны, пісьменны бацька. Дзед памёр, не дачакаўшыся, пакуль тата і дзядзька Тодар кончаць навуку. Гэта было ў цяжкія гады пасля грамадзянскай вайны, калі гараджане ўцякалі ў вёску ад голаду і памору. І бабуля ўгаварыла майго тату паехаць у Ганчары, на зруйнаваную вайной гаспадарку. Дзядзька Тодар уцёрся і застаўся там, у Адэсе. Там ён закончыў пасля вышэйшую асвету, стаў гордасцю нашай сям'і. Праўда, бацька мой не здаўся таксама. Бяда і бабуля навучылі яго гаспадарыць, а пра кнігі ён і ў бядзе не забыўся. Ходзіць па іх часамі ажно ў дзесятую вёску. І дзядзька ходзіць, і я хаджу... Ды гэта ўсё не тое, што магло б быць, часта думаю я, успамінаючы пра дзядзьку Тодара, пра той далёкі цудоўны горад, дзе ён цяпер жыве.

Я гадаваўся ў цяжкай працы і ў радаснай дружбе з кнігай. Я рана навучыўся несці кнігу другім. Я ўмею ўжо аддаваць запрацаваны грош на кнігу, а пасля чытаць — слухаць шчырую гутарку вялікіх людзей пра тое, як яны радаваліся і мучыліся ў пошуках праўды і шчасця. Цяпер, на падмен бацьку і дзядзьку, я чытаю ўголас дома і па вячорках моладзі і мужчынам. Я даю кнігі дзецям

і дарослым, і як добра потым чуць, што кнігі нашы ван-
друюць з рук у рукі ў далёкія вёскі. Ды толькі ўсё гэта,
вядома, не тое, што магло б быць, каб тата не паслухаў
бабулю і не вярнуўся сюды...

А бабуля ж, дарма, што яна амаль непісьменная, слу-
хала гэту чароўную, разумную гутарку кніг яшчэ тады,
калі мяне не было, і пасля, калі кніжка была для мяне
толькі забаўкай, як для Толіка. Не хапае толькі, каб
прыставала таксама, як прыстае Ніна,— чытай мне, і
ўсё! — гэтак пераканальна ўмее бабуля прасіць. Адноўчы
дзядзьку давялося падслухаць, як яна па вячорках пера-
казвала бабам аповесць Чэхава «У яры», і дзядзька весе-
ла перадаваў нам гэты яе пераказ.

Толькі ў маці нашай дзіўныя адносіны да кнігі. Праў-
да, яна слухае моўчкі, здаецца — зацікаўлена, часамі на-
ват чытае і сама, але здарацца якія-небудзь нелады ў ха-
це, скажам — захварэе хто-небудзь з нас, дзяцей, ці якая
нястача,— і кнігам дастаецца. Маці папікала бацьку «не-
жыццёвасцю», пядбальствам, тратай грошай і часу на
пустое тады, калі і таго і другога не хапае, а людзі вунь
яшчэ і зямельку купляюць, стараюцца...

Ніне чатыры гады, кніга зусім нядаўна перастала быць
для яе толькі забаўкай, з таго часу, як яна зразумела, што
ў гэтых чорных радочках літар шмат казак, прыгожых
таксама, як бабуліны.

І вось мы гартаем з ёю старую хрэстаматыю, якая і
мяне калісьці супакойвала і вучыла. Ніна сур'ёзная. Ка-
лі ж мы даходзім да яе любімага месца — казкі пра ры-
бака і рыбку, яна пачынае расказваць сама. Перадае
змест кожнай ілюстрацыі і па-свойму цмакае губкамі:
«Гэты во, гэты во...»

Толькі над апошнім малюнкам, дзе старая жмінда
сядзіць, звесіўшы галаву, над разбітым карытам, а праста-
душны дзядок стаіць над ёй, не ведаючы, што пачаць,—
Ніна спыняецца і хітра пытае:

— А гэта што, Алесь?

А ведае ж, п'ябось, сама, што тут ужо я паўтару ёй тое, што казаў аднойчы:

— Баба плача пад карытам.

— А дзед?

— Што ж дзед — дзед кажа ёй: «Не плач, бабка, не плач, галубка: знясе табе пеўнік за гэта яечка, не простае, а залатое...»

Ніна смяецца.

— Ну, ты цяпер папішы, а я, брат, буду рысаваць.

— Тады дастань.

Я дастаю ёй з паліцы стары рускі буквар, па якім яшчэ і я вучыўся першай грамаце. Стаўшы на лаве, Ніпа вымае з-за іконы сшытак, які хавае туды ад Толіка.

Яна садзіцца за сталом і пачынае крэмзаць свае кручкі і кружочки, сюд-туд сціраючы іх пальцам.

Я пачынаю нарэшце рысаваць.

Спачатку — печ, тады — па печы ляжыць дзяўчынка.

Гляджу па Ніпу, хочучы зрысаваць яе твар.

Спачатку малая не заўважае гэтага, піша, а потым яна раз-пораз цікае па мяне спадылба і, нарэшце, смяецца.

— Пішы! — надзімаюся я.

Ды яна надзімаецца таксама, стукае кулаком па сталё і крычыць:

— А ты — цыц! Рысуеш, дык рысуй!

А тады зноў смяецца, залівіста, звопка.

Я супакойваю яе і зноў рысую. Ды п'ядоўта. Ніна загарнула свой сшытак, згарнула буквар, паглядзела на мяне, падпёршы шчаку кулачком, і стала сумная.

— Ну, чаго ты?

— Чаго, чаго... І маці пайшла, і тата пайшоў... І дзядзька педзе пацягнуўся. А баба лягла, нават погі не варушацца... Вунь зірні.

З-за коміна відаць бабуліны валёнкі, якія і сапраўды не варушацца.

— А ты глядзі ў акно, — вунь дзеці бегаюць па снезе.

— ЫІ... Яны бегаюць, а мне — толькі глядзі.

— Паправішся — пойдзеш і ты.

— Пайдзі пакліч іх. Пайдзі.

І вось я ўводжу ў хату цэлую чараду малых. Лапцікі, боты, валёначкі... І снегу ж панеслі!

— Толькі не шморгайце гэтак насамі, — кажу я, — а то пабудзіце Толю.

Яны пачынаюць шморгаць яшчэ больш, нібы на апошні раз.

— Чаму ты, Нінка, яшчэ ўсё на вёску не ходзіш? — пытаецца Тоня.

— Я ж хворая была, — сур'ёзна адказвае Ніна, — ледзь не памерла.

— От хваліцца! — шморгае носам Шура. — Дык і я быў хворы. А мне наша мама панчоку мылам намазала і накруціла на шыю. Во!

— Як кабылін хамут! — смяюцца малыя, а разам з імі, нібы найбольш здаволены, Шура.

— А што ваш Коля робіць? — пытаецца ў яго Ніна.

— Што? Вазьміў хлеба і пайшоў у школу. Што!..

— От гаворыць — «вазьміў», — смяецца з выглядам старэйшай Ніна. — Трэба казаць: узяў.

Пасля пехта з іх прапануе гуляць у хованкі. Усе распранаюцца і пачынаюць шмыгаць па кутках, выціраючы мел, поўзаць жыватамі па падлозе, пад ложкамі, пад сталом. Час ад часу супакойваю іх, каб не пабудзілі Толіка.

Ніна яшчэ слабая і не можа шмат бегаць. Ух, як спацела! Ціха адышлася і села на калодачцы каля печы. Шура, сябар яе, змарыўся таксама.

— Аёячкі! — гаворыць ён, падыходзячы да Ніны. — А чаму ты больш не дурэеш, — гэтак добрацька!

— Бо я ж хворая была, ледзь не памерла, — зноў, як старэйшая, гаворыць Ніна.

Шура на гэта не адказвае. Ён выціраецца рукавом, доўга глядзіць на мяне, а потым кажа радасна, нібы зрабіўшы адкрыццё:

— Сядзіць ды піша!

— Алесь не піша,— папраўляе Ніна.— Ён рысуе. Ён і мяне парысаваў, і нашу бабу. Хадзем, пакажу.

Спачатку толькі Шура і Ніна, а пасля і ўся чародка, стомленая ад вясёлай гульні, абступае мяне. Што ж, пачынаю паказваць малюнкi.

— Паглянь — во Алесь!

— А во ваш бацька!

— А во твая мама прадзе. Эх, і хустка пад бараду!..

— Ах, божачкі, паглянь — нямко! Ну ж і страшны!..

— Усіх ён рысуе,— от ён!

— Нарысуй мяне, Алесь,— просіць Шура.

— А што дасі? — пытаюся.

— Жыта.

— Колькі жыта?

— Мяшок або яшчэ мнажэй.

— Ды не мнажэй, а трэба казаць: больш,— зноў папраўляе Ніна: І, падумаўшы, дадае: — От дурненькі!

Шура ўспрымае гэта, вядома, без злосці. Ён толькі шморгае носам і зноў, нібы адкрыўшы штосьці, радасна кажа.

— А дзед мне жыта ўсё роўна не дасць. Жыта трэба на хлеб.

Калі мы даходзім да майго апошняга, яшчэ вось не закончанага малюнка, Ніна пачынае тлумачыць:

— Гэта во будзе печ, а гэта — я, а гэта — наша баба. Яна мне заўсёды казкі расказвае.

— А наша мне.

— І мне.

— А мне наш дзед,— гаворыць Шура.

— Ну ж і хваліцца! Хіба ж дзяды расказваюць?!

— Яшчэ дабрэй за вашу бабу. Ён мне во лапці якія пашыў!

Замацоўваючы свой непахісны довад, Шура высока задзірае пагу ў новым, з чырвонай скуры лапціку. І правільна — не чапай майго дзеда!..

Шураў бацька, Іван Бразоўскі, камуніст. Тры гады ён сядзеў у турме, а вярнуўшыся, зноў рабіў сваю справу, і вось ужо каля года, як яго забралі зноў. Гаспадарыць у хаце дзед Паўлюк, з якім наш дзядзька ездзіць у лес, і Шурава маці, Люба. Яны — суседзі нашы, і дзе б стары пі кашляў — у гумне, у хаце, па двары, — усё чуваць. Не чуваць толькі Любіных песень і плачу: яна калі плача, дык ціха, а песні, здаецца, зусім адлажыла — на доўгі час... І ад Івана не чуваць нічога.

— А гэта во паш кот, — паказвае на малюнку Ніна.

— А я свайго палажу сабе на живот, дык ён толькі мармыча, — гаворыць Шура, зноў хочучы паказаць сваю перавагу.

— Наш, падла, вельмі дзярэцца, — сур'ёзна скардзіцца Тоня.

— А наш, — смяецца тоўстая Ганначка, — дык ён збанкі з малаком абарочвае.

— Нашых не абярнуў бы, — гаворыць Шура. — Наш дзед зрабіў бы яму рашчэп.

— Ну і што ж, што рашчэп?

— Што? Як сціснула б яго за хвост, дык ён бы толькі... — Шура надзімаецца і прысядае, — дык ён бы... — Шура крычыць на ўсю хату: — Ввя!!!

— Ціха ты, ну і ён! — накінуліся дзяўчаткі.

Ды позна ўжо — Толік прагнуўся.

— І дурэй тут з вамі! — з прыплачам крычыць Ніна. — Узялі мне дзіця пабудзілі!..

— Каторы гэта, каторы? — аказалася з печы бабуля. Дзеці прыціхлі, як мышы.

— Каторы ж, Шура! — адказвае Ніна. І яна пачынае супакойваць малога: — А-а-а, лю-у-лі...

А тут ужо сталася самае страшнае: з-за коміна пасупуліся на хату дагэтуль перухомыя бабіны валёнкі, а пасля паказалася і галава з растрэсенымі пасмамі сівых валасоў.

— Ой, толькі горш знебылася! — уздыхае бабуля, а

пасля, папраўляючы валасы, пытаецца: — А ты гэта, камандзір, чаго крычыш?

Шура, вядома, робіць выгляд, што яго тут зусім няма. Ніна патузвае калыску за вяроўкі і выводзіць — ажно смешна — тоненька, старацна:

Люлі, люлі, люлі,
Палез кот па дулі...

Тоня падыходзіць да Ніны і, заглянуўшы ў калыску, пытаецца:

— Засне зноў, праўда? Толічак мой, хлопчык!..

А Ніна не адказвае, спявае. Усё калыханкі, адну за адной, якія навучылася ад мамы і бабулі. Тоня, глядзі, усіх іх і не ведае!.. Ды Тоня кажа, зусім як дарослая:

— І я ўсё таксама пяю нашай Зосі.

Ідзе каза рагатая,
Ідзе каза, ідзе,
Барадою трасе,—

спявае Ніна, тузаючы худымі ручкамі за вяроўкі. Драўляны крук калыскі рыпіць пад столлю на жалезным круку, а Толік пакрэтвае толькі, як самы вялікі пан, ды ўторыць Ніне: «а-а-а...»

Шура глядзеў, глядзеў на бабу спадылба, а потым ціхенька за сваю куртачку і да дзвярэй. А за ім — усе...

— Пабудзьце, га? — просіць Ніна, пакінуўшы калыхаць.

— Ды чаго ж гэта вы? — смяецца бабуля. — Бэ-эй! Глядзі ты, як я вас зняважыла!

— Тонечка, пабудзь,— просіць Ніна.

— Але — пабудзь. Усе пайшлі...

І Тоня зачыняе дзверы. Апошняя.

На вялікія сінія вочы пакрыўджанай гаспадынькі набягае сляза. А на вуліцу ўсё яшчэ нельга. Ніна глядзіць, глядзіць на бабулю і вось нарэшце паехала:

— Бяры цяпер... ды сама сваё дзіця калышы, калі ты... вельмі... наша-а-я-я!..

Хутка пачне сутуняцца.

Я рысую. Бабуля зноў прадзе і гутарыць са сваёй сяброўкай, старой Тадорай, якая прыйшла клікаць яе на вячоркі. На тапчане сядзіць ужо даўно не злосная на бабулю Ніна, а перад ёю галаногі, вясёлы Толік, які выспаўся на поўнае вока і вельмі хоча пагаварыць.

— Хто быў, Толічак, хто? — пытае Ніна з выглядам зусім дарослай цёці.

— Дзед, — адказвае малы.

— А яшчэ хто?

— Бабка.

— І што ў іх было?

— Туляцька.

— І як яна казалася?

— Со-ко-ко!

Ніна шчасліва смяецца.

— А што курачка знесла?

— Яецька.

— Ды што?

— Со-ко-ко, — зноў сакоча Толік, забыўшыся, што далей была яшчэ мышка. А Ніна смяецца: «Ой ты, мой жулік маленькі!» — цалуе яго і, паваліўшы, казыча, — зусім як мама. Малы крычыць, залівіста смяецца, а потым, наставіўшы пальчык, кажа:

— Не люсь, не мозьна: будзе Толя біць лязінай, ата-та!..

— І гэта ж ён змалку такі, — гаворыць бабуля праз шум калаўротка. Яна расказвае Тадоры пра тату, пра ўсе яго «прыштукі», пачаўшы з таго, што вось ён недзе пацягнуўся ў Невады па «радзіва».

— Тыя разы, — расказвае бабуля, — Мікіта наш шые на машыне, а раз дык адышоўся за дзверы і цікуе праз дзірачку. А Колік, гэта Мікалай, разабраў усю машыну па вінціку. «Ну, — кажа мне Мікіта, — нешта будзе з ма-

лога: або вялікі майстар, або вялікі злодзей. Гэта ж шосты гадок!» Адно ж, бачыш, не выйшла ні злодзея, ні майстра.

— Не грашы, Гануля,— кажа Тадора,— хай па ўсіх добрых такія сышы.

— Няхай сабе. Я ж нічога. Але навошта яшчэ ты прыштукі? Падумай сама: цыбулі ў мяне поўная печ, дык ён гэта раз глядзіць-глядзіць на пляцёнкі, а пасля і кажа: «Вы, мама, пляцёнак пасля не выкідайце, а збярыце. Я выдумаў новыя выступкі на боты, каб цяплей было ездзіць у лес». А дзе ж ты,— кажу я,— тыя пасталы падзеў, што майстраваў улетку,— яшчэ ж тых не абнавіў. Дык ён і сам смяецца. А гэта ён сабе дзеравяжкі быў зрабіў, каб ног не калоць па ржышчы. Не раўнуючы, як калісьці святыя апосталы насілі. Ляжаць яны і сёння на хаце, адзін ужо аббэрсаны, а другі — толькі дошчачка. І з пляцёнак таксама пачаў плесці. Нага здаровая, а гэта ж, вядома, выступкі на боты, як карабель стаіць у каморы. Ледзь я не спатыкнулася раз на яго, без агню. Тота ж і бяда, што ён пачаць пачне, ды ніколі нічога не кончыць...

Бабуля смяецца, а потым гаворыць:

— Цяпер, бачыш, не прайсці цераз вуліцу за гэтымі лісапедамі,— як не паколюцца адзін перад адным. А мой жа Мікалай — дзецям бацька! — першы прывёз сюды гэтую цацку. Зайшоў на горку, асядлаў яго, старога, аблезлага скрыпуна,— а вілы ў самога доўгія,— і эх, віль-віль, ды бабах на зямлю. О, кажу, васпан! — і парсючка загнаў, і людзей смяшыш, і пюхаўку расквасіў!.. Эх, ён гэта пырхае, злуе, а пасля і сам рагоча. Пасля гэта павывучваліся абодва. Алесь малы яшчэ быў, і той пачэпіцца збоку, круціць. І добра — ці на кірмаш, ці так куды чаго — усё каня не ганяеш блізкі свет, не тнуць яго мухі на рышку. Сказала я гэтае раз, а Мікола мой рад!..

— І правільна, гэта ж культура,— кажу я.

— Бачыў — культура,— адказвае бабуля.— Добра та-

му культурыць, у каго ёсць за што. А то вось па боты табе сабраў, канешне, трэба, пасля ж усё казаў, што «на пчолы паляжам», ажно гэтак радзіва падагнала. Будзе ўжо і сыты і п'яны! Песняў захацелася... Быў бы сабе, як людзі...

— Ну, разышлася! — не вытрымаў я. — А што, каб бацька, як некаторыя людзі, чарпануў з гэтых грошай на коляды — раз, на Новы год — пахмяліўся, — што вы тады казалі б?

— Ты ўжо барзджэй як мага церабіся, маляр! — кажа бабуля. — Жартачкі — бацьку зпяважыла. «Культура!» Няхай сабе, скажам, радзіва. А якая ж культура з пляцёнак?..

Пасля Тадора пытаецца ў мяне:

— Ты вось, Алеська, усё чытаеш ды малюеш... А скажы — няўжо яно і праўда, радзіва, цягне гэтак далёка без дроту?

Я пачынаю, як магу, тлумачыць, што такое радыё. Тадорка слухала, ківала галавой, нібы згаджалася, а потым кажа:

— Ліхое, ды годзе! А наш Якуб такі ж таксама не дурны чалавек, гаспадар на ўсю вёску, а вочы табе запляваў бы. «Гэта ўсё, — кажа ён, — адны гультайскія выдумкі. Хай мне вачэй не туманяць. Гэта скрынка сама грае, як грамафон». А ты зноў вунь што кажаш. От дзе свет паўстаў!

— Усё яно як усё, — сказала, падумаўшы трохі, бабуля, — але нашаму пакуль што зусім не след тое радзіва. Абышоўся б і без гэтага, уга! Адна слава — дзень, два, а пасля будзе, як і з усім іншым: пачне сам правіць і выправіць. А ботаў не будзе, а пчолак і пагатоў...

...Дзядзька вярнуўся прыцемкам.

У хаце шэра без агню і ціха. Бабуля пайшла на вячоркі. Я ляжу на тапчане, прыслухоўваючыся, як за шырмаю шчабечуць з мамай малыя, і думаю сваё — пра новы, яшчэ не скончаны малюнак.

— Скажы, бацькі няма,— пачаў дзядзька, прысеўшы каля стала.— Начаваць хіба будзе, ці што?..

Я мармытнуў толькі «ўгу» і маўчу: я адчуваю, што ён хоча гаварыць. Цяжка сказаць чаму, але ў дружбе, такой, як наша, лёгка адчуваецца настрой другога,— нават з намёкаў ведаеш ужо, аб чым ён будзе гаварыць. І я маўчу, чакаю.

— Ты скажы,— пачынае дзядзька,— а я, брат, ніяк не магу дачакацца. Ты ўяўляеш,— цяпер педзе Мінск ці Масква... І жывуць яны сваім жыццём, кіпучым, шырокім, а мы... І вось тата твой брыдзе зараз у цемры на снезе, нясе пад пахай маленькую, чорную штучку — радыё-апарат і радасна мармыча. Боты цяжкія, ногі таксама, але дух бадзёры. Бо і як яму, скажы, не радавацца? Вось ён прыйдзе дамоў, разграбём снег ля вугла хаты, выдзяўбем ямачку, закапаем туды стары дзедаўскі чайнік... Дваццаць год праслужыў ён твайму дзеду. Шыпеў, булькатаў пад пастукванне колаў вагонных, а нам вось паслужыць іншую службу. Цяпер да яго прыпаяем медны дроцік, другі такі дроцік расцягнем на дзвюх занёманскіх жэрдзінах, звядзём дроцікі ў чорную штучку — апарат, і тады ўжо твой бацька прамовіць, як той біблейскі бог: «Хай будзе святло!»

І святло тое прыйдзе...

Летась увосені, Алесь,— у дзень туманны, з балотам, слатой і сумам на сэрцы — бачыў я, як над нашымі Ганчарамі, певядома адкуль узяўшыся, праляцелі тры марскія чайкі. Можна з Нарачы, можна з далёкага мора. Мне хацелася бегчы за імі па гразі, бегчы ў замглёны свет, туды, дзе ракоча і пеніцца мора, гаворыць пра тое, што цудоўны, бязмежны свет не казка, а сапраўднасць. Такая, брат Алесь, туга — балючая, размашыстая, што кліча ўдаль. І нічога ж, нават не кігкнулі чайкі ні разу, толькі паварочваліся, пабліскваючы беллю на шэрым фоне неба, а ўжо запахла морам, пачуліся хвалі, захацелася плакаць. Падумаў толькі: колькі таго жыцця, а свет такі прыгожы,

повен магутных, хвалюючых таямніц, а мы тут такія бедныя, што не кожны пават можа ахапіць розумам усю яго красу і сілу!..

Як я хачу часам падкрасціся, сарваць з усёй зямлі заслону і ўбачыць, пачуць усё. Палажыць руку на пульс жыцця, заслухацца ў яго біцці — творчым, несмяротным...

А тут табе турмы, драты і штыкі на граніцы, свету толькі ў акне, а для душы, якой так хочацца лёту, — цяжкія ад балота лапці...

Ты мяне ведаеш, Алесь. Я, каб дайсці да сапраўднага шчасця людзей, не хачу... не магу пераступіць цераз труп пават аднаго чалавека... Часамі, праўда, мне цесна, душна з такою верай. Ох, як душна, як мучаць сумненні! І гэта чым далей, тым больш. Як хочацца сапраўднай працы, барацьбы — не толькі кніжку камусьці даць, не толькі крэмзаць паперу...

І вось цяпер гэтае радыё.

Здаецца, мы недзе ў цёмным і душным закутку. І вось намацае нехта акенца, выцягне з яго заткала — стане больш і святла, і паветра. Цяпер вунь холад і цемра за сценамі, а ў гэтай цемры, тоўхаючыся аб нашы ўбогія стрэхі, просяцца ў хату песні і казкі, просіцца розум і радасць... І ўсё гэта — адтуль, усё па-нашаму, усё — для нас!.. Як я хацеў бы быць работнікам гэтай вялікай справы!..

Доўга маўчым, а потым я з усмешкай расказваю яму, пра што старая гаварыла нядаўна з Тадорай.

— Гэта нічога, — адказвае ён. — Гэта толькі раўнівае бурчанне старасці на ўсё, што новае. Якуб, браток гэтай самай Тадоры, не адзін кол на спіне пахвастаў бы сыну свайму за такія культурныя прыштукі. Там ужо не паіўпая цемра... Ну, а бабуля паша — чалавек вясёлы.

Вясна.

Досвіткам пайшоў дожджык, і раніца спазнілася. Такая яна шэрая, заспаная. Нашы яшчэ спяць, толькі я ляжу, не сплючы ад поўначы, і пасыкваю, прыслухоўваючыся, як наспявае мой нарыў на руцэ, як ён пячэ і пагузвае. З-за акна чуваць чырыканне вераб'ёў, а за дзвярыма ў кухні клохае, прачнуўшыся, квактуха і ціўкаюць кураняты.

Я адшчапіў кручок, піхнуў рукою форткі. Акну адчынілася, у хату дыхнула вясна.

Столькі фарбаў цяпер у свежай зелені палёў, перамяжанай палосамі шэрай раллі, у зелені лугоў, папырсканай жаўцізнай расцвіўшай лотаці, у сіняватай смуге далагляду! Гэтак хораша распускаюцца яблынькі над вільготнымі шэрымі градамі, зубкаватыя лісточкі бярозы і лапкі памазаных мёдам кляновых лістоў. І вечары такія ціхія, цудоўныя!..

А рысаваць усё ж не хочацца. Чаму — не ведаю сам. Мусіць, таму, чаму цяпер Ніне не хочацца казак бабулі. Вясна.

Вось яны, дзеці, спяць абое, смачна, нагуляўшыся за дзень да поўнае знямогі, — Ніна каля мамы на ложку, а Толік на падлозе ў начоўках. З таго дня, як ён пазнаў смак прастору і сонца, вочы хочучь смяяцца, а ногі — тупаць і тупаць. Надосчы сам пачаў вылазіць з калыскі ды ўпаў на падлогу, і таму яго зараз кладуць у начоўках. Сёння ён толькі нешта заспаў. Пад дожджык.

Ды вось Толік устаў, пацёр вочы і вылез з начовак. Я прыціх: пагляджу. Малы адвык ужо клікаць на помач бабулю ці маму і пачынае свой дзень самастойна. Вочы яшчэ не смяюцца, а жмурацца заспана, ды ножкі тупаюць ужо, бягуць. Папяўся на клямку, адчыніў і моцна піхнуў аберуч дзверы ў кухню, а сам з размаху стаў рукамі на парог. Пакуль ён угрунтоўваецца на нагах, — перад ім

ужо клохае яго найбольшы вораг, квактуха. Яна сунецца, патапырыўшы белас пер'е, а за ёю — жоўтыя пушыстыя «цівачкі», за якіх яна так балюча клюецца. Толік не губляецца: левай рукой ён гладзіць над кароткай кашулькаю голы пуп, а правай — настаўляе пагрозліва палец і кажа:

— Не люсь, туліца, не мозьна! Будзе Толя біць лязінай, ата-та!

Але «туліца» клохае і грозна сунецца на яго. Тады малы вяртаецца ў хату і шукае «лязіны». У кутку стаіць кульба, якой бабуля, хварэючы, падпірае сваю старасць. Толік бярэ яе як папала, за канец, падымае дужкай угару і паварочваецца да ворага. Вораг перабраўся ўжо цераз парог і кліча за сабой сваю пісклівую дружыну. Пачынаецца бітва. Толік устае на пальчыкі і зверху б'е кульбай перад самай дзюбай квактухі. Неданос! Курыца патапырваецца і грозна пад'язджае, але кульба ападае зноў і на гэты раз удала, па пер'і. Квактуха з крыкам адступае, а за ёю сыплюцца кураняты. Пераможца праследуе: бярэцца адной рукой за вушак дзвярэй, другой валачэ за сабой кульбу і шырока сігае цераз парог. Але кульба чапляецца дужкай за вушак, і, патузаўшыся трохі, Толік пакідае яе і трукціць за курыцай бяззбройны, толькі ў кароткай кашульцы. Спачатку чуваць бразганне клямкі ў сені, а пасля баявы вокліч квактухі і прарэзлівае: «Ба-ба!»

Я бягу на ратунак.

— Ну чаго ж ты, чаго? — бяру малога на здаровую руку.

А вось і бабуля прагнулася. І ручкі самі працягваюцца да яе.

— Ну, мы ёй, гэтай курыцы, нябось!.. А ты бо вельмі ваяка. Ну, не плач.

Так пачынаецца новы дзень. Бабуля будзіць маму. Мы з Толікам ідзём у адрыву, будзім бацьку і дзядзьку. Яны мыюцца каля студні, бяруць вілы і з мамай ідуць у поле

растрасаць гной пад бульбу. Бабуля адзявае Толіка, і «за ручку» яны ідуць удваіх даіць карову.

Пакуль сырадой дзюрчыць у даёнку і ўздываецца белым, салодкім шумам, пузаты пап стаіць за парогам, разпораз падымае пагрозліва пальчык і кажа:

— Не люсь, калёва, не мозьна: будзе Толя біць лязінай, ата-та!

А худая Красуля спакойна жуе жвачку і глядзіць на яго вялікімі добрымі вачыма.

Толькі Ніна яшчэ ўсё спіць.

Сонца не ўзышло, а выйшла з-за хмары шырокімі косамі ўніз і заліло ўсё ласкавым святлом. Вясёлы шпак трапеча крыльцамі, спявае сонцу сваю гуллівую песню. А побач з ім, на галінцы клёну, цвіркае верабей, яшчэ ўсё не пакідаючы надзеі выпрасіць у шпака яго новую хату. Каровы ўжо прайшлі на пашу. Сірата Коля Халодны, гуртавы пастушок, трубіць у бутэльку без дна, выклікаючы з двароў авечкі. Толік даўно ўжо выпіў сваю шклянку сырадою і працягвае ранішні абход гаспадаркі.

А Ніна спіць. Як міла раскінула яна свае тонкія ручкі, як хораша ёй са смуглявым румянцам першага веснавога загару!

Перад акном у нас расцвітае чаромха. Я выходжу ў гародчык і абламваю галінку, стараючыся не абтрэсці расу з лістоў і духавітых кветак. Пасля кладу яе Ніне на падушку побач з яе кучаравай галоўкай. Малая ледзь прыкметна ўсміхаецца.

— Ну, ну, не прыкідвайся, уставай! — кажу я. І Ніна расплюшчвае вочы. Смяецца... Бо, пэўна, добра цяпер пагуляцца з сяброўкамі і сябрукамі пасля доўгай зімы, з яе душнаю хатай, хваробай і страшнымі бацькамі, пагуляцца, а потым так соладка спаць і ўсміхацца праз сон! Не хочацца нават бабуліных казак, бо вясна бае сваю чароўную сонечную казку, бо гэтак соладка пахне над плотам росная чаромха.

Успамінаю пра сродак на гэтую ленасць.

— Уставай,— кажу,— паслухаем радыё.

— Паглянь, як будзе хораша — устану.

— А як казка?

— То гэтак во, памаленьку.

— А як песенька?

— То гэтак во — гоп!

Я надзяю навушнікі і ўключаю кантакт — «Хай будзе святло!».

«...нашу перадачу для дашкольнікаў,— гаворыць прыемны жаночы голас,— беларускай народнай казкай «Пых».

— Цсіі! — махаю я на Ніпу, і япа ўжо на лаве. Знімае другую пару навушнікаў, расчэплівае іх і накладае на вушы. А тым часам праходзяць словы:

«Жылі-былі дзядулька, бабулька і ўнучка Аленка. І быў у іх гарод...»

Ніна заціхла і не змаргне.

«... А ў гародзе тым і капуста, і бурачкі, нават і рэпка жоўтая расла.

Захацелася дзеду рэпкі...»

— Бабка, бабка, сюды!

— Чаго? — паказалася з кухні бабуля.

— Борздзенька, бабка!

Бабуля выцірае аб фартух рукі і на вушы свае, што век не бачылі свету з-пад розных там хустак, накладае чарадзейскія вушы — навушнікі.

І заціхла...

А я ўсміхаюся, як пераможца.

Пэўна! — гары сабе на скаварадзе цыбуля, астывай у цёрле недатоўчаная бульба, бо нам цяпер не да гэтага! З-пад снегу векавога прыгону выбілася наша народная казка, расплылася па свеце і, зліўшыся з пахамі вясны, зачаравала ўсіх — і малепства, і старасць!

Ну, каб не гэты нарыў,— што выйшаў бы за малюнак!..

Малюнак не выйшаў...

На трэці дзень пасля таго, як у мяне з'явілася жаданне пачаць яго, паліцыя забрала дзядзьку Міхася.

Прыехалі культурна, па веласіпедах, у хаце яшчэ надзелі яму наручнікі і павялі...

Такое тут бачылі часта. Не плакалі толькі бацька і я. Ну, вядома ж, не плакаў і дзядзька. Ён спрабаваў нават усміхацца і пацяшаць нас, ды ўсё гэта было не так...

Праз некалькі дзён яго гналі гасцінцам з мястэчка, дзе пастарунак, у павятовы горад, дзе турма. На гэты раз ён быў адзін арыштаваны з Ганчароў, аднак разам з намі да гасцінца выйшла некалькі чалавек. Як заўсёды бывала. Блізка, вядома, нас не падпусцілі. Дзядзька ішоў не адзін, — чалавек іх ішло з пятнаццаць, як навабранцы. Паліцыянты пазлазілі з веласіпедаў і, злосна пакрыкваючы на нас, ішлі абочынамі дарогі.

Вось і ўсё.

Калі для нашай сям'і гэта нова, дык для ўсіх, хто навокал жыве, усё гэта — старая песня. Ну, што з таго, што ў Ганчарах забралі Міхася Ганчарыка, які, Кажуць, усё чытаў ды пісаў, купіў радыё і слухаў яго месяцы са тры?.. Думаў, што адаткне акенца ў цёмным і душным закутку і сам будзе дыхаць, яму толькі стане святлей... Ды не — казалі, ён не такі: ён для ўсіх адчыняў сваю хату, дзяліў двое павушнікаў на чатырох суседзяў і сяброў, дзяліўся з імі родным хлебам розуму і радасці, якія ішлі з Усходу. Ды вось знайшоўся сабака і на яго. Добра яшчэ, што аднаго з хаты ўзялі: застаўся бацька, будзе каму араць ды касіць. А то дык і самога гаспадара, і хлопца маглі ўзяць, дарма, што яму шаснаццаць, — бяруць у людзей і такіх...

І вось мы робім з бацькам наш чорны кавалак хлеба ўдвух.

Гэта — не хлеб, гэта — торф, які мы капаем сёнпя па лузе.

Луг шырокі,— прастора ад поля да лесу,— у іншы час можа пават і паказацца, што тут прывольна. Ды паласа нашай сенажаці вузкая, як і ў большасці іншых,— на тры пракосы і «адбоек», паўпракос, які я яшчэ пазалетась выскубаў ад чужое травы адзіп, пакуль вучыўся касіць. Яму капаем упоперак, каб торф складаць на сваёй траве. Бацька стаіць у чорнай калатушы на калені, увесь запэцкашы, мокры ад поту, гразі і дажджу, які цярушыць сёння з самага ранку, нібы ўвосень. З ямы відаць толькі бацькава галава, без шапкі, з сівізною, якой, здаецца, стала значна больш. Ён заўзята маўчыць і шпурляе наверх вялікія чорныя цагліны торфу, а я адношу іх і складаю адну пры адной. Цагліны мокрыя, слізкія, цяжкія. Ды мне ўсё роўна лягчэй, чым бацьку, а ён усё не хоча, каб я яго падмяніў.

— Яшчэ накапаешся,— адказвае, нібы яму ад гэтага лягчэй.

Пад шэрым небам, на мокрай зялёнай прасторы мы не адны. Мы толькі бліжэй да гасцінца. Далей ад нас, у бок лесу,— відаць, як чарнеецца торф, ходзяць, згінаюцца ды разгінаюцца хлопцы, дзяўчаты, відаць пават, як выскакваюць з ямаў тарфіны. Хутка касавіца, усе нарыхтоўваюць паліва, каб за лета высахла. Лішне глыбока па торф не залезеш і двойчы з адной ямы яго не возьмеш. Такіх ямаў, залітых вадой, на лузе з кожным годам больш ды больш. Сена ад гэтага не робіцца больш, і дровы ў казённым ці ў купецкім лесе не таннеюць.

Жаўранкі не баяцца такога дажджу, як сёння. Іх не відаць у цьмяным небе, а толькі песня звініць, цярушыцца на траву, на кветкі і тарфяную чарнату разам з бясконцымі кропелькамі цёплага дажджу.

З гасцінца чуваць то грукат колаў, калі яны ўз'язджаюць на брук ці на мост, то час ад часу прагудзе аўтамашына. Машыны у паноў пяшмат, ходзяць рэдка.

Ужо было пад абед, калі я ўбачыў, як з гасцінца лугам ішоў да нас чалавек.

— Нехта ідзе,— сказаў я.

Бацька пакінуў капаць, а потым вылез з ямы.

Мы не малыя, таксама і ў цуды не верым, як бабы, а ўсё ж дзядзькі няма цэлы месяц, і невядома, калі ён прыйдзе. Няма пісем, не было і суда. Калі ж ён не вядомы — час яго звароту, дык чаму ж гэта мае адбыцца не сёння?.. Гэта — не думка, а туга, балючая, маўклівая туга... І мы з бацькам стаім і глядзім у той бок, адкуль да нас ідзе па лугавой дарозе чалавек...

Расчараванне было не поўнае.

— Іван,— сказаў бацька.

Мы пайшлі насустрач.

Гэта быў наш сусед, Іван Бразоўскі, Шуркаў бацька.

— Іван Паўлавіч, браце! — усклікнуў тата і, яшчэ не дайшоўшы да яго, неяк дзіўна, неяк па-бабску, як зда-лося мне, спытаўся: — Міхася ты не бачыў?

Іван быў страшны: яшчэ больш ссутулены, бледны, у пашарпаным адзенні. Падраныя чаравікі на босую нагу больш за ўсё іншае гаварылі, што ён з далёкай дарогі... Але ўсё ўсміхаўся, як і заўсёды раней.

— Здароў, здароў, Мікола Сцяпанавіч,— сказаў ён.— Бачыў, брат, бачыў. Здароў, Алесь! Як, брат, цябе пацягнула ўгару.

— Ну, і як жа ён, што ён казаў? Вашы, браток, усе здаровы. Бацька з Міхасём нашым усю зіму ездзілі ў лес, малыя растуць.

— Коля ўжо, мусіць, вучыцца? — з усмешкай спытаўся Іван.— А як Люба? Як Шурка?

— Коля вучыцца,— сказаў бацька, прыкметна спяшаючыся раскаваць,— Шурка з Нінай маёй не разліва-да, а Люба, браток, яна, сам ведаеш, плача... Ну, дык што ж ён казаў?

— Нічога не казаў,— зпоў ўсміхнуўся Іван.— А як ён,— скажу. Закурыць няма? Хаця ж, ты не курыш... Забыўся. Я, брат, і гаварыць амаль забыўся за год. Давай прысядзем.

Мы паселі на мокрай траве, дзе стаялі.

— Міхась у Бярозе,— сказаў Іван.

І ўсё адразу стала ясна.

Пра гэтае месца гаварылася шмат, аб ім спявалі песні, за якія вельмі проста было трапіць туды, пра што спяваеш. Канцэнтрацыйны лагер, зроблены пяць год таму назад у дапамогу турмам, якімі ўжо цяжка, відаць, запалохаць народ. Картуз-Бяроза — два словы, што на ўсю Польшчу і на ўвесь свет праславілі дагэтуль невядомае заходнебеларускае мястэчка.

— Бачыў я яго цэлы месяц,— гаварыў Іван.— Аднак гаварыць не прыйшлося. Сам ведаеш, чуў — там не гавораць. Там ты, брат, не Мікола Ганчарык, а я не Іван Бразоўскі. Нумар 2786-ы. Ну, у Міхася ён быў большы на некалькі сот папаўнення. І заўсёды — маўчы!.. Ведаеш, як сустракаюць там нашага брата? Нават і пана Дэмбіну, што вёз нас туды, сустрэча гэтая кранула за сэрца. За паліцэйскае сэрца, чуеш? За кіламетр да лагера кажа: «Ну, камісары, сядзьце ды падсілкуйцеся з мамінай торбы. Тут вас накормяць!..» Вядома, селі, а ў горла не лезе... Не толькі навічкам, а і нам, хто ўжо дагэтуль еў у наручніках. А сустрэча такая — па камандзе «бягом!» скрозь паліцэйскі строй, над гумамі. Пасля, каля самага дроту, паставілі на калені. Ботам у спіну, каб тварам адчуў гэты калючы дрот, адчуў, што значыць «вольна і непадлегла айчызна»¹ пана Пілсудскага. Так вось і жыў да апошняга дня, не ведаючы, колькі там прыйдзеца прасядзець. Праўда, мы не сядзелі. Работа такая, каб ты таксама помніў, дзе знаходзішся: каменне цягнем з месца на месца, яму капаем тры дні — глыбокую, прамую, роўнёнька аскрэбваючы бакі,— а потым засыпаем і ўтрамбоўваем... А вольны час прастойвалі «на бачнасць»². Сядзець можна толькі на падлозе, абняўшы

¹ Свабодная і незалежная бацькаўшчына.

² Смірна.

калені. А горш за ўсё — магільнае маўчанне. Або шэпт—асцярожны, цішком... Адзін толькі раз пачуў я там адкрыта чалавечы голас. Гэта было спачатку, як толькі нас прыгналі. На калідоры нас зноў малацілі гумавымі палкамі, прыгаворваючы: «Тэмп камунэ!»¹ І вось адзін украінец гукнуў на ўвесь калідор: «Хай жывэ Радзяньскі...» Дакопчыць яму не далі. Збілі так, што ляжаў у крыві. Малады таварыш, гарачы.

Там наша справа — выседзець тэрмін ды зноў на волю.

Гэта, брат, не турма...

Ну, дык як жа нам, Мікола Сцяпанавіч, закурыць?

— Ды што курыць,— узняўся бацька з травы.— Хадзем лепш да торбы ды перакусім.

— І гэта можна. Таксама ёсць апетыт.

Бацька пакроіў хлеб і парэзаў тонкае сала. Выняў з торбы маладую цыбулю і паўлітроўку малака. Сеўшы, Іван усміхнуўся:

— Міхась, здаецца, мяса не еў?

— Але, брат, ён у нас два гады быў вегетарыянцам,— сказаў бацька і, мне здалося, засаромеўся. Але таксама ўсміхнуўся, дадаўшы: — Каб яшчэ трохі, дык і нас з Алесем угаварыў бы.

— Ат, годзе вам! — перапыніў я бацьку і зачырвапеўся.

— Дзівак Міхась,— сказаў, кіўнуўшы галавой, Іван.— Лячыць народ ад голаду вегетарыянствам! Здрава, дальбог! А ўсё ж харошы дзівак. Шкада такую сілу. Ды нічога, і ён зразумее...

— Ты не сказаў, Іван, як ты бачыў яго.

— Ну, што там бачыў! Бачыў. Першы раз бачыў, калі іх гвалі ў сталовую. Метраў пяцьсот «качышым крокам» — на кукішках, трымаючыся абаруч за вушы. «Слухаён рад'я з Москвы!» — рагаталі паліцыянты. Гэта не

¹ Знішчай камуну!

спецыяльна для Міхася прыдуманая: такі паход усе праходзілі — беларусы, украінцы, палякі... Пасля мы аднойчы стаялі побач «на бачнасць». Як заўсёды, маўчалі, глядзелі ў сцяну. А як жа мне хацелася хоць твар, хоць вочы ягоныя ўбачыць, каб хоць вачыма сказаць яму, напамніць яго рапэйшыя словы: «Каб дайсці да сапраўднага шчасця людзей, не хачу пераступіць цераз труп нават аднаго чалавека...» Ды не яго гэтыя словы, не нашы! Даўно мы пераступілі цераз іх, таксама як пераступілі цераз труп царызму, як пераступім цераз панскі труп!..

Бацька маўчаў. Ніколі яшчэ я не бачыў яго такім сумным, прыгнечаным.

— І што ж, забралі ўсё? — спытаў Іван.

— Усё. І прыёмнік, і ўсё, што ён пісаў.

— Ну, бачыш. Не раз я гаварыў табе, што справа не ў гэтым, што трэба змагацца з папамі інакш.

На гэты раз маўчанне было вельмі горкае.

— Там не адзін Міхась, — сказаў Іван. — Бачыў я і яшчэ з нашага боку. Усе, хто думае, хто хоча жыць, — усе за кратамі ды за дратамі. Не, брат, так доўга не будзе. Хопіць!

Мы памаўчалі зноў.

— Ну што, Алесь, а ты рысуеш? — спытаў Іван.

— Ат, рысую... — сказаў я, і першы раз за ўсё жыццё стала не радасна, а сорамна ад гэткага пытання.

— А што там «ат»? Ты, хлопец, духам не падай, рысуй. Хлеб наш горкі, але не вечны. Як папачкі гавораць: «Няма таго дрэзнага, з якога добрае не выйшла б». Чуў? Будзе і наша свята. Што дзень — то бліжэй яно, а ты ж яшчэ хлапчук, — возьмеш сваё... А гэтыя я не так сказаў: не папачкі гавораць, а польскі народ. Ён таксама свабоды чакае, таксама сядзіць — і ў бядзе, і ў турме, і ў Бярозе... Ну, а што тут у нас?

І мы раскавалі. Ды гэты ўжо нецікава.

Калі Іван пайшоў далей па лугавой дарозе і з тарфяных ям насустрач яму выходзілі людзі, з якімі ён гаво-

рыў, і потым, калі ён памалу зацёрся ў шэра-зялёнай далечыні,— мы ўсё з бацькам стаялі.

Што думаў бацька — не ведаю. Ён быў таксама пануры.

У мяне быў не сум, а боль па душы. Мне хацелася зараз жа, следам, ісці за Іванам, спытацца ў яго пра многае, аб чым я думаў сам, асабліва апошнімі днямі. Хацелася сказаць яму, што дзядзька, самы лепшы друг мой, дзядзька Міхась не раз сумняваўся ў тым, у што верыў. І я пачну цяпер, усё пачну ад пачатку — і кожны дзень майго жыцця, і кожны малюнак у новым альбоме. Я не дам яго ў рукі таму, хто пакладаў дзядзьку паручнікі! Буду вучыцца і ў такіх, як Іван, буду шукаць іх, часцей выходзячы з хаты, у якой прайшло яно і ўжо не вернецца назад, маё юнацтва. Не вернецца — і не трэба! Толькі б дзядзька вярнуўся!

— Што, Алесь, мо пачнём?..

Як ён змарнеў за гэты час, мой бацька! А ўсё ж ідзе да ямы першы.

— Я палезу капаць,— сказаў я, спыніўшы яго.— Ты паскладай.

Ён паглядзеў на мяне, падумаў, здаецца, нават усміхнуўся і аддаў рыдлёўку.

1943—1955 гг.

ТЫ МОЙ НАЙЛЕПШЫ ДРУГ

ШУМЕЛА МОРА

Верасень трыццаць дзевятага года.

Цёмная, мокрая поч на заходніх подступах Гдыні.

Злева, у даліне, гарыць вялікая кашубская вёска. На фоне полымя злыднем тырчыць касцельная вежа. Нядаўна там засеў трэці кулямёт нашай роты. Там цяпер тоўсты, спакойны Кубата, катовіцкі шафёр, з цэлым партфелем, як мы жартавалі калісьці, матчыных пісьмаў за пазухай. Там цяпер Петрык Любка, ад ціхай вячэрняй гаворкі якога дзіўна пахла нашым беларускім сенам... І гэта было ўжо, здаецца, таксама *калісьці*, ледзь не ў далёкім мінулым... Калі мы ляжалі на другім паверсе казарменных ложкаў, пад зялёнымі шорсткімі коўдрамі, побач, і перад сном шапталіся, часамі вельмі доўга.

Таксама «тактыка»! — на вежу касцёла, асветленага пажарам, ды перад самым носам ворага, узняць адзін станкач, узброены дзвюма стужкамі патронаў і цвёрдым загадам — стрымаць ворага з усёй яго наземнай і паветранай тэхнікай...

Што ж, мы павінны былі рабіць і не такія цуды. За тры дні да пачатку вайны наш кулямётны разлік сядзеў на гарышчы адзінокага дома перад самай гранічнай паласой, што аддзяляла ад нас тэрыторыю «свабоднага горада Гдапська», які ўжо даўно стаў фашысцкім плацдармам. Туды каля нашага дома ішла нешырокая брукаваная дарога. На граніцы над гэтай дарогай угару тырчала прыс-

тая жэрдка шлагбаума. Іменна ён, гэты шлагбаум, пры дапамозе нашага «максіма» павінен быў стрымаць першы націск фашызму. Побач з «максімам» на стала ляжаў, у выглядзе топкай брашуркі, загад камандуючага абаронай Узбярэжжа: «Пры з'яўленні ворага — закрыць шлагбаум і агнём стрымліваць першы націск аж да прыходу падмацавання...»

Праўда, плютановы Возпак, які тады пасланы быў з намі, — тоўсценькі, пажылы ды вясёлы качар, выпівоха, які за дзесяць год службы то ўздымаўся да чына сержанта (старшыны), то асядаў да капрала, а цяпер якраз займаў прамежкавы чын, сваю залатую сярэдзіну, — растлумачыў нам той загад па-свойму:

— Г... айца святога, — сказаў ён, зірнуўшы ў брашуру. — Слухай маю каманду. Ubачыш ворага — чашы за трэцюю гару, там бахні раз папу богу па вокнах і — далей, ногі ўзяўшы за пояс, да самых казармаў!.. Ну, у каго ёсць грошы? Хто пойдзе ў вёску, у краму?..

Разлік, які змяніў нас там поччу на трыццаць першага жніўня, дзейнічаў потым згодна загаду. Шлагбаум быў закрыты, аднак замест прадбачанага інструкцыяй ворага ў пешым ці конным страі туды прыйшоў адзін-другі артылерыйскі залп, пасля якога каля руінаў доміка прайшлі аўтаматчыкі.

Такі самы цуд адбудзеца досвіткам і на касцельнай вежы, — няхай толькі Кубата з Любкам пададуць адтуль голас...

Зрэшты, і мы называемся грозна — першы разлік штурмавога кулямётнага ўзвода. Першы нумар разліку, шахцёр Ян Філец, — найлепшы кулямётчык нашага марскога батальёна. Нічога, глупства тое, што ў нас толькі дзве стужкі, пяцьсот патронаў...

Па лісці бручкі, у якой мы заляглі перад узгорачкам, аднастайна бубніць халодны дождж. У акопчыках, выграбных па скорую руку, збіраецца вада, і пры кожным руху пад каленьмі чмякае грязь. Ад пажару наблісквае мок-

рае бручкавінне і печая мокрая каска. Направа, пад абрыва-
вам, мора. Усхваляванас, яно ракоча вельмі ж папура.
Пад абрывавам — таксама папура і дзіка — вецер шуміць у
бур'яне і хмызняку. Жорсткім языком тугі праводзіць ён
на пералозе, бур'яне, бульбянішчы, гне і цярэбіць лісце
нашай бручкі. Час ад часу ўзлятаюць нямецкія ракеты і
спакойна асядаюць над берагам і вадою шырокімі парасо-
намі сіняватага святла. Тады відно, як на ўзгорачку, *пе-
рад якім* — таксама тактыка! — стаіць наш, пакрыты коўд-
рай, станкач, адчайна змагаецца з ветрам сухі бульбоўнік.
Да жудасці верыш, што адтуль замахваюцца варожыя ру-
кі з доўгімі даўбешкамі гранат...

А мора шуміць...

Праз шум ягоны раз-пораду аднастайна лезе ў душу
галашэнне сірэны — з далёкага, самотнага ў імглістай
цемры маяка. Цягучы, сумны крык!.. Гэта не хоча памі-
раць наш порт, на які, як толькі стане дзень, зноў абры-
нуцца бомбы. Гэта не хоча паміраць наш акрываўлены,
працярэблены смерцю гарнізон, — з усіх бакоў акружаны,
яшчэ ўсё нязломны ў няроўным змаганні.

Яшчэ нядаўна рэкруты, — толькі паўгода таму на-
зад, — цяпер, на трэцім тыдні вайны, мы ўжо салдаты,
абстраляныя да той жывёльнай абыякавасці, з якой мож-
на жаваць і спаць побач з трупам таварыша.

Час ад часу толькі ўстае перад вачыма воблік старое
ў валёнках і незашпіленым кажушку... Яна ўсё ідзе за
саньмі, якія даўно... не паўгода, а цэлую вечнасць таму
назад везлі цябе да першай чыгуначнай стапцы. Ідзе, спа-
тыкаецца, пахілілася супраць ветру. Ужо не толькі слёз,
але і твару яе не відаць. Не, ты бачыш цяпер і гэтыя слёзы,
і гэты воблік — адзіны і непаўторны. Ты мацуешся, хочаш
узняцца і ўздываешся туды, дзе думкі пра фашызм, пра
пашу справядлівую вайну, ды ён усё ж вяртаецца — гэты
воблік... І вось ты без слоў, але з тугой, якая недаступна
для гэтай самотнай сірэны ў імгле, ты крычыш, пратэс-
туеш усімі сіламі маладое душы. Польскі салдат, беларус-

кі юнак, ты паўтараш перадсмяротны крык твайго далёкага, даўняга сябра, героя гаршынаўскага апавядання, якое і ты калісьці чытаў: «Маці мая, дарагая мая! Вырвеш ты свае сівыя косы, ударышся галавой аб сцяну, праклянеш той дзень, калі парадзіла мяне, увесь свет праклянеш, што выдумаў на пакуту людзям вайну!..»

На досвітку мы нечакана пайшлі ў наступленне.

Ланцуг наш доўгі: паправа — да мора, улева — да дзгляду. Але ён рэдкі. Агонь лёгкіх гармат, які падтрымлівае нас, таксама рэдкі. Аднак і гэтак цёўкашце падбадзёрвае. «Максім» расчлянёны: Філец нясе ствол, я згорбіўся пад станком з палазамі. Абапал — стралкі. Штыхі іх таксама не здаюцца безданаможнымі. Нас не здзіўляе, здаецца, і тое, што вораг маўчыць. Падбадзёраны гэтым маўчаннем, наш порсткі прыгажун капрал Вайтыга крычыць, што ўвечары, пся крэў, мы будзем у Берліне!..

Ды што капрал!.. Мне ўспамінаецца міжволі капітан, камандзір нашай роты, салідны акулларысты сугней, яго прамова перад строем, напярэдадні баёў:

«Як будзем браць іх гарады — не напівацца!..»

Свае ракеты стрымліваюць наша левае крыло, выраўпіваючы ўсю лінію наступлення. Тады відно, як адны з хлопцаў, католікі, становяцца на калена і паспешліва хрысцяцца над кантычкай, а іншыя, прысеўшы на кукішкі, не менш первава вызваляюцца ад лішняга цяжару... Зноў ідзём. Гразнем у размоклай раллі, шалахцім бульбяпікам, абарочваем мокрыя качаны капусты. Праходзім адну, другую вёску... Пустыя. За гарадамі трэцяй кашубскай вёскі — шырокі, пізкі луг. Рэдкія вербы. Тарфяныя ямы, поўныя вады. Пасвяцца каровы, — іх многа і ходзяць вольна, без пастухоў.

Тут і канчаецца наш трыумфальны марш.

За лугам — вялікія ўзгоркі, на схіле якіх засеў у акопах вораг. Недзе адтуль на нас вось-вось абрышэцца агонь артылерыі. Мы ляжым на мокрай траве. Нават лапаткі ёсць не ва ўсіх... Спарады топчуць нашу лінію некалькі

доўгіх, бясконцых... мінут ці гадзіп?.. Чуваць увесь іх шлях: ад гарматных ствалоў — па траекторыі — да выбуху. Адзін, другі... дваццаты... соты... Нячутна далятаюць і асабліва страшна разрываюцца «цяляты» марскоў артылерыі, да якой мы ніяк не прывыкнем. Раз-пораду чуваць, як урывана зараве, нібы ахне, працягая асколкам карова. Калі не ляжа адразу — зноў скубе... з нейкім жудасна мудрым, незразумелым спакоем. Капрал наш, забыўшыся на думку пра Берлін, шыецца тварам у траву і час ад часу наслепя крычыць: «Агонь!» Я ляжу за вярбою, побач з якой — наш стары, узор 1908 года, станкач. Флегматычны Філец і цяпер, здаецца, спакойна выглядвае цэль. Зрэшты, гэта няцяжка, — у акопах немцы стаяць і ходзяць на поўны рост, што нам добра відаць і без бінокля.

На мокрым лузе побач з морам у нас няма нават і той перавагі над ворагам, якую аднойчы, — чытаў пра такое, — мелі над італа-фашыстамі абісінцы. Ветру няма, гэты луг не падпаліш, як афрыканскія джунглі, на ворага не пойдзе полымя. Толькі мы самі амаль такія ж бездапаможныя, як абісінцы...

Станкач наш дудзіць час ад часу, уздрыгвае, аддаючы апошнія патроны. Я іх таксама лічу, прапускаючы ў пальцах стужку. Капрал Вайтыга, не вымаючы носа з травы, зноў пытаецца:

— Адступаюць?!

Філец лаецца зноў, ужо неспакойна кідае сваё сілезскае:

— Пяр-ру-не, дзе ж там!..

І вось нарэшце ўсё — патроны канчаюцца. Мы застаёмся толькі з кішкеламі. Па статуту нам належацца пісталеты. Але дзе ж там, пяр-ру-не, калі і вінтовак усім не хапіла!..

Салдатаў не знаёмяць з таямніцамі ваяцкай гаспадаркі. І нам невядома, чаму так атрымалася: прыйшла мабілізацыя, ды і сам народ паўстаў, і раптам — цяма чым узброіць? Хоць бы вінтоўкамі!.. Ну, а куды падзеўся

амаль увесь той флот, апіраючыся на які паны крычалі, дамагаліся калоній у гарачых краінах? Чаму не лятаюць хоць тыя самалёты, што зрэдку ляталі перад вайной?.. Нічога мы не ведаем. Мы можам толькі дзівіцца ды абурацца — шэптам або моўчкі. Мы маем права толькі ведаць, што нас мала, што пасля кожнай сутычкі нас яшчэ менш, што вораг выпрабоўвае па нас усе віды і калібры свае магутнай тэхнікі, што ён недасяжны для нашых штыхоў ды кінжалаў...

Аддаўшы станкачу апошнія патроны, я паварочваюся на спіну і ў той бок, адкуль мы прыйшлі, паказваю пустую скрынку. Адзін, другі раз... Зноў і зноў... Там недзе трэці нумар, кашуб Конке, гдыньскі ламавы возчык.

Ён не адказвае на мой SOS.

І я паўзу туды сам. Усе мы доўгія, увесь паш батальён падабраны, відаць, для парадаў — па росту. Паўзці па голым лузе, на вачах у ворага, ды яшчэ такому бамбізе — недарэчна. І я бягу, лавіруючы паміж каровамі, пад музыку выбухаў і асколкаў.

Конке ляжыць у гародзе, упоперак грады, тварам у зямлю, і апошняя кроў яго сцякае з-пад жывата ў баразну. Побач, паміж галоўкамі капусты, — патронная скрынка. Спачатку я ўспамінаю, што гэта — апошняя, потым, падняўшы яе, адчуваю, як шалахціць у скрынцы пустая стужка...

Вярнуцца на лінію не прыйшлося. Сябры сустрэлі мяне за капустай, на лузе.

Гэта ўжо быў не ранішні рэдкі ланцуг, а рэшткі яго, меншыя, чым заўсёды.

Першы бяжыць капрал.

— Немцы! — крычыць ён. — Немцы! Назад!..

За капралам — Філец з перасчлянёным кулямётам на плячах.

За імі ў густой перадвячэрняй імгле вырысоўваецца некалькі рухомах сілуэтаў, і адтуль упершыню даходзіць да маёй свядомасці крык: «Гэп-дэ гох!» На павароце за

вугал цагляпага хлява капрал Вайтыга падае потырч па мокры брук з адчайным крыкам:

— Браця!!

На бягу заўважаю першую кроў на ягонай шчацэ; бачу, як ён хапае ротам паветра...

Другі голас даганяе нас з Фільцам па вуліцы.

— Хлопцы! Ратуйце! — крычыць Савіньскі, яшчэ бегучы з прыпаданнем на адну пагу.

Ён — са стралковай роты, малазпаёмы мне, аднак у крыку ягоным я чую апошні зварот капрала: «Браця!!»

Філец вымае галаву з кулямётнай рамы і з грукатам скідае наш станкач па брук. Відаць, не падумаўшы нават, што і статутам гэта прадугледжана. Мы хапаем Савіньскага пад рукі, бяжым, а ён абвісае, цяжэе з кожным нашым крокам. На прыгуменні заўважаю конныя граблі з тонкімі аглоблямі. Падскакваю на адной з іх — япа, парэшце, ломіцца з хрустам. Распяразваем рамяні, вешаем іх, зашпіленыя, на плечы, прасоўваем у рамяні кавалак аглоблі, саджаем на яго Савіньскага і зноў бяжым. Нашых у нас — сутаргава-ўчэпістыя рукі таварыша. Словы яго пераходзяць у нейкі расслаблены, амаль дзіцячы лепет, просьбу, пяшчоту, якая болем адгукаецца ў душы...

За намі доўга трашчаць аўтаматы. Вакол нас, яшчэ ўсё абмінаючы нашы шырокія, трайныя плечы, спяваюць кулі. На бульбяным полі навокал цяжка гупаюць міны і ядавіта звіняць асколкі.

Пасля, за ўзгоркам, насустрач нам — дапамога. Ланцуг, таксама як і наш уранні, рэдкі. Бесказыркі матросаў, каскі, пілоткі пяхоты, штыхі пашы і штыхі французскія — можа, яшчэ з-пад Вердэна — топкія, доўгія... Усё гэта ў імклівым паступе пахілепа наперад.

Усё на свеце — і страляніну, і выбухі мін — пакрывае наша «ура!», і слова «браця» гучыць у ім ужо інакш, і слёзы самі коцяцца па маім даўно нямытым і няголеным твары... Хоць і не вернуцца, можа, і гэтыя, а ўсё ж мы — сіла, мы яшчэ сіла!..

Глыбокі, цёмны яр з кустамі і дрэвамі на абрывах. «Бабі дол», які праз некалькі дзён стаў апошнім апорным пунктам і месцам смерці нашага гарнізона. Гдыня, мы чуем тут, ужо захоплена. Для нашых раненых застаўся толькі вось гэты дом з белым палотнішчам на даху. На палотнішчы — вялізны чырвоны крыж, які ўсё ж не ратуе ад фашысцкіх авіякулямётаў.

Тут быў дагэтуль заразны шпіталь. У цемры ледзь відаць павыкідапыя з палатаў сешкі, многа пасілак. Стогны і — асабліва страшная — цішыня пад дожджыкам. Калі мы праходзім тут са сваім акрываўленым цяжарам, з адных пасілак нас аклікае ціхі, дзіўна стрыманы голас:

— Калегі, запалка ёсць?

Гэта — адзін з тых, што маўчаць, і на насілках застаючыся салдатамі.

На ганку шпіталя нас сустракае маладзенькая дзяўчына — у белым адзенні санітаркі і ўся ў святле з калідора. Хусцінка з чырвоным крыжам на лбе так блізка ад жалезнага канта маёй каскі, а вочы — поўныя слёз — яшчэ бліжэй, даходзяць у самае сэрца.

— Хлопчыкі, родныя, вы іх не пусціце сюды?..

Яна бярэ з талеркі, што ў левай руцэ, і падае нам — як дзецям, адразу ў рот — пірожнае. І мы жуём.

— Пяр-ру-не! — прыглушана мармыча Філец. І абрывае, мне здаецца, з прыплачам.

К чорту іх, слёзы!.. Не, дарагая, мы іх не пусцім!..

Так гаварылі мы і Савіньскаму, калі палажылі яго на падлозе шпітальнага, поўнага крыку і стогнаў, калідора.

Так думалі мы пасля, зноў лежачы каля другога станкача, на тым узгорку, дзе нас сустрэла ўвечары «ўра».

І зноў налева ад нас ляжалі пад дажджом бяссонныя сябры, а направа, пад іншым ужо абрываам, шумела мора і галасіла ў імглістай цемры сірэна маяка...

На трэці дзень прыйшлі разгром і паволя.

КРОЎ НА СЦЯНЕ

Спачатку было нас некалькі сот. Мы, марская пяхота, проста пяхота і рознае іншае войска. Усё, што ацалела, што магло ісці. Гналі нас па знаёмай дарозе. Польскія дзеці давалі нам яблыкі, хлеб, польскія маці плакалі. Другія суткі, ужо на варожай зямлі, нас везлі ў перапоўненым таварняку, без яды і вады, пад замком. Пяць сутак марылі за дратамі шталага, дзе нас было ўжо некалькі тысяч. Перапісалі, пабілі па групы, далі кожнай групе ахову, вахмана ці двух, і — за вароты, на працу.

З таго дня засталася нас дваццаць. З розных палкоў. Кадравікі і старая «рэзерва».

Нас прывезлі ў маёнтак, дзе пад векавымі ліпамі дыміў комін вялікага бровара і млосным смуродам брагі было насычана ўсё навокал — ад шорсткіх, як перасохлыя вехці, вусоў зубатага вінакура да шэрых леташніх стагоў саломы далёка за гумнамі.

Дарогі з паўстанка ў маёнтак — не больш за кіламетр, а канваіраваць нашу арбайтскаманду выйшла іх, швабаў, з пятнаццаць. Паляўнічыя стрэльбы. Мушкеты нейкія, бадай, з эпохі Фрыдрыха Вялікага. Нагайка з алавянай галкай на канцы (гэтым узброіўся якраз той вінакур). І аўтамат. Сыноч аконама, нагала стрыжаны шчанюк у форме гітлерюгенда, нёс яго на баявым узводзе, з пальцам на спуску.

Сустракалі нас, відаць, усе, хто ўжо або яшчэ трымаўся на нагах.

І ўсе глядзелі, вухкалі на нас, як на самых сапраўдных разбойнікаў...

Мы думалі, дзівакі, што тут нас, нарэшце, хоць трохі накормяць. («Немец спачатку дасць есці, а потым спытае работы», — гаварылі калісьці палонныя з першай сусветнай вайны). А нам далі вялікія металічныя кашы, трохзубныя матычкі і пагналі ў поле. Ужо не па-святочнаму, без шыку — толькі наш вахман і аконам. За садам пачы-

налася бульба, а канчалася яна там, дзе, як у казцы, неба сутыкаецца з зямлёй. Бровару бульба патрэбна, а ўжо кастрычнік пачаўся — спазняемся. Так гаварыў аконам вахману.

І вось пацягнуліся змрочныя дні. Безліч бяскопцых барознаў апоўзали мы сырымі каленьмі, процьму кошыкаў бульбы выграблі з зямлі. А колькі ж бяссільнай пянавісці, горкай крыўды зазналі нашы первы, затузаныя голадам, холадам, здзекам, тугой!..

Адно ўспамінаецца лёгка і светла — дружба.

Нядаўні наш ротны кухар Збых — цяпер не ў белым каўпаку і не з такой чырвонай, паліванай ражкай — самахварна апякаў гарачай бульбай рукі, выкладаючы яе з катла на доўгі стол, і ніколі не было таго, каб пехта з нас атрымаў пяць бульбін тады, калі другому прыходзілася чатыры з палавінай. Так было вечарамі. Раніцай сутачны хлебны паёк, па дзвесце грамаў, ён таксама дзяліў з аптэкарскай дакладнасцю. Тое ж было з абедзеннай бурдой, якую мы, без хлеба, сёрбалі заўсёды ў полі. Вечарамі, на нарах халоднай адрышы, пры кволепскай электрыцы (і на лямпачках эканомілі), мы рэзаліся ў самаробныя карты, бурна, часцей за ўсё па-пустому, але бяскрыўдна спрачаліся, рагаталі, спявалі, а потым, кожны па сабе, снілі волю і хлеб. Казік Халупка амаль штопочы крычаў і плакаў праз сон, паўтараючы «мама» і «Зося»... Крык гэты часта будзіў каго-небудзь з сяброў, пехта часамі нават уключаў святло і, стуліўшыся, доўга сядзеў на саломе. За дошкамі пераборкі, што аддзяляла нас ад кацюшні, мерна жавалі і фыркалі коні, пазвоньваючы ланцугамі каптараў. Па чарапіцы манатонна паклёўваў бяскопцы восеньскі дождж. А ў кутку, над смярдзючай парашай, варожай пасмешкай цьмяна блішчала вялікае, рабое ад праталіп люстра. Прачыпаліся яшчэ адзіп-другі, перакідаліся словам, тушылі святло і зноў адіхалі. На досвітку грымеў замок і чуўся агорклы вахманскі голас... Капаючы бульбу, мы старанна раўняліся ў рад, ніхто не вытыркаўся, нават хоць бы на

пос паперад, як ні стараліся нас надзадорыць на гэта брах-лівыя, паіўныя батрачкі, як ні крычалі аконам ці вахман вечнае «польнішэс швайц!..».

Пасля, аднак, між намі аб'явілася гадзіна. Пажылы пехацінец, панурэйка Фліс, «рэзерва», з тых пазнанякаў, што гавораць троху па-нямецку. Ён пачаў вырывацца ў рабоце, усё больш ды больш пахабна агрызаючыся з намі, завёў нейкія шэпты ды хаханькі з вахманам і нават са сваімі збіваўся не толькі па мову, але і на думкі нашых гаспадароў. Тыя яго, вядома, хутка заўважылі і пачалі ставіць нам у прыклад удзячнай працавітасці, у доказ таго, што мы — няўдаліцы і нават сабатажнікі.

Неяк апаўдні аконам забраў Фліса з поля і павёў у зусім недалёкую вёску. Увечары Фліс вярнуўся ў нашу адыну адзін, без вахмана, проста мармычучы ды ззяючы ад шчасця. Ён будзе працаваць у цесця самога гера аконама! Ён будзе хадзіць туды сам і прыходзіць, як сёння, сам!.. Ён нажорся, як чоп, гэты рабочы гітлераў бугай, і з сабой прынёс бутэрброд, які доўга і даўка чвакаў, лежачы на спіне...

Гэтак пайшло штодня. Шчасце яго не ўмяшчалася ў ім. Ён мог гадзінамі бубніць пра ўсе падзеі свайго дня, пра кожны кавалак яды, пра кожны крок сваіх баўэраў... Яго, вядома, абсякалі. Ён трохі агрызаўся, а то баязліва маўчаў, нават і ў страху хітра пасміхаючыся. Найгорш, аднак, было тое, што сёй-той з нашых хлонцаў пачаў спакваля здавацца, прыкметна зайздросціць яму. Голад...

А потым выбухнуў боцман Антоні.

Ён быў малодшы механік з «Віхра», марак. Захварэў у жніўні, і вайна застала яго на беразе. У няволі Антоні як быццам да часу зняў з сябе набытае шматгадовай службай званне і стаў проста старэйшым таварышам, якога любілі за сціпласць, за ўсмішку і апаваданні пра рэйсы ў краіны неймаверна цікавых прыгод, у тым ліку, вядома, і самых змаплівых — з чужымі красунямі. Расказваў ён так шчодро, што мы прывыклі і засынаць пад гэтую добра-

душную буркату, і прачыпацца, і зноў засынаць... Бывала, слухаеш яго, задрэмлеш, зноў прачнешся, а ён усё сядзіць каля чыгуннай печкі, глядзіць на агонь і слівіць-пакурвае люльку з нямецкай «сечкай». Прыўзнімешся на локці і скажаш яму (мы ўсе, памнога маладзейшыя, былі з ім на «ты»):

— Што, Антоні, цягнука чакаеш?

А ён усміхнецца — па-свойму сумнавата, добра — і ціха адкажа:

— Так, браце, курчэ пачопэ...

Гэтым «печаным курапём» ён падмяняў для сябе ўсю тую непрыкрыта грубую лаяпку, якой мы з казармаў былі, здавалася, безнадзейна заражаны.

Значыцца, Фліс хваліўся сваімі гаспадарамі. І баўэр вельмі добры, і ффрау добрая, і нявестка — таксама. Іхні адзіны сын быў педзе на вайне, камандзірам батарэі, а жонка яго, гэтая самая нявестка Кэта, хадзіла — ён і пра гэта не раз гаварыў — спачатку тоўстая, а потым нарадзіла хлопчыка. Камандзір батарэі неўзабаве, ужо ў пачатку зімы, прыехаў у адпачынак з французскай граіцы. І быў таксама вельмі добры з Флісам. Ажно руку яму гер лейтнант Горст падаў, ажно паклікаў у спальню і пахваліўся нашчадкам...

Каб толькі ж гэта!

Калі пачаў ён, Горст, бацькам і Кэце паказваць свой ффрантавы альбом, дык узяў ды паклікаў таксама і Фліса з двара.

Альбом — з польскага ффронту. Там былі вельмі прыгожыя — «чыстыя», Фліс гаварыў, — здымкі разбураных гарадоў, спаленых вёсак, трупы салдатаў, жанчын, дзяцей. «Многа такіх усякіх здымкаў». Што сам гер лейтнант здымаў, а што здымалі іншыя, ягоным апаратам. То ён, гер лейтнант, па маршы, верхам, перад усёй сваёй батарэяй. То ён рукой каманду падае: «Агонь!» То ён пасля глядзіць, любуецца, што парабіў. Руіны, трупы — разам з ім.

— Гэтыя здымкі,— расказваў нам мармытун,— ну, тыя, дзе і ёп, Горст павялічыў, нават пяць штук пад шклом прывёз, у рамачках такіх. І паразвешваў у хаце. Адзін дык над ложкам у Кэты, у саменькіх галавах. А яна...

— Маў-чаць! Ты... скур-вы-сын! Ты мне...

Антоні ўсхапіўся ля печкі.

— Ён тваім горам!.. Крывёю нашай!.. Сцены свае!..

Антоні ажно задыхаўся.

Мардаты Фліс, які сядзеў на нарах, асеў глыбей у салому, прыгорбіўся. Змоўк і глядзіць на Антонія, на нас, нібыта ўпершыню адчуў, што ён — яшчэ тут, што ёп — адзін супроць усіх...

Далей было, што было, калі ён зноў акрыяў,— пазаўтра, наогул пасля,— а ў той вечар ён звяў і раскіс, як дзярмо. Проста гадка глядзець... Зрэшты, і потым ёп не палешаў, а толькі стаіўся. Ды гэта — пазней...

А ў тую ноч, калі ўсе ўжо спалі, а я прагнуўся, як ад штуршка, Антоні яшчэ ўсё сядзеў каля печкі. Я ўстаў і падышоў да яго. Сеў побач, на другой табурэтцы. Антоні слініў-пакурваў сваю люлечку, што ўжо, здаецца, даўно не дыміла, і пёк на распаленай да чырвані печцы бульбу, нарэзаную проста пялёсткамі.

— Бяры, Уладак, еш,— усміхнуўся ёп. Зноў ранейшы — спакойны і добры.

Я маўчаў. Нават падзякаваў кіўком, узяўшы гарачы, хрусткі скрылёк.

— Табе не холадна?

«Не»,— закруціў я галавой. Салгаў. Бо плечы пад ушчэнт зношанай кашуляй яшчэ падрыгвалі ад холаду, які быў за намі — навокал і ўверсе.

— Сагрэешся трохі...

Ёп, мусіць, зразумеў, што я і ўстаў, і чакаю — не так сабе. І ён неўзабаве пачаў:

— Над узгалоўем... Чуў?

Я ўсё маўчаў, чакаючы.

— Ты на Аксыўскай Кэмпце быў?

— А дзе ж я быў? — азваўся я парэшце, ледзь не злосна.

— Быў, дык і ведаеш, як было. За пару дзён да канца. Ужо зусім ні зброі, ні падзеі, ні парадку... Ноччу яшчэ ўсё кідалі жменькі людзей на іх акопы. А замену пярэдняй лініі рабілі, курчэ пачоэ, удзень, пад абстрэлам у тыл адыходзілі. Зрэшты, дзе быў той фронт, дзе той тыл? Як па смех, прыціснулі нас — такою сілай! — да мора, а тут у цябе адна вінтоўка — і на гарматы, і на самалёты. Як бога кохам, сам бачыў, як нейкі рэзервіст абцасам адбіваў затвор карабіна. Здаецца, італьянскага ці можа нават рымскага яшчэ. Узброілі! Крычалі толькі: і самі магутныя, і саюзнікі!.. Што ж, мы, салдаты, рабілі, што маглі...

Апоўдні — так, семнаццатага — нас змянілі. Каля Пагужа. Мы там два дні праляжалі. Адступілі, як і заўсёды, пад агнём. Спыніліся на нейкім хутарку. Яблыкі елі, нават паселі чысціць зброю. А тут — на табе!.. Першы выбухнуў на раллі за плотам, другі метраў за трыццаць правей, а тады — сам ведаеш, як гэта робіцца, — абмацалі і залпамі! Пяць чалавек, мы дабеглі да вёскі і распаўзліся па норах. А яны па нас, курчэ пачоэ, малоцяць!.. Калі пераціхла, я — ну, усё ж такі старшы — выйшаў з пустога дома, пайшоў шукаць сваіх людзей. Двух сядзелі за малачарняй, а двух знайшлі мы ў пограбе, разам з цывілямі.

Спусціўся я туды адзін. Гудуць у цемры — моляцца, плачуць. Сам ведаеш — дзеці, старыя, жанчыны... Страшна. Прывык я трохі да цемры, бачу — палева ад увахода, прытуліўшыся да сырой муравапай сцяны, стаіць дзяўчынка. Малая, дробная, гадоў пяць-шэсць. Трасецца ўся і шэпча, следам за ўсімі:

— Пад тваю абарону... святая...

І шаптаць не можа — дрыжыць.

— Яворскі! Сойц!

Аказваюцца глуха, неахвотна. Сорамна. Не хочацца.

— А ну выходзь!

Дзяўчынка спалохана адсунулася ад мяне, далей у

цёмнае. Відаць, я быў усё-такі страшны. А што ж — аброслы, брудны, як чорт, гранаты, каска, карабін. Як жывая, стаіць у вачах — замурзаны тварык, плечы дрыжаць і падбародачак. А як глядзела яна!..

Так, хлопча, мы былі салдатамі. А ўсё ж баяліся і мы. Ты як? Можа гэта і сорамна... Я асабліва баяўся артылерыі. Страшная ўлада металу над бедным, кволым целам чалавека... Курчэ пачонэ! Як часта хацелася крыкнуць: за што?.. Ну, ды гэта — не па-салдацку. Бо мы не мелі права на страх. І мы яго...

А дзяўчынка? За што па гэтай галоўцы жалезам? І па вачах, і па ручках, якія дрыжаць?.. Мяне адразу здушыла штосьці за горла, вось так — ад грудзей угару. Забыўся, што і старшы ў групе. Так, Уладак, я меў дзяўчыну, хацеў ажаніцца сёлета, хацеў мець дзяцей. Не многа — толькі б такую, як тая...

— Кáся, не бойся, дурненькая, — азвалася з кута жапчына. Маці. Яна сядзела на клунку добра, трымала на руках грудное. — Пан бог не дазволіць. І маці яго прасвятая таксама. А гэты пап — добры. Ён баропіць ад немца. Дай пану яблыка. На!..

Малая ўзяла яблыка і працягнула яго мне. Рука дрыжыць.

— Прашу, — шапнула ледзь чутна.

Мне б цябе затуліць на руках, мне б цябе вынесці з гэтага пекла, а я толькі сказаў:

— Не бойся, дзяўчынка. Усё будзе добра.

Баліць душа ад гэтых слоў... І сёння, хлопча, таксама...

А тут жа ўсё, сам ведаеш, грымяць ды грымяць, ірвуцца ды рвуцца снарады. Якраз тады, калі я ўзяў яблыка і сказаў тыя словы, — вельмі блізка громам раскалоўся выбух, і ўсе мы на момант сціклі. Я, як заўсёды, зажмурыўся, нават, здаецца, прысеў. Інстынктыўна. Дзяўчынка кінулася ад мяне з прарэзлівым крыкам:

— Ма-му-ся!..

Калі ж адспявалі — педзе над памі — асколкі, у перапынку паміж выбухамі зноў заварушылася жыццё. Зноў пачуліся словы:

— Касю, не бойся, дурная. Пач бог і маці яго прасвятая...

О, курчэ пачонэ!.. О, шваб!..

Тады я выйшаў з зямлянкі адзін. Стаў пад дрэвам, гляджу. Дзве дзеўкі вылезлі з таго самага пограба і, пакуль я сабраўся спыніць іх, пабеглі. Я крыкнуў — нават не азірнуліся. А тут — нібы спецыяльна заўважыўшы іх — снарад! Я інстынктыўна ўпаў. Віскат асколкаў, дзявочы лямант. «Ну, ёсць!» — мільганула ў маёй галаве. Ды не — абедзве яны праляцелі назад і нырнулі ў сховішча. Зноў выбух! «Намацвае! Заўважыў!..» І сталася, хлопча...

Ён такі, мусіць, заўважыў. Што ты хочаш — у Гдыні з акон стралялі на нас, з гарышчаў. Мясцовыя немцы. На дрэвах — у полі, у вёсках — сядзелі карэкціроўшчыкі. Ты думаеш, чаму так трапіла біла іх артылерыя?..

Пограб, вядома, абрушыла. Два пападанні.

Мы ўжо хацелі пайсці адтуль, але Зыгмусь упяўся, калі аціхла: «Не, адкапаем сяброў!» Бо і людзі сабраліся, з пораў другіх навылазілі, на лапаты пайшлі.

Амаль усе ў тым пограбе былі нежывыя. І Кася — таксама... Толькі маці яе ацалела ў кутку. Нейкім цудам, як быццам на гора сваё.

Мы вынеслі малую на траву. Маці яе вывелі пад рукі. Села пры ёй. А грудное — яно ацалела таксама — жанчыны забралі.

Кася, відаць, зноў стаяла каля сцяны... Не, Уладак, я табе не скажу, як яна... Сойцу тады адарвала абедзве нагі, ён яшчэ дыхаў, калі мы яго адкапалі. Яворскага амаль што не было. А малую... Ды не!..

Калі я потым, зусім пад вечар, праходзіў там — маці яшчэ ўсё сядзела. Слата церушыла, навокал грымела, ракеты ўжо сям-там успыхвалі сцішэнаватым святлом. Усіх ужо там прыбралі, забітых. А Касю жанчына ўсё не дава-

ла забраць. Яе не чапалі і не ўгаворвалі. Толькі малую прыкрылі дзяружкай.

Маці — я пастаяў там, воддаль, паглядзеў — раз-пора-зу адкрывала яе... разбітую галаву і ўглядалася доўга. Потым глядзела кудысьці. І на мяне, хоць і не бачыла, мусіць, і зноў на Касю... Зноў кудысьці... Дзе вораг. Дзе той бог... Такімі, хлопча, страшнымі вачыма...

Антоні змоўк.

А я ўсё чуў яго ранейшы задыханы крык:

«Ён тваім горам!.. Крывёю нашай!.. Сцены свае!..»

СОНЕЧНЫ ЗАЙЧЫК

Прадвесне.

З неба імжыць, здаецца ад пачатку свету, дождж, — дакучлівы, халодны. А павокал, колькі відаць пад шэрым каўпаком з імглы і нізкіх хмар, уся зямля палежыць юнкеру, і ўся яна густа пакрыта кучамі гною.

Мы растрасаем яго цяжкімі, васьміраговымі віламі.

Я ўжо ў іншай камадзе, у іншым маёнтку. Побач тырчыць новы вахман, новы слуп, да якога мы прывязаны тут, на варожай зямлі. Калі і як парвецца гэта прывязь — невядома. Невядома таксама, калі прасохне вопратка на стомленых касцях, калі заціхне ў галаве панурае гудзенне голаду...

І вось тады на цёмную сцяну выбягае наш Сонечны Зайчык, наша пацеха — надлетак Стась Пшэрва, гдыньскі добраахвотнік. Ён перастае трэсці гной і, успёршыся на вілы, асабліва вялікія для яго, пачынае песню.

Нямнога слоў у гэтай песні.

— Раней, калі мы жылі на Мазоўшы, — расказваў неяк Стась, — і матуля, і татусь-нябожчык служылі ў маёнтку. І матуля спявала з батрачкамі гэтую песню. Не памятаю, як там было, бо даўно мы прыехалі ў Гдыню. Па хлеб. І там матуля спявала таксама.

Слоў у песні пямпога, ды словы — простыя і горкія, як батрацкая доля. Баляць і рукі, і ногі, баліць і душа. «Калі б табе, сонейка, прыйшлося працаваць на пана, ты не стаяла б так доўга над лесам, — зайшло б хутчэй...»

Так — у песні, а для нас нават сонца не свеціць. І ў шчырым голасе хлопца не менш, відаць, беспрасветнай ту-гі, чым, бывала, у песні ягонай матулі-батрачкі.

Спявае Стась не ўпершыню, а ўсё ж і цяпер мы між-вольца спыняемся трэці.

Вахману Кумбіру — не да нашых пачуццяў. Інтарэсы юнкера — інтарэсы дзяржавы. І абаронца іх крычыць:

— Давай! Давай! Праклятыя польскія свінні!

— Ага-а! Не падабаецца табе такая песня! — ажывае Стась. Ён хапае пад паху вялікія вілы, і пальцы яго пай-шлі смешна перабіраць па іх васьмі рагах, нібы па стру-пах гітары.

Прыпеўка складаецца на хаду:

Не глядзі так крыва,
Не раві ад злосці,—
Прыйдзе час, і мы вам
Пералічым косці.

Апошнія словы Стася мы пакрываем дружным ро-гатам.

— О, Пшэрва, Пшэрва! — прысядаючы, смачна смяец-ца кухар Збых.

Сымон Жарнак, здаравенны пёманскі плытагон, з аса-лодай сморкаецца і, абанёршыся па вілы, рагоча.

— Ёлкі зялёныя! — гаворыць ён.— Цяпер яшчэ каб закурыць!

Смяецца нават і шэры слуп, да якога мы тут прывя-заны.

— Пшэрва фоп, Пшэрва граф, Пшэрва міністр,— гаво-рыць ён.

І столькі ідыёцкай радасці на гэтай мордзе, што нам становіцца яшчэ смяшней.

Ды інтарэсы юнкера — інтарэсы «вялікага Райху».

Вахман успамінае пра гэта і зноў, нібы заведзены, крычыць:

— Давай! Давай!..

Цяжкія вілы зноў пачынаюць трэсціся над шэрай раллёй, і сябар мой, Жарнак, гудзе — прыдумвае найлепшыя пажаданні ўсім панам, праз якіх мы тут апынуліся.

Пра ўцёкі мы пачалі гаварыць, вядома, з першых дзён палону.

Наогул мара гэтая выказвалася ўголас, а практычны бок справы мы абмяркоўвалі па двух, па трох, і найчасцей перад спом, па саломе.

На першай арбайтскамандзе я шаптаўся з Антоніем. Ён быў беластачаніц, там жыла яго маці, адна і старая. Сюды, у гэты маёнтак, мяне прывезлі ў лютым, з лагернага шпіталя, дзе я ляжаў два тыдні. Тут мне найбольш спадабаўся Сымон Жарнак: добры хлопец, дый землякі. Спалі мы побач. Ну і шапталіся. А злева ад мяне спаў Пшэрва. Стась часамі шаптаў мне з другога боку. Пра тое ж.

— Калі я, Уладак, збіраўся на фронт, матуля дала мне вось гэты світэр. Яшчэ і браць, дурніца, не хацеў... Уладак! Ты спіш? Як яна там цяпер, мая матуля?.. То ж я самы старэйшы ў сям'і. Аптось малы яшчэ. Дзе ён і што ён заробіць!..

І прыпеўкі, і звонкі хлапечы смех знікалі некуды на ўсю поч. Сонечны Зайчык туліўся да мяне, каб не зваціць зубамі, і шаптаў:

— Уладак! Ты спіш? Добра вам, беларусам: вам ёсць куды ўцякаць. А ў Гдыні ж гітлеры таксама, як і тут.

А потым паўтаралася, як заўсёды, адно:

— Але і я таксама ўцяку. Вось паглядзіш.

— Спаў бы ты лепей, — гудзеў яму цераз мяне Жарнак.

Мы рыхтаваліся да ўцёкаў удвух з Сымонам і толькі з ім гаварылі аб гэтым сур'ёзна.

Прыйшла вясна. Збіранне сіл завяршалася. Мы пачалі збіраць на дарогу хлеб. Сілы сабралася столькі, што на-

ват у светлыя дні бывала цёмна ў вачах. Запасы хлеба папаўняліся за кошт гэтых сіл. Адну лустачку — мой ці Жарнакоў паёк — мы з'ядалі адразу ўрашні, другая лустачка ішла ў энзэ.

Парушаўся гэты парадак рэдка, — надзея на вызваленне часцей за ўсё перамагала голад.

Так прайшоў красавік. У палавіне мая я выпадкова пачуў, як пажылы рэзервіст Загродскі, марскі хваравіты рыбак, шаптаў маладому матросу:

— І ад мяне там, Ясь, пацалуеш каханую нашу айчызну... Прывітаеш там польскае мора...

Словам, ясна было, што збіраецца некалькі груп і кожная хоча вырвацца першай. Пасля пачнуць пільнаваць нас яшчэ больш крута.

Ды Пшэрва, наш Сонечны Зайчык, апярэдзіў усіх.

Ён пайшоў адзін, нечакана для нас і па-блазенску непрадуманна. Быццам упершыню дыхнула на яго салёным ветрам недалёкай Балтыкі, нібы здалося, як хлопчыку, які заблудзіўся на рынку, што куды ні пайдзі — усё роўна трапіш да мамы...

На першай днёўцы хлопец не заспуў — ад радаснага хвалявання. Дзень здаўся бязлітасна і педарэчна доўгім. І Стась не выцерпеў, вылез з куста, пайшоў. Асцерагаўся, кажа, ды прыкмецілі. Даганялі — уцякаў, акружылі — пачаў адбівацца каменнем...

І вось апаўдні назаўтра яго прыгналі назад у маёнтак.

Утрох, пад наглядом старога парабка-цесляра, мы працавалі каля цыркуляркі. Частка каманды, з адным вахманам, рабіла штосьці ў садзе, а рэшта хлопцаў, з другім, пайшла ў поле.

Мы першыя ўбачылі Стася.

Яго прыгналі два ўзбросныя вінтоўкамі малойчыкі з навязкамі гітлерюгенда. У падзёртым, укачаным мундзіры, без пілоткі, акрываўлены, Пшэрва ледзьве ішоў, а падышоўшы бліжэй, здаецца, не пазнаў нас. Праз кроў, што ўжо засохла на твары і ў растрапаных валасах.

— Дзе вахман? — спытаўся адзіп з малойчыкаў.

Басаногія хлапчукі, якія ўжо аднекуль пазбягаліся, закрычалі паперабой:

— Ёп у садзе! Вунь ён ідзе!

Рухавы, жоўценькі яфрэйтар Лерхе так спяшаўся выканаць свой абавязак, што не заўважыў нават, як два маладыя героі тылу прывіталі яго, заядла ўзняўшы правыя рукі. Яфрэйтар на хаду зняў з рэмпя карабін і сподбегу ўдарыў Стася прыкладам у грудзі. Хлопец хіснуўся і, ступіўшы два крокі назад, асеў. Абодва малойчыкі з візгам пачалі таўчы яго нагамі, — і хочучы падняць і разам з тым не даючы падняцца...

Затым пачулася траскатня матацыкла. Ехаў аконам.

Ён паспяваў адразу ўсюды. Уладанні юнкера распасціраліся ва ўсе канцы далёка ад двара. І кожнай групе батракоў ці палонных, што працавалі ў полі, па некалькі разоў на дзень чуваць быў матацыкл. Калі ж ён заціхаў, гэта азначала, што аконам глядзіць у бінокль, шукаючы ці проста гультаёў, ці сабатажнікаў. Хадзіў і ездзіў ён заўсёды з кульбай. Клынач, якога Пшэрва ахрысціў Гуляйнагой.

Цяпер, спыніўшыся каля нас, Гуляйнага сігануў з матацыкла і ўзяў сваю кульбу за другі канец...

Гэтага было ўжо цераз край.

Я падскочыў да аконама якраз тады, калі ён замахнуўся. Не ведаю, як гэта атрымалася, — можа таму, што ён ад нечаканасці сумеўся, — але выхапіць кульбу з ягоных рук я паспеў. Пасля нехта збіў мяне з ног, ззаду ўдарыўшы па галаве, відаць, прыкладам, і ўстаць самому мне не давялося...

Больш за ўсё балела, здаецца, тое, што два нашы сябры — Карповіч і малецькі, набожны Цыдзік — не кінуліся на дапамогу. Уявіў сабе нават ад злосці, а можа і ўбачыў, што белабрысы Карповіч яшчэ ўсё разважае, ці варта ўмешвацца, а Цыдзік трассецца і шэпча нешта сваёй «вастрабрамскай»...

Пад вечар — «ліквідаваць паўстанне» — прыехаў оберлейтэнант з трыма салдатамі.

Мяне і Пшэрву паставілі да сцяпы. На вачах у сяброў. Скаваныя камандай «смірна», яны моўчкі глядзелі на нас — два шэрагі па дзевяць чалавек. Мы не бачылі іх: перад намі была толькі цагляная сцяна канюшні, а пад нагамі, па жвіры, — рэдкая, маленькая трава і, таксама малыя яшчэ, лісты лапухоў. Апошнюю сувязь з роднай хатай — пацёрты блакнот з трыма фотаздымкамі (пісем яшчэ не было) — забраў з кішэні прыезджы салдат. Тры шэрыя, бязмоўныя істоты ў касках, насаджаных нізка на вочы, — яны стаялі за намі. «Нашы» кулі былі ўжо загнаны ў патроннікі.

Месяцаў пяць перад гэтым плютановы Пронь успамінаў у бараку, на сцёртай саломе, варшаўскі май дваццаць шостага года — крывавую барацьбу пілсудчыкаў з эндэкамі за ўладу. Каля сцен цытадэлі пілсудчыкі расстрэльвалі потым палонных «бунтароў», і Пронь, тады яфрэйтар, камандаваў аддзяленнем. Расказваў пра гэта «махорка» спакойна, і ў цемры голас яго быў агідны:

«Чатыры кулі, проша вас, у адну патыліцу. А хлопцы ўсё маладыя, чубатыя. Як жарнем, дык валасы і закрылі ўвесь твар».

Цяпер другі фашыст — пружыністы, крыклівы оберлейтэнант з чарапамі на шапцы і каўняры — дзейнічаў хутка, і часу на роздум было ў нас няшмат. Я ўспомніў толькі свае валасы, і чужая, халодная думка — дакуль жа хоціць іх? — гудзела ў галаве, як апошняя сувязь і з нізкім сонцам скрозь хмары, і з цэглай, што вась, залітая яго святлом, хвалюецца і ходзіць у вачах. Але па спіне мітусіліся мурашкі. Здаровы, дваццацідвухлетні арганізм хацеў кожным нервам убачыць апошні свой момант і кожным нервам баяўся яго надыходу.

І вась пачулася каманда...

Не, не нашым забойцам.

Гэта нашых сяброў павярпулі направа. Яны пайшлі.

На развітанне шорстка тупаціць па жвіры іх стаптапы абутак.

Каманда зноў...

Грымнула. Вочы — на пайкі момант раней — закрыліся самі...

Ды што гэта?

Няўжо і *потым* не сціхае шум у галаве? Няўжо і *тады* яшчэ можна расплюшчыць вочы?.. Я адкрываю іх, і праз імглу плыве, хвалюецца безліччу роўных чырвоных цаглінак усё тая ж сцяна...

Зноў каманда.

Мяне паварочваюць ад сцяны.

Побач са мной — зноў той самы хлопчук з валасамі і тварам у закарэлай крыві. Перад намі — тыя самыя каскі, вінтоўкі, шэры колер варожай вопраткі.

Яны крычаць. Нехта смяецца, і я пазнаю, што гэта — аконам. Доўгі, мярцвяцкі твар яго пад кепкай скрыўлены ад смеху...

Мяне і Стася вахман Кумбір гоніць па вузкім і няроўным бруку палявой дарогі.

Абапал зялёныя дрэвы прысадаў. За імі — поле. Шэры вечар вось-вось павінен змяніцца дажджлівай ноччу.

Дзесьці не спіць яшчэ нямецкі юрок. Ён такі самы нецярплівы, як і пашы — і на ўскраіне Стасевай Гдыні, і ў нашай вёсцы пад Наваградкам. Усё навокал ведае, што будзе дождж, што і трава пап'ецца ўдоставіць, і галаве пад закарэлай крывёй палягчэе, а ён, дзівак, усё цвірышыкае — просіць піць.

Няхай шчабеча. Нам няможна размаўляць. Нават калі мы зірнём адзін па аднаго, вахману здаецца гэта небяспечным. Ён крычыць, пагражае, што будзе страляць, і ты глядзіш перад сабой і моўчкі, цяжка ідзеш...

Вахман наш думае, здаецца, так:

«Обер-лейтэнанту добра, — пастрашыў, сеў з салдатамі ў машыну і паехаў. Яфрэйтару Лерхе таксама добра: за-

стаўся з камандай і сядзіць цяпер недзе пад дахам. А то мо зноў да Марты палез пад пярыну. А ты гані праклятых палякаў у горад, дзе лагер. Дарогі чатырнаццаць кіламетраў, а пройдзена менш палавіны. І колькі ні крычы на гэтых разбойнікаў, яны хутчэй не ідуць. А дождж неўзабаве пачнецца. Вялікі дождж, будзе доўга ісці, будзе цёмна, і ў цемры яны шмыгнуць з дарогі ў кусты...»

На самым дне зачуханага вахманаўскага кацялка сядзіць, папэўна, і такая думка, што сёння палякаў можна было і не гнаць, што гэты скнара пракляты, аконам, на добры лад, мог бы наслаць з імі ў горад машыну... Ды большую частку мазгоў займае тое, што называецца пачуццём абавязку.

«Фюрэр ведае, што робіць», — так гаворыць першая запаведзь часу. Усякае пачальства — скажам, аконам ці той обер-лэйтнант — лепш ведае, чаго хоча фюрэр, і яму, радавому Кумбіру, застаецца адно — паслухмяна выконваць. Чорт іх бяры! Гэта ж усё-такі не фронт!..

Мусіць, ад гэтых думак вахману робіцца раптам лягчэй. Ён пачынае нават жартаваць.

— Пшэрва — фон, Пшэрва — граф, Пшэрва — міністр, — гаворыць ён, ледзь не крычыць. — Сёння Пшэрва быў трошкі капут!..

Мы маўчым.

Толькі дождж пачынае парэшце ісці — не сцярпеўшы, відаць, педарэчнага квакання шэрай двухногай істоты. Спачатку падаюць рэдкія, дужыя кроплі. Б'юць па пашых галовах, па бруку... Пасля, нібы здаволеныя такой разведкай, мільёны буйных кропель дружна абрушваюцца на зямлю.

Спачатку я стараюся стуліцца, нібы нават схаваць у каўнер галаву. Добра было б прыпусціцца да першага дрэва бягом, каб схавацца пад ім ад дажджу. Ды вахман палічыць гэта за ўцёкі. А на такіх нагах, як нашы, ад вінтоўкі далёка не ўцячэш. Можна адыдуць трохі рукі... ногі... галава...

Гляджу на Стася. Зайчык, нібы адчуўшы, што я думаю, усміхаецца. З пазаўчарашняга дня гэта першая ўсмешка.

— Добжэ,— гаворыць ён.

І ад гэтай усмешкі, ад гэтага слова, таксама першага сьня, мне робіцца лягчэй, як ад дажджу.

А дождж аблёт надоўга. Першы, гвалтоўны папор яго сціх, і, нібы вызвалены гэтым папорам, невычарпальны запас цёпрых кропель бязмежным севам асядае на зямлю. Шчодрое неба спакойна шуміць, а прагна зямля гатова багацець бяскопца. Многа сілы патрэбна таму, хто ўсіх корміць, і многа можна набрацца яе да світаньня. Усё навокал зліваецца ў адзін суцэльны, шэры, цёплы шум, і ў гэтым шуме я чую, здаецца, шчаслівыя, ціхія ўздыхі: «Як добра!.. Ах, як добра!..»

Нездаволены толькі вахман. Свінствам, праклятым свінствам называе ён мокрую шэрую цемру. Вінтоўка ўжо не на рамяні, яна ў яго руках. Каб мы не забываліся пра гэта, ён час ад часу штурхае то Стася, то мяне штыхом...

Калі ж адна сцяна прысадаў паварочвае раптам з гасцінца ўправа, на палявую дарогу, нам становіцца хоць трохі зразумелым, чаго ён хоча.

— Рэхтс ран! Направа! — крычыць ён, і мы сыходзім з бруку на пясок.

Дарога значна вузейшая за гасцінец, дрэвы абапал яе здаюцца вышэйшымі, чым на гасцінцы, і мы нібы ўваходзім у вузкі цёмны калідор.

У глыбіні гэтага калідора праз густую сетку дажджу змапліва, невыразна замігцеў агеньчык. Пасля, чым бліжэй мы падыходзілі туды, усё больш ды больш выразна ішло нам насустрач асветленае акно.

— Пшэрва — фоп, Пшэрва — граф, Пшэрва — міністр! — зноў ажыў вахман.— Сьня Пшэрва быў трохі капут. Цяпер мы ўжо прыйшлі, і Пшэрва будзе цалкам капут. Цяпер і Пшэрву і цябе, пракляты доўгі сабака, з'ядуць чорныя негры.

Мокры, глыбокі пясок пад нашымі нагамі зпоў змяніўся брукам. Прыдарожныя дрэвы дайшлі да гушчы цэлага патоўпу дрэў, паміж якімі яшчэ цягнуліся сілуэты вялікіх будышкаў. Маёптак. За акном першага доміка, у глыбіні двара, праз дождж і лісце відаць былі іншыя вокны.

— Чорныя негры не тут,— гаварыў, зусім акрыяўшы, вахман.— Тут жыве мой добры камарад Гросман. Хальт! Мы спыніліся. Вахман пастукаў у акно.

Да шыбы прыліп спачатку жаночы твар, пасля ён знік, а з глыбіні пакоя да акна падышоў мужчына ў белай кашулі. Ён адшчапіў кручкі, піхнуў на двор абедзве рамы акна і высадзіў, ледзь не пад дождж, сваю лысіпу.

— Хто там? А, Кумбір! Ты звар'яцеў, чалавеча, ці што?..

«Найлепшы камарад» зайшоўся сытым смехам.

Кумбір і сапраўды быў падобны на мокрую курыцу. Не выручала і вінтоўка, якую ён яшчэ ўсё трымаў у поўпай гатоўнасці атакаваць.

— Куды ж ты з імі, як дурань, у цемру такую ды ў дождж?

— Застрэліць трэба было, ды мы вырашылі, што здохнуць і самі. У штрафкампані¹.

— А павошта ў штрафкампані? Мы іх зараз да неграў пусцім. Да раніцы толькі костачкі застапуца!

Зпоў той самы — аж з самага чэрава — сыты, здаволены смех.

— Даволі ржаць, сухі вар'ят! Ідзі адчыняй тваю будку.

«Сухі вар'ят» пачаў апрапацца. На вачах у пас ператварыўшыся з вясёлага таўсцюшка ў стандартнага вахмана пад плашч-палаткай, ён выйшаў на двор і з парога ўключыў кішэчны ліхтарык. Мы пайшлі ад святла каля акон зпоў у цемру. Спераду ішоў вахман з ліхтарыкам,

¹ Даслоўна — штрафная рота. Нешта нахштальт канцлагера ў лагеры ваеннапалонных.

ззаду другі — з пастаўлепай вінтоўкай. Смакуючы зусім шчаслівую развязку, задні вахман штурхаў то Стася, то мяне штыхом, паўтараючы мілыя жарты пра фона, міністра і пеграў.

І вось мы ляжым на саломе.

У цемры, высока над намі, вызначаюцца шэрымі плямамі прадаўгаватыя вокны ў цагляным муры адрыны, праз якія да нашага слыху даходзіць той самы роўны, шчодры шум дажджу.

Саломы над намі пяпмат. Яна памокла ад нашай вопраткі, і мы бакамі адчуваем пагрозлівы холад цэментавай падлогі.

Не спім не толькі мы, — час ад часу ў цемры чуваць то шуршэнне саломы, то ціхі чалавечы шэпт.

Мы ведаем, хто тут. Як толькі адзін вахман зняў са скабы вялікі замок, прыдчыніў палавіну дзвярэй і сказаў: «Калі ласка!» — другі штуршкамі прыклада ўвапхнуў нас у шчыліну ўвахода. Стась спатыкнуўся на нешта, я спатыкнуўся на Стася, і мы ўпалі. Калючае святло ліхтарыка заплюшчыла мае вочы, а з-за святла пачуўся голас:

— Што, бачыце, праклятыя польскія свінні?!

Святло ліхтарыка перайшло з нашых вачэй убок.

Галавой да сцяны, раскінуўшы чорныя, аголеныя да локцяў рукі, крыжам ляжаў чалавек. Да пояса ён быў пакрыты шыпялём. Твару амаль не відаць было, толькі тырчаў падбародак. З-пад шыпяля віднеўся чорны з шэрай, святлейшай падэшвай ступак.

Вахман з ліхтарыкам ударыў ботам у пятку гэтага ступака і печакана моцна гаркнуў:

— Устаць!!

Чалавек на саломе рыўком падцягнуў свае чорныя рукі, успёрся на іх і сеў.

Гэта быў... Так, гэта быў мой даўні і добры знаёмы. Над горкім лёсам яго і я, вясковы падлетак, плакаў калісьці, чытаючы адну з найлепшых кніг майго маленства.

Гэта быў чорны дзядзька Том,— праўда, ужо з другой, яшчэ не папісанай кнігі пра лёс шматпакутнага народа. Мне здалося, што ён, дзядзька Том, не памёр, збіраючы бавоўну амерыканскаму плантатару Легры, бо маршал Пэтэп прадаў яго сюды, дзе пануюць плантатары ішшыя — прускія.

— Устаць, пракалятыя чорныя свінні!

У святле ліхтарыка яшчэ раз заміргалі сонныя вочы негра, і спон святла пайшоў з яго ў глыбіню будынка... Адзін за адным на саломе сядзелі чорныя Томы — салдаты французскай каланіяльнай арміі. Між імі — некалькі белых пывольнікаў.

— Шварцэ пігер,— захіхікаў Гросмап.— Вось я прынес вам есці. Паглядзіце на гэтае мяса!..

Негры спачатку не бачылі нас. Цяпер мы з Пшэрвам міргалі вачыма ад калючага святла і не бачылі неграў. Пасля ліхтарык пагас, халодны цэмент падлогі адазваўся над ботамі вахмапаў, і, парэшце, вялікія дзверы зачыніліся. За імі пачуліся бразгаценне замка, гутарка, смех і крокі на бруку.

Ціха і цёмна.

Цішыня шамацела спачатку саломай, а потым уздоўж сцяны пачуўся ціхі шэпт. І шэпт гэты быў незразумелы для нас, як шум дажджу і шамаценне саломы.

Шэпт як быццам краўся па саломе, шукаючы некага ў цемры... Вось ён пайшоў ад нас у той бок, па чорных галолах каля доўгай сцяны. Патаптаўся на месцы, шалпочучы шорсткай саломай, і вось павярнуўся назад. Ідзе сюды. Дайшоў да апошняга з краю негра, побач з якім я ляжу. Пазнаю — шэпт пытаецца ціха, шукае мяне. Так, шукае,— працягвае руку і ў цемры дакранаецца да маёй галавы. Пальцы яго пераходзяць з маіх валасоў на лоб, і цёплая далонь спыняецца. Знайшоў.

Дзядзька Том пешта пэпча, пытаецца.

Чаму я не ведаю яго мовы? І чаму ён не можа сказаць тое самае зразумела?..

— Стасю, Зайчык, ты спіш? Не ведаеш, што ён гаворыць?

— Не, не ведаю,— шэпча ён у адказ.— Яны гавораць, відаць, па-французску...

А шэпт не змаўкае. Людзі паўзуць да нас па саломе — адтуль і адтуль... Каля нас сядзяцца, і я таксама паднімаюся.

— Ка-ма-рад... Ка-ма-рад!..

Адно вядомае слова, як павы дотык цёплай рукі, даходзіць да мяне з гэтага незразумелага шуршэння.

— Камарад, хто вы? — шэпча той самы голас па-нямецку.

Нейкую сотню слоў гэтай мовы мы засвоілі за дзевяць месяцаў палону. І я адказваю, што мы — палонцыя, што сябар мой — «поле», паляк, а я — «вайсрусэ», беларус. Слова «вайсрусэ» не зусім, відаць, зразумелае для таго, хто пытаецца. І, каб упэўніцца, ён шэпча:

— Москаў, камарад?

— Масква,— адказваю я, і нечаканая гордасць гарачаю хваляю бяжыць па мяне.

— О-о-о! — гаворыць яна галасамі людзей, што ў цемры сядзяць каля нас.

Побач са мною, дзе дзядзька Том, зноў мацней шуршыць салома. Пасля чуваць — пешта рыпіць, пібы падэшва пад тупым шавецкім нажом. Да пляча майго дакрапаецца рука, відаць, тая самая, што цёпла ляжала на маім ілбе. Я лаўлю гэтак добра знаёмы і так пажаданы пах. Хлеб трапляе, парэшце, па зубы. Таксама рыпіць, як рыпеў пад нажом...

Потым у цемры шоргае і загараецца запалка. Язычок полымя выхоплівае з цемры некалькі чорных і белых людзей. Яны сядзяць па саломе, па голым цэменце. Яны глядзяць на нас. Усміхаюцца ўсе,— гэтая мова для ўсіх зразумелая.

— Арманд,— гаворыць той, што трымае запалку.— Леа Арманд,— таўчэ ён кулаком у грудзі. Хлопец белы,

зусім малады яшчэ, як Стась. Запалка ў пальцах яго дагарае, і хлопец смяецца сказаць: — Бэльжык! Бэльжык!..

— Бельгіец, — з найўнай гордасцю тлумачыць Пшэрва.

Арманд смяецца. І тут, пакуль паміж пальцаў яго ўзнятай рукі дагарэла запалка, у другой руцэ я заўважыў пешта бліскучае.

Навокал — цемра зпоў.

Запалка больш не загарэеца.

Ціха-ціха грыміць «Інтэрнацыянал». Арманд іграе на губным гармоніку.

«Ці ты малы, мой добры, бедны Стась?.. Сунакойся. Табе давядзецца яшчэ быць салдатам. І воля прыйдзе. Не плач».

А ён не слухае мяне. Ды, зрэшты, я нічога не кажу. Можна, і ён не плача, а толькі плечы яго... так уздрыгваюць пад маёй рукой?..

...Пазней, калі заціхла ўсё: і паша гутарка, і шуршанне саломы, і шум дажджу — у прасветах акон, высока пад памі, пачаў нараджацца дзень.

— Уладак, ты спіш?

За вокнамі, чуваць, прагнуліся ўжо вераб'і.

Хвіліна цішыні.

І зпоў:

— Уладак!.. Я... Калі буду ўцякаць... Ну, другі раз... Дык я табе скажу. Абавязкова. Добра? І пойдзем разам.

— Добра, спі.

Нават дождж не шуміць за сцяпой. Чутно толькі — чырыкае руплівы верабей. Сеў, відаць, на акне і рад, што ноч і нягода прайшлі. Нават думае, мусіць, што гэта ён перамог, бо шчабеча, здаецца, аб гэтым.

— Уладак! А пас... не застрэляць?..

«Дзівак ты, хлопча, — пытаеш, як быццам я ведаю. Спі».

Я не сказаў так, толькі падумаў.

Ну, а заснуць і сам не заснуў.

ЗЯЗІУЛЕНЬКА

Ноч выдарылася як па заказу: цёмная, пасля дажджу. За вокнамі барака, дзе размяшчалася наша каманда, чутно было, як безупынку сакаталі конікі і над мокрымі мэндлямі жыта каля брукаванай дарогі сумна шумелі бярозы.

Апоўпачы мы выбраліся са свае «буды» на ўскраіне заводскага пасёлка — пазаўсёды. Не ўсе, а толькі ўтрох. З трыццаці нашых сяброў большасць спала, пасля нялёгкай працы моцна, а хто працнуўся, калі мы збіраліся, той ці маўчаў, ці жадаў нам шчаслівай дарогі, ці ўголас баяўся...

Наіўна асцярожныя, мы перайшлі дарогу задам, як мядзведзі, а потым павярнуліся на ўсход. Шарахцелі ржышчам, брылі па свежых ролях, па моры соннага калосся ярыны. Ішлі шпарка, устрымліваючыся, каб не бегчы, прапускалі праз пальцы і зрывалі вільготныя пшанічныя каласы і нават ціха, гулліва ржалі...

З таго часу мы сталі начнымі людзьмі.

Зоркі вялі нас на ўсход. Вясковыя хлопцы, мы былі дрэннымі астраномамі. Ва ўсёй мігатлівай жарстве, што асыпала нашу высокую столь, мы пазнавалі перш за ўсё Вялікую Мядзведзіцу. Яна была ў нас заўсёды па левай рудэ, а трохкі правей ад Зарапіцы быў родны наднёмацкі край. Туды цягнула нас, як цягне стрэлку компаса на поўнач.

Дзесятай поччу мы прабіраліся па абшары памешчыцкай бульбы. Ішлі амаль да пояса мокрыя; ногі спатыкаліся па барознах, блыталіся ў густым бульбяшкіку і непрыемна нылі пад калесямі. У грудзях таксама пешта балюча пыла — ці то з сярэдзіны, ці зверху. Цярплівасці мы пазапасіліся нямала, але ўсё ж час ад часу хацелася крыкнуць: «А ліха ж вам з вашаю бульбай, праклятыя юнкеры!..»

Досвіткам папаткалі на ўскраіне лесу пейкую самотную адрыву, а ля яе вялізны шэры стог старой саломы. Спакуса была вялікая. Каторы ўжо дзень мы то моклі ў

кустах пад дажджом, то ад зямлі пацягваліся холадам. Асцярожпа і з таго боку, дзе стог амаль упрытык туліўся да сцяны адрыны, мы залезлі па саламяную вышыню, выграблі бярлогу і ляглі. Мікола, як заўсёды, забяспечыў маскіроўку. Пасля ён прытуліўся да мяне, і, засыпаючы, я чуў яго шчаслівае пашэптванне.

Калі я прачнуўся, сонца стаяла яшчэ ўсё высока. Праз салому, якой Мікола прыцерушыў наша гняздо, праменні яшчэ даставалі нас. Першым пачуццём, з якім я ўбачыў іх, была тая самая злосць на доўгі, бясконца доўгі летні дзень. Грудзі пацягнуліся сухога і горкага саламянага пылу, і так хацелася выбрацца наверх, ісці. Ды яшчэ было рапа, а хлопцы спалі. І я маўчаў.

Неўзабаве здалёк дайшоў гудок паравоза, а потым усё бліжэй чулася грукатанне вагонных колаў.

— Цягнік.

— А ты не спіш ужо?

— Даўно.

— І ўсё думаеш?

— Думаю, Уладзік...

Пра што ён думае, я не пытаюся: думаем мы, як відаць, пра адно. Быў жнівень сорок першага года...

— Вось ён пайшоў, яшчэ адзін цягнік, — ціха, павольна гаворыць Мікола. — Туды, напэўна, па ўсход. Новыя танкі павёз, новых салдатаў... Нашы там кроўю абліваюцца, а мы...

Трэці сябар, Калодка, хрон, спакойна, па-хатпяму прысвістваючы посам. І ў гэтым яго бестурботным храпленні было нешта такое, ад чаго становілася яшчэ больш прыкра чакаць.

Пасля, калі праменні сонца пачалі патроху вылазіць па саломінках з пашай бярлогі наверх, што раз, то ўсё чырванейшыя, а парэшце і зусім падняліся з яе, Мікола не вытрымаў — высадзіў галаву.

— Хутка зойдзе, — шапнуў ён. — Нехта яшчэ вунь корпаецца ў бураках. Адзін. А буракоў, буракоў — ёлкі-палкі!

Панскія, мусіць. Усюды паны. Вуць пейкі мурза па шпалах папоўз.

— Не паказвайся.

— Думаеш, блізка?.. А тут і лес зусім, зусім пад бокам. А бярозкі якія!.. Якраз, як у нас... Сёння ж субота: нікога на полі не будзе ўжо. Ну, Уладзік, вылазь.

Я паслухаў і высадзіў галаву.

На захад распасціралася плантацыя цукровых буракоў. Нейкі мужчына хадзіў па іх воддаль, прыгнуўшыся, і абрываў бацвінне. На ўсход, ускраінай лесу працягнуліся чатыры струны чыгупачных рэек. Каб не рэйкі ды шпалы і жвір, верасы і бярозкі прыйшлі б да самага стога. Сонца заліло іх на развітанне барвовым, раскошным святлом.

Мы разбудзілі Калодку. Той апрытомнеў і пачаў, абіраючы з твару салому:

— Усё, хлонцы, як усё. Супачыці то добра ўдалоса, а каб гэта яшчэ і паесціса. Бо ўжо ж і погі слухаць не хочуць.

Мікола ўсміхнуўся, а потым, нібы не стрымаўшы повага прыступу весялосці, гыкнуў.

— Чаго ты? — спытаўся Калодка.

— З цябе.

— Які ж тут смех з мяне? Што чалавек над'еў бы?

— Вядома. Хочаш у старцах жыць ды з перцам есці. Ну, сядзем на сані.

Мікола першы з'ехаў уніз.

Па аднаму, уперабежку перабраўшыся цераз чыгупачнае палатно, лесам мы рушылі смялей.

Такі ўжо склаўся парадак, што я ішоў заўсёды першы, за мной амаль зусім пячутна ступаў малы і спрытны Мікола, а ззаду чмыхаў Калодка, спакойна і бястрашна, нібы ў свой Кобрын на кірмаш.

Гэты жапаты, цяжкі паляшук наогул быў вялікі аптыміст. На днёўках спаў, пяхай здароў будзе, як мядзведзь. Надоечы пракашыляў увесь дзень пад кустом, а потым

апраўдваўся тым, што «піяк жа ж не мог устрымацца»... Ідучы, ён грукаў вялізнымі артылерыйскімі ботамі, пібы Коласаў дзядзька ў Вільні, і часта, па хаду, любіў паразважаць уголас. «Сядзі, сядзі сабе, бойса,— гаварыў ён пратых, што яшчэ засталіся ў пяволі.— Ты бойса, а я прыйду дахаты, адрэжу сабе ад бохана колькі мая душа захоча, і паглядзім, каму будзе лепш...»

Калодка пайшоў з памі вельмі ахвотна, відаць, з цвёрдай упэўненасцю, што гэтыя два завядуць яго проста дахаты і нават пасадзяць за стол. Што будзе далей — пыважна, абы парэшце пад'есці. На першай днёўцы ён так старанна прылажыўся да нашага запасу хлеба, што яго намешчала адразу на пекалькі дзёв, а мы з Міколам першы раз уздыхнулі.

Выбар быў мой, і, грэшны чалавек, калі б Калодку выбіраў у спадарожнікі не я, а Мікола — я ўжо не раз упікнуў бы. А Мікола маўчаў, употайкі глытаючы нездавальненне, а потым нават пачаў і смяяцца.

Ды смеху было пяшмат, і смех гэты быў гаркаваты, а часам і зусім горкі. Дарогі яшчэ гэтак многа, а ногі ўсё тыя самыя. Хутка восень, а мы без шынялёў... Думалася спачатку, што голад у полі не страшны: дзе каласок, дзе бручка, дзе бульбы сняхэш... «Жылі ж калісьці святыя ўгоднікі па цэлай сотні год»,— смяяўся Мікола. І мы клявалі каласы, ахапкамі бралі на пракосах гарох і на хаду вылузвалі струкі, разоў са тры варылі ў кацялку бульбу, адзін раз нават з маслякамі. Аднак, калі на пятую ноч уцёкаў мы ўбіліся ў пейкую пушчу і толькі праз двое сутак выйшлі па яе ўсходнюю ўскраіну, Мікола заключыў, што святыя ўгоднікі, як відаць, не ўцякалі з палону... Ногі цяжэлі з кожным днём. І ўсё часцей скрыгатала па сэрцы ўздыханне Калодкі: «Эх, каб наесціса!..»

Учора на досвітку, выйшаўшы з пушчы, знайшлі мы абрываек нямецкай газеты. Мяркуючы па даце, якой азначаны былі дзве карэспандэнцыі з розных раёнаў, яе пакінуў пехта нядаўна, і, зпачыцця, друкавалася яна недалё-

ка. А па назвах раёнаў — Дойч Кропэ і Шнайдэміюль — можна было меркаваць, што мы знаходзімся наблізу ад былой польска-пярэскай граніцы. Адкрыццё асабліва па сэрцы ці, лепш, па путру прыйшлося Калодку.

— Я вам кажу, што гэта Польшч ужо, — гаварыў ён, уперавалку сігаючы за Міколам. — Дакуль жа быць Германіі — дзесяты дзень ідзём. І газетка ж таксама піша. Нават і свет запах, здаецца, інакш. А калі Польшч, дык будзем сёрбаць боршч.

— Пасёрбаеш, — сказаў з усмешкай Мікола. — Я цэлы год адсёрбаў, годзе.

У Міколы быў горкі вохыт: Летась ён уцякаў і панаўся з-за гэткага вась самага баршча: зайшоў па хутар папрасіць пад'есці, а там якраз салдат, сын гаспадарскі ў адпачынку...

Ды для Калодкі гэта быў не доказ.

— Ну, ты нам пра тое каторы ўжо раз! Ты ж на сабаку паткнуўся. А гэта ж свае, палякі. Накормяць.

— Давай! Разяўляйся шырэй!..

І вась тады, нібы для таго, каб спыніць гэтую спрэчку, перад намі, у лесе, пачулася песня. Хлопцы сціхлі, і мы спыніліся.

Насустрэч нам паўзла між асакі і папаратніку вузкая, звільістая сцяжынка, а па сцяжынцы пехта зусім маладзенькі нёс нам польскую песню:

Ты ідзеш гарою,
Ты ідзеш гарою,
А я далінай.
Зацвіцеш ты ружай,
Зацвіцеш ты ружай,
А я калінай...

— А што — не казаў я, а што? — паспеў усцешыцца рапей за ўсіх Калодка.

А потым мы, без каманды, нырнулі са сцежкі ў кусты. Спыніць дзяўчынку, не спалохаўшы, было даручана мне. Знешніх дадзеньх, якія падкупілі б спявачку адразу, у мяне было не больш, чым у сяброў. Пазаўчора я аглядаў

у вадзе нейкай пушчанскай сажалкі сваё даволі журботнае адлюстраванне. Паўпадаўшыя вочы глядзелі з-пад брывей, пібы з-пад прыпека, а твар пакрывала густая чорная пожня. Аднак цяпер я стаў за бярозу, і сэрца маё забілася так пасцярожапа, пібы мне трэба было — не толькі трэба, а неабходна! — голай рукою злавіць на галіпцы бярозы малелькую, палахлівую птушку...

І вось дзяўчынка паказалася, — спачатку мільганула паміж дрэў, на паваротах сцяжынкі знікаючы за зеленню кустоў. Яна спявала, і — услед за голасам — усё набліжаўся, ясней вырысоўваўся воблік спявачкі. Вось, праз зялёную сетку лісця, ужо зусім недалёка паказалася светлавалосая галоўка. Яшчэ бліжэй. Стракатая сукенка пашыта, відаць, даўно: тонкія, загарэлыя погі дзяўчынкі здаваліся пад ёй залішне доўгімі. Не па гадах прыкметна яна махала рукамі, асабліва далёка пазад закідаючы правую. Рукі таксама здаліся мне даўжэйшымі, чым трэба. Відаць, не па ўзросту вялікі цяжар прыходзіцца ёй паднімаць...

Песню сваю дзяўчынка цалкам не ведала, — праспяваўшы дзве першыя страфы, яна зпоў. пачала ад пачатку. А голас — зусім дзіцячы яшчэ — да болю сардэчна расказваў аб тым, як цяжка расцвітаць калінаю ў няволі.

Я меў пяноўных дваццаць чатыры гады, тры з якіх забралі папскія казармы і гітлераўскія лагеры. Столькі было тугі па свабодзе і мар пра жыццё, так многа любасці да роднага сабралася ў душы!.. І вось яна ідзе — ужо не проста сябар пядолі, палонны, ужо не фашыст з аўтаматам, а першая ўсмешка свабоды!.. Так мне здалося, ледзь не да слёз... Дзяўчынка амаль параўнялася з бярозай, за якой я стаяў. Трэба было гаварыць, а я ніяк не мог пачаць. І ўжо тады, калі застаўся ёй апошні крок, пасля якога мой голас быў бы вокрыкам ззаду, — першае слова з патугай сарвалася з майго языка.

— Дзяўчынка, — ціха сказаў я па-польску. І, перш чым яна паспела спалохацца, дадаў мацней: — Я свой. Не бойся.

А яна ўсё ж такі спалохалася. Загарэлыя тонкія ногі занылі, здаецца, зусім прыкметна. Ды пенадоўга. На вусах і вачах малое паказалася нясмелая ўсмешка, амаль зусім прыкметна праясніла твар, і вось, як апошні доказ, што дзяўчынка прызнала ва мне свайго, яна сказала:

— Дзень добры!

Я працягнуў руку. Малая не задумалася нават на момант: маленькая далонь, на якой я адчуў мазалі, і ўсе пяць малых і цёплых пальчыкаў схаваліся ў маёй бруднай, вялікай жмені.

— Пап ест пап. Пап уцека з няволі. Позпалам адразу.

Вялікія светла-блакітныя вочы глядзелі па-дзіцячаму даверліва, наіўна. А словы яе «позналам адразу» казалі аб тым, што падлетак пачаў уваходзіць ва ўзрост, якому да твару бывае няшкодная, мілая мана. Бо не адразу малая пазнала мяне, — адразу яна проста спалохалася.

Яна спалохалася зноў, калі ў кустах, дзе сядзелі Мікола з Калодкам, пачулася шамаценне.

— Ой, што там? Што там, проша папа?..

Я не паспеў сунакоіць яе. З-за куста паказаўся мядзведзь-Калодка.

— Дзень добры, цурка, дзень добры! — уголас гаварыў ён, падыходзячы. — Не бойся пас — свае! Ну, як жывеш, як маешся?

Малая павіталася з Калодкам за руку і, выглянуўшы з-за яго па цовы шорах у кустах, убачыла Міколу.

— О, ешчэ едэн пап! — сказала з усмешкай.

— А божа мой, які ён пап! — здзівіўся Калодка. — Хлопец ледзьве ногі цягае, а яно кажа — пап. Голад, мая кахапа, не цётка.

Мікола быў прыкметна нездаволены такім акрэсленнем яго выгляду. Па-свойму скрытна, ён павітаўся з дзяўчынкай, як кавалер.

— А як папеначку завуць?

— Ядзя. А папа?

— Галодныя каторы дзень ідзём, — умяшаўся Калод-

ка,— а тут, у лесе, дрэва ці траву не будзеш грызці. Чло-
век усё ж такі, а не быдла...

Ядзя, знаёмячыся з Міколам, была не вельмі падобная
на дарослую. Ва ўсмішцы, з якой яна пазывала яму сваё
імя і хацела пачуць у адказ імя «папа жолнежа», больш
было проста дзіцячай цікавасці. А цяпер, пачуўшы Калод-
кавы словы пра голад, яна нібы схамянулася і раптам па-
шмат пасталела.

— Добжэ,— сказала яна.— Вы пачакайце тут, а я пай-
ду і прынесу вам хлеба.

— О, гэта, дык, гэта! — амаль ускрыкнуў Калодка.—
Эх, не было б гэта сваё. Ідзі, цурка, ідзі!..

Дзяўчынка трошкі падумала.

— Вы пахавайцеся,— сказала зусім сур'ёзна.— А я,
як прыйду, скажу так.

Яна зусім па-дзіцячаму паставіла губы і ціха закука-
вала:

— Ку-ку, ку-ку!..

— А то ж разумніца мая! — зусім расплыўся Калод-
ка.— Ты нам ку-ку, і мы табе з кустоў ку-ку. Ты толькі
хлеба нам нясі пабольш. І хлеба, і да хлеба!..

Апошняе было ўжо сказана ўдагон.

А галоўнае так і не ўспомнілі — не спыталіся, Польшча
ўжо ці яшчэ ўсё Нямеччына?

Я ледзь не крыкнуў услед дзяўчынцы «пастой», але
ўспомніў адразу, ужо з адкрытым ротам і ўзнятай рукой,
што і тут небяспечна крычаць. І ў гэты момант яна апош-
ні раз мільганула ў зелені кустоў. А на момант пазней мы
пачулі зусім недалёка смех...

Засмяўся пехта не там, куды пабегла дзяўчынка, а ў
тым баку, адкуль мы прыйшлі. Спакойна разважаючы,
можна было падумаць, што на ўсіх мовах людзі смяюцца
аднолькава: засмяцца за дрэвамі мог і не вораг. Ды мы
за два гады прызвычаліся да думкі, што падняволенай
Гітлерам Польшчы было не да смеху. Засмяўся мужчына,

на смех якога другі мужчынскі голас таксама весела і моцна адказаў... па-нямецку!

Мы шыбанулі ў лес.

Мікола бег першы. Ён паспеў нават па-нашаму ціха крыкнуць: «Бягом!» Следам за мной трапчаў галлём і грукатаў Калодка.

Метраў праз дзвесце ці трыста я ўспомніў, што з гэтым шоламам пам не прайсці. Я сігнуў па ўвесь цыркуль, дагнаў Міколу і, параўняўшыся з ім, загадаў:

— Пачакай!

Мікола зразумеў мяне таксама, як мы перад хвілінай зразумелі ягоны загад.

— За мной — Калодка, ты — за ім. І — ціха.

Мы пастаялі момант і рушылі павальней, аднак амаль зусім пячутна.

Наша найлепшая сяброўка — поч — ішла насустрач нам вельмі павольна. У ельніку яна асела ценямі, у пэраі гупчы якіх мы адчувалі сябе лепш. Ды ельнік спачатку радзеў, потым яго патрохі змяніла бярозавае драбналессе. Стала святлей. Па верасах, сям-там збіваючы капелюшы затоеных грыбоў, мы, не змаўляючыся, пайшлі шпарчэй, а за памі, і спераду нас, і абапал пячутна ішла небяспека...

І вось я, нарэшце, спыніўся.

Праз рэдкія кусты і бярозкі прылеску мы ўбачылі луг. Ён расцілаўся шырока ў бакі і паперад, а светла-пэрае неба над ім гаварыла, што поч яшчэ не прыйшла. Маленькія кравецкія машыны копікаў усё яшчэ сакаталі ў роспай атаве — бязлікія, пястомныя краўцы яшчэ ўсё шылі, нават прыцемкам. Дзень датляваў па захадзе бяскроўнай палоскай зары. Зорак яшчэ не было. Асцярожныя прыгажуні сарны яшчэ не выйшлі на ўскраіну лесу. Нават і з гупчару не чуто яшчэ хрыпатых поклічаў іх фанабэрыстых, раўнівых дзецюкоў, галасы якіх надоечы да сцішнаты нагадалі нам брэх аўчарак.

Ісці далей ці пачакаць?

На лузе толькі сцелецца, нібы ўздывасца з травы, туман. Над лугам адно бязмежнае, ціхае неба.

І мы пайшлі.

Шорах роснай травы пад пагамі. Маўчанне і думкі, якіх ніхто з нас не хоча выказваць. Усё не цовае, усё зразумела і так.

Цовае прыйшло толькі педзе на самай сярэдзіне лугу. Гэта была рака.

Толькі назпаўшы яе над градою туману, дзе мы ўжо навучыліся здалёк назнаваць перыемны, дрыготкі холад вады, я спыніўся, сябры падышлі, і Мікола сказаў:

— Ну, вядома...

Адзін за ўсіх нас, ён з прыціскам адпусціў на свабоду зусім зразумелую, шчырую лаянку.

Гэта не быў адчай, а проста прыкрая злосць. Не ўпершыню наш шлях перагароджвала вада. Не ўпершыню найлепшы наш плывец, Мікола, моўчкі садзіўся на беразе і першы пачынаў распранацца.

Так пайшло і цяпер. Мікола зняў цераз галаву сваю сумку і сеў.

Кожны раз мы рыхтаваліся да пераправы хутка, не чакаючы нават, пакуль абсохне пот. І справа гэтая заўсёды выглядала аднолькава. З клупкамі ўсёй нашай збруі, прывязанымі на галаве, мы падыходзілі да вады, і першаму, хто тыцнуў скурчанымі пальцамі пагі ў раку, палежала права акрэсліць тэмпературу словам «нічога» або, у праціўным выпадку, якім-небудзь больш красамоўным выразам. Незалежна ад гэтага Мікола апяразваўся цераз плячо капцом нашага шпура, а я ці Калодка падзявалі на працягнутыя рукі маток. Шнур гэты мы звілі на першай днёўцы са шпагату, вялікі клубок якога Мікола прыдбаў на заводзе. Шнур быў доўгі, метраў са сто, і падзейны, у тры шпагаціны.

Падрыхтаваўшыся, Мікола «змераў тэмпературу», адмоўна акрэсліў яе зусім ненавуковым тэрмінам, увайшоў па калені ў ваду і сказаў:

— Ну, вадалазы, пускай!

Маток шнура трымаў на руках Калодка. Сёння ў яго на галаве капоў сядзеў падвойны клупак: свая і Міколава вопратка. Такі парадак у нас — першы плыве на разведку ўлегцы.

З пагардай да ўсяго, што супраць нас, Мікола крактапуў і ціха даў нырца.

— Няхай здароў будзе, як бабёр,— зашаптаў Калодка, ужо тапцуючы зубамі.

Мікола вынырнуў яшчэ цішэй. Паплыў, пацягваючы шнур. Сядзячы на кукішках над самай вадой, я прапускаю шнур праз жменю, а Калодка з мядзведжым спрытам паварочвае працягнутыя рукі, з якіх бязгучна разматваюцца, сільваюць петлі шпагату.

Я не зводжу вачэй з Міколы. Што раз, то меншай кропкай адсоўваецца ад нас яго галава, за якой на вадзе раснаўзаецца штораз шырэйшы трохкутнік. Потым кропка, якая вядзе наперад гэты трохкутнік, знікае зусім, і, нарэшце, я адчуваю ў жмені тры штуршкі. Разведчык на тым беразе дае сігнал, тройчы тузаючы за шнур.

Я — з клункам свае вопраткі на галаве, і мне ныраць пяможна. Ды не вельмі й ахвота. Плыву то пад шнуром, пацягнутым над самай вадой, то побач з ім, каб на кожны выпадак ён быў пад рукой. Вада, як заўсёды, без назвы, чужая, халодная... І, як заўсёды, трывожна, што погі твае зьядзе здрадлівая сутарга,— зімовы лагерны падарунак. Нагамі стрыжэш над вадой, рукамі распорваеш плыць асцярожна... Бліжэй да берага, калі ўжо бачыш сябра, робіцца весялей. Шнур, які ён трымае, ужо непатрэбен табе, аднак бачыць яго, нібы працягнутую, моцную руку, прыёмна.

Адчуўшы дно, я ўстаю і брыду, а Мікола тым часам сігналіць адпраўленне Калодку. «Зноў крапіва!..» — лаюся ў думках, хіснуўшыся, як ад агню, ад роспага лазовага куста.

— Ну, кіта наструніў,— шэпча Мікола.

Ён цягне шнур, памагае Калодку, якім цяпер той апяразаны. Калодка плавае слаба, з пыхцешнем.

— Глядзі, зараз плюхне пагой, хоць разок,— шэпча Мікола, і пябачная, добрая ўсмішка даходзіць да мяне праз дробшы перастук яго зубоў.

І праўда, мядзведзь паш збіўся з такту, не змог тапцаваць пад вадой. Плюхпула. Раз. І яшчэ раз.

— Харошы дзядзька,— шапчу я, нібы дзеся таго, каб апраўдаць Калодку.

— Нам бы толькі яго пакарміць,— з той самай усмішкай у голасе кажа Мікола.

— А сам не сў бы?

— Сам? І сам я, браце, без вусам... Ну, усё.

Калодка выходзіць з вады і, здымаючы свой падвойны клунак, шэпча:

— Ххол-лад-дпа, тр-рас-цца яй-е ггал-лав-ве!..

Гэта — чыстая, голая і да чорцікаў сцюдзёная праўда. Мы хутка апрапаемся, і пам, як заўсёды ў такі момант, робіцца значна цяплей ад думкі, што вось і яшчэ адна перашкода — за намі.

А гэта ўсё ж такі была яшчэ Германія!

За лугам, калі пачаліся палі, пад нагамі ў нас шарацела спачатку ржышча, пасля пачалося вялікае поле бручкі. Ужо сцямцела настолькі, што ў себе — павокал пад намі — праявіліся першыя тысячы зорак. Не хапала толькі месяца, у святле якога — на вялікім абшары зямлі — халодна блішчала б роснае бручкавінне, як часта бывала раней, пэйкіх дзвесце, не больш, кіламетраў за намі.

— Ну, вось...— сказаў Мікола, першы прыпадаючы да харчу. У голасе яго была і радасць галодных, і злосць па тое, што і яшчэ за адным вадзяным рубяжом краіна нашай няволі не скончылася...

Голад мы пакідаем тут жа, па месцы. Міколаў пожык пераходзіць з рук у рукі, і аблыселыя пры дапамозе яго галовы бручкі дзіка хрумсцяць пад нашымі зубамі. Па ме-

ры таго як папаўпяецца халаднаватым і салодкім сокам паша путро, я пачынаю заўважаць больш выразна, што мы адшы над высокімі зоркамі, што мы ляжым на зямлі, якая нават грэе нас, што мы нібы прыпалі да яе грудзей, каб пацягнуцца сілы.

— Пагрызём, а пасля і паскачам, як зайцы, — гаворыць Мікола.

Калі ўстаём ісці, Калодка выбірае яшчэ адну бручку, і мы, па прыкладу яго, робім тое самае. Потым доўга ідзём, як заўсёды, адзін за адным і на такой адлегласці, што шэптам гаварыць няможна.

Бручка, іржышча, бульбянік, ралля, зноў іржышча здаюцца мне менш дзікімі, чым лес і луг. Маленькія бабкі аўса, густыя рады якіх часта трапляюцца на шляху, здаюцца мне маленькімі дамамі, у якіх зусім нядаўна патухлі агеньчыкі. Мы — тры Гуліверы — ідзём па вуліцы гэтага казачнага пасёлка, і зманлівае адчуванне жыцця так настойліва непакоіць мяне, што я нарэшце здаюся.

— Прывал, сябры мае, — кажу, і гэта ўспрымаецца як агульная думка.

Мы бяром адразу па пекалькі казачных домікаў за іх каласяныя стрэхі і абарочваем на кучу. Тады з асалодай лажымся на цёплых, яшчэ не астыўшых ад дзёпнага сонца, аўсяных снапах.

Бручку па гэты раз мы ямо больш культурна. Ачысціўшы сваю, Мікола разрэзвае яе па скрылікі, як галацкі сыр, і надзяляе нас па чарзе. Мы хрумстаем ляпіва, нават з асалодай. Ды асалоды гэтай пяшмат: поўнае не напоўніш, а даўні голад не ўдасца за раз супакоіць. Я паварочваюся на спіну і пачынаю толькі слухаць і глядзець.

...У малечстве, калі ты вяртаўся з коўзанкі мокры і маці — па-свойму вельмі правільна, а па-твойму зусім незаслужана — сустракала цябе пякучымі махрамі фартуха, ты пайчасцей забіраўся па печ. Гэта была нібы крэпасць, дзе ты ў далейшым мог лічыць сябе амаль зусім недасягальным. Гэта было пайцяплеішае месца ў хаце, асабліва

для тых, у каго ў такі час быў надзейны саюзнік — бабуля. У мяне яе не было, і я звычайна перажываў сваю крыўду адзіп. Ляжаў, глядзеў на столь, спачатку хмыкаў, а потым пачынаў разглядаць, пібы нейкі цікавы малюнак, сукі і разводы слаёў па дошках. І крыўда праходзіла, асабліва тады, калі маці — цяпер ужо і па-твойму правільна — успамінала, што ты не еў амаль ад рашня...

Маленства наша мінула даўно, пазаўсёды. Ды заста-ліся не толькі ўспаміны аб ім. Я не забыўся любіць ха-раство, як калісьці любіў, упершыню пазнаючы яго і ў дробязях: праз пажаўцелы ліст, што ападаў з галля па галаву, і ў неабсяжпай, загадкавай велічы неба, якім за-хапляўся каля вогнішча першых начлегаў на пашы.

Я ляжу на аўсяных снапах, за многія сотні кіламетраў ад хаты, з якое пайшоў у жыццё. Я даўно не дзіця, і крыў-да мая — не дзіцячая. Ды па зорную столь пада мной я гляджу з нейкай дзіўна-дзіцячай усмешкай. На другой злева зорцы сузор'я Вялікай Мядзведзіцы — мне здаец-ца — прысеў камар. Бедная зорачка міргае, міргае і ці як не можа яго сагнаць... А можа, гэта не камар? Можа, яна падміргвае мне і сябрам, пібы хоча сказаць, што мы, па-пэўна, выплывем з шалёпага віру па родны прастор, ту-ды, дзе нас любяць, дзе мы патрэбны будзем, як свае?..

Не міргай, зорачка! Прайшло не толькі маленства — юнацтва мінула таксама. Яшчэ тры месяцы таму пазад мы думалі пра родны край, як юнакі, — там спадзяваліся знай-сці супакой і матчыну ласку, думалі там адпачыць перад-повай, сапраўднай і радаснай працай. Ды пашы мары аба-рваліся. Вораг, якога мы пазпалі ў верасні трыццаць дзе-вятага года, цяпер захацеў адабраць у нас волю і пчасце ўжо пазаўсёды, забраўшы радзіму, якую мы любім даўно, хоць ні разу яшчэ не былі ў яе межах. Што ж гэта ста-лася з нашымі? Так адступіць!.. Як зразумець пам гэта?.. Не міргай, зорачка, — мы ідзём не снакою шукаць. Мы...

Ды што гэта — песня?

Я падняўся і сеў.

Нямецкая песня ўстае за гарой, куды пайшлі адгэтуль шэрагі аўсяных домікаў. Песню спяваюць дзяўчаты, якім памагае гармонік.

— Весела сцервам,— праз зубы гаворыць Мікола.

Ён таксама падпяўся, сядзіць на спапах. І Калодка спышліўся жаваць. Мы не гаворым больш, думаем кожны сваё.

Гэтую песню мы чулі не раз. Вельмі часта ў ёй паўтараецца слова Эрыка — дзявочае імя. Больш у песні я разумею пяшмат. Ды мне хапае таго, што ўжо ад музыкі толькі я ўспамінаю іншую Эрыку — пашу...

...Шкляны завод. Вялікі коміц, чорны подых якога здаваўся мне подыхам нашых збалелых грудзей. Вялізныя, чорныя гурбы вуголля. Ад ранку да цямна мы адчуваем яго скрыгатацце пад нашымі лапатамі, чуем грукат яго аб жалеза пустых ваганетах.

А паблізу ад нас сядзіць дзяўчынка. Злажыўшы на каленях рукі і ўспёршыся на іх дзіцячым вострым падбародкам, яна глядзіць па нас, не зводзячы вачэй. Так глядзела і ўчора, і пазаўчора... Па некалькі разоў на дзень з-за чорнай гурбы вуголля, дзе домікі рабочага пасёлка, чуваць жаночы голас: «Эры-ка-а!» І калі гэты покліч паўторыцца некалькі разоў, дзяўчынка паволі, відаць, неахвотна ўстае і ідзе. Пасля прыходзіць зноў і зноў глядзіць. Нястомна, моўчкі...

Коміц, вуголле, ваганетки.— усё засталася далёка на захадзе. Навокал іржышча, домікі бабак. Над памі — ціхі, азорапы акіяна. Я міжвольна — ад думак пра тую дзяўчынку — падцягваю стомленыя ногі і, паклаўшы на сагнутыя калені рукі, апускаю на іх галаву. А дзяўчынка стаіць у вачах як жывая, як тут. Столькі болю і столькі падзеі ў яе не на ўзросту сталых вачах. І я чытаю ў іх, як і тады, адно бязмоўнае пытанне: «Ці праўда гэта, што ты — мой найлепшы друг?..»

«Ты мой найлепшы друг!..» Гэтак казаў нам немец Карл, стары рабочы. Разам з ім мы, Мікола і я, разладоў-

валі акумулятары без рукавіц і разам з ім апарылі кісла-тою рукі. Абурашы, Карл крычаў па ўвесь цэх, паказваючы рукі інжынеру. Яны былі зпізу мазольныя, зверху — худыя, як рукі пашых бацькоў. А «гер інжэпір», верны слуга сваіх гаспадароў, усміхаўся. «Та-ак,— сказаў ён,— цяпер табе можна, бадай, і рукавіцы выдаць...» І горш за ўсё, што разам з інжынерам смяяліся тады і тры іншыя немцы, падлеткі, якім па гэты раз пашапцавала не апарыць рук. Не смяяліся толькі Мікола і я. Пасля Мікола пават пачаў — больш жэстамі, чым нямецкаю мовай,— тлумачыць юнакам, што ўсё гэта зусім не смешна. А Карл — бязвусы, маўклівы стары ў сініх штопіках, палатных да апошняй магчымасці, з лустачкай хлеба ў кішэні таксама палатанай курткі,— Карл падышоў да Міколы, падаў яму руку, сказаў: «Ты — мой найлепшы друг!»

У Карла мы і спыталіся потым, чаго так дзіўна глядзіць на нас каторы дзень малая Эрыка. Азірнуўшыся павакал, стары ледзь не шэптам пачаў: «Вам я скажу. Бацька яе, рабочы Віллі Кляйн, быў камуніст. Цэлая група камуністаў была на гэтым заводзе. Пасля іх забралі ў канцлагер, нешта перад вайной. У гэтым коміне быў замураваны архіў. Дзяўчынка ведае, што вы з Расіі, і яна... Але ціха! Давайце працаваць», — закопчыў ён і зноў узяўся за лапату. Мы азірнуліся. Нікога не было, пават фашысцкага цешю,— чаго ён спалохаўся? Карл зразумеў наша здзіўленне, выпрастаўся ад вуголля і, успёршыся на цяжкую лапату, з добрай усмешкай сказаў: «Вораг чуе». Такія плакаты віселі павакал, і так іх вытлумачыў па-свойму чалавек, што ў нас убачыў сяброў...

— Шкада малое,— азваўся раптам Мікола задумана, ціха.

— Вядома,— сказаў я адразу, пібы пра Эрыку не толькі ўспамінаў, а гаварыў уголас. А потым, схамяпуўшыся, спытаў: — Каго шкада?

— Каго ж?.. Вярнулася педзе з хлебам, хадзіла па лесе і кукавала. А можа і плакала... Эх!..

Хвіліну мы маўчым.

І побач з чорнымі вачыма Эрыкі ўстаюць перада мной заплаканыя вочы Ядзі. Замучанае польскае дзіця, з кавалкам хлеба, украдзеным у гаспадара, ходзіць, можа, па лесе, углядаецца ў цемру і ціха кукуе. Цяпер ужо пяма для нас сумнеўня ў тым, што гэта яшчэ ўсё Нямецчына. І дзяўчынку прывезлі сюды, як прывозяць усіх, у паволі. І яна педзе плача, бо родныя людзі, якіх яна не бачыла даўно, па якіх так збалела душа, ашукалі яе. Хацелася так многа ім сказаць, пра многае спытацца, а яны пайшлі... А можа, не ўдалося ёй украсці хлеба: заўважылі — ці скупая, крыклівая ффрау, ці сам пануры, з вялікай, як цэбар, люлькай «гросбаўэр» — прускі кулак. І дзе яна цяпер, што думае, які цяжар нясе на сэрцы?..

— Мне здалося адразу, — сказаў я Міколе, — што ты не пра гэту...

— Усё як усё, — перапыніў мяне Калодка, — а хлеба, хлопцы, больш за ўсё шкада. А то нажэрліся мы гэтай бручкі, як каровы, і ўсё роўна, што і не еў чалавек. Як той казаў — абедаў, а жывот не ведаў. А хлеб — усё ж такі хлеб. Каб прынесла...

— Жы-вё-лі-на, — павольна, ціха, але выразна прасіпеў Мікола.

— Ты пра каго? — здзівіўся Калодка.

— Пра цябе.

— Дык гэта я для цябе — жывёліна?

— Ты.

— Дык ты за гэта, калі хочаш... ты...

Калодка ўстаў.

Наступіла трывожная паўза.

Мікола маўчыць.

І мне здаецца, што пехта нябачны выцягнуў з гранаты кальцо, вялікі палец той самай рукі паволі адпуская скабу, пасля чаго адстукае некалькі самых даўжэйшых секунд — і наступіць развязка...

Калодка гэта зразумеў.

— Хлопчыкі...— ціха сказаў ён.— Ды хлопчыкі, што вы?.. Дык я ж да самага Брэста цярпеціму! Што вы?.. Я проста жартаваў. Я разумею ўсё. У мяне ж ёсць таксама дачушка. Алеся...

У паўцемры, хоць блізка стаім, я невыразна бачу Міколаў твар. Ды ён жа, гэты твар, так добра мне вядомы. З-над заўсёды прыхмураных чорных броваў цяпер глядзяць на Калодку Міколавы вочы, напэўна, ужо з іскрынкамі добрага смеху.

— Ну, вось бачыш,— гаворыць Мікола.

І я падхопліваю яго пачуццё.

— Ды што ты, Сцёпа,— кажу я,— няўжо ты надумаў: «пакінуць»?! Ты толькі гэтак не пый. І так ногі не служаць, а ты яшчэ павіс на іх...

— А ў цябе ж адны боты пудоў са тры,— у тон мне гаворыць Мікола.

Мы смяёмся. Не толькі Мікола і я.

— Ды няхай бы вы, хлопцы,— рагоча Калодка,— былі здаровенькі, пу вас!..

І мы пайшлі.

На ўсход — на сваю Зараніцу.

1941—1951 гг.

МАЦІ

Жнучы, яна стамлялася з кожным днём усё больш. Гарачую задуху цяжка было адмахнуць ад знямоглых грудзей пават самай вялікай, самай каласістай жменяй. А рабіць трэба было, хоць і свету не бачыш... І яна жала, нікому нічога не кажучы.

Увечары, вяртаючыся дахаты са сваім паймалодшым, у тое страшнае лета адзіным у хаце сынам, старая ледзь перастаўляла ногі, патруджаныя гадамі бязлітаснай працы. Паблеклыя вочы яе глязелі на свет з-пад нізка пасупутай хусткі, здаецца, зусім абыякава.

Аднак яны бачылі многа.

Вось, нечакана спыніўшыся, маці азірнула на свайго хлопца, які, таксама з сярпом на плячы, пачціва ішоў ззаду, запавальваючы хаду, па-пастушынаму «кляючы» са-лодкі жытні каласок.

— Глядзі, Васіль, як ён упяўся... Эх! Трымайся, нябога, стой!

Сын перастаў на момант «кляваць», зірнуў у той бок, куды яна паказвала. За вялізнай узорнай дзяругай цэраспалосіцы, педзе далёка-далёка за ўзгоркам патухала зара, а зусім блізка ад мяжы, па якой яны ішлі, стаяў пахілы мэндлік жыта. Ураці на півах, з гары ў даліну, прайшоўся пізам вецер і папасоўваў мэндлікам шапкі па самыя вочы. Мала таго, каторы слабей пастаўлены, дык і ўсяго яго ці нахіліў, ці пават абярпуў зусім. Той, па які паказвала маці, нахілены ўсімі снапамі ўдагон ранішняму ветру, што быў ужо на другім канцы свету,— не хацеў

упасці. І старая жняя ўсміхнулася, гледзячы на яго амаль таксама ўлюбёна ў жыццё, як у тыя гады, калі яна была парабчанкай у панскім двары і не ведала стомы, бегаючы вакол чужога шчасця.

Калі мяжа ўперлася ў гасцінец, маці з сынам павярнула ўлева. Па сцэжцы па траве абочыны пайшлі таксама: яна — спераду, ён — ззаду.

Па правай руцэ ўздымалася высокая града гасцінца, па левай час ад часу блізка гулі тэлеграфныя слухы.

Прагудзе адзіп, пасля ідзеш, пасля зноў стаіць ды гудзе, нібы нешта жывое, — так сумна, нават злавесна, усцішна мармычучы.

На адным слупе, ужо недалёка ад павароту па іхні хутар, старая заўважыла белую плямку паперы — на ўзроўні вачэй. Прайшла міма: пяма калі думаць пра ўсё... Потым спынілася. Сказаць сыну, каб зірнуў, што гэта, — не паспела: ён ужо сам чытаў, кінуўшы каласок. Прачытаўшы, аддзёр паперку, парваў яе на кавалачкі і сыпаў імі, нібы жменяй мякіны, камусьці нябачнаму ў вочы.

— Што гэта?

— Каб не давалі есці байцам. Каб выдавалі іх паліцаям. Дадуць гарэлкі і тытуню.

— Няхай бы сабе вісела, сыноч. Няўжо ж іх нехта паслухае?

— Будуць расстрэльваць тых, хто не паслухае. Усю сям'ю. І хату спаляць.

— На ўсё божая воля...

Яны пайшлі — зноў адно за адным і моўчкі.

Дома, у сенцах старога хаты, яшчэ пры папах выкінутай з вёскі па хутар, маці ўваткнула свой серп у шчыліну пад вушаком. Сын зрабіў тое самае. Яна паправіла абэруч хустку, зверху ўніз з прыціскам правяла рукамі па твары, нібы здымаючы стому з вачэй, і ўжо хацела сказаць, што вось толькі падоіць карову ды будуць вячэраць.

— Я пайду ў вёску, — апярэдзіў яе Васіль.

— Зноў! — больш спалохана, чым злосна, крыкнула

яна. А потым перайшла на ласку: — Не ішоў бы ты лепш. Заўтра ж рана ўставаць.

— Ну што ж, і ўстану.

— Дык павячэраў бы хоць.

— Я скоро прыйду.

— Ведаю я гэтак скоро... Ой, находзішся ты! Давядзе цябе гэты Азаропачак! Успомніш ты маё слова!..

— Нічога, маці. Спалохалася?

— Вось тады пасмяешся! Знайшоў чым гуляць! Пятвойму, я сляная — нічога не бачу, або дурная — нічога не ведаю?

Ён падумаў, што больш не варта... Не, ён проста ўспыхнуў:

— Яшчэ чаго — будзе вучыць!

І пайшоў.

Зноў дай божа цярплінасць на ўсепькую поч!..

І старая хата ў шэрай, па-пачпому ўжо аднатоннай, чыстаполіцы стомлена патушыла агеньчыкі акоп.

.

Маці не спіць.

Каля гэтага хутара фронт — трагічны пачатак вайны — прайшоў, як нейкі раптоўны віхор, — і верхам, і нізам. Раўлі самалёты, ірваліся бомбы, грукаталі танкі, беглі па збожжы салдаты... Прайшоў гэты віхор і праз душу: ён печакана вымеў з хаты абодвух старэйшых сышоў. Сцяпан толькі пазалетась, калі прыйшлі таварышы, вярнуўся з панскага астрога, прычакаўшы нарэшце таго, за што пакутаваў. Уладзік, самы старэйшы, гаспадар, змабілізаваны панамі ўлетку трыццаць дзевятага года, толькі ў замаразкі прышэс асміну вошай з нямецкага лагера.

І вось пайшлі яе хлопцы зноў, цяпер ужо па ўсход. І не вяртаюцца, як іншыя... Не паспелі і ажаніцца, — так хутка праляцеў ён, гэты час іх доўгачаканай волі. Уладзік толькі дрэва навалачыў, каб повую хату рубіць. Сцяпан у сельсавеце сядзеў, старшынёю. А Васіль — гэты вучыўся дзве зімы ажно ў Наваградку...

Так, тых няма. Бог святы ведае, што будзе... А гэты, апошні, не хоча сядзець у хаце, шукае няшчасця. Дачакалася — нават не скажа, куды і чаго...

...Яны прыйшлі яшчэ зацямна. Старая не спала ад болю ў нагах, і асцярожны стук у шыбу не разбудзіў яе, а проста спалохаў. Пакуль яна ўзняла з падушкі галаву, пакуль у гэтай сівой праставалосай галаве сто разоў перавярнулася думка — хто гэта? — і нават радасць — а можа? — пакуль яна ўстала, пачуўся амаль да шэпту прыглушаны голас:

— Хозяин!.. Хозяин, открой!..

Як вядзецца спрадвеку, яна спачатку прыткнулася лбом да шыбы, паглядзела. Потым выйшла ў сенцы, дрыжачымі рукамі выцягнула засаўку і адчыніла дзверы. Стала толькі зусім ясна тое, аб чым яна здагадалася адразу: гэта — яны, байцы...

Адзіп з іх, — а колькі ўсіх было, не паспела заўважыць адразу ў матава-празрыстым паўзмроку дасвецця, — адзіп падышоў да яе і ўсё яшчэ шэптам сказаў, нібы спытаўся:

— Мать? Ты нам хлебушка дай, родная... Ты не бойся: мы сразу же уйдем... Из лагеря бежали...

Шэры і гладкі тэлеграфны слуп са злавесным гудзепцем праплыў перад яе вачыма... З той самай паперкай, якую рваў яе хлопец... Мільганула думка, трывогай тузапуўшы за сэрца: а ён яшчэ не вярнуўся!.. Белая пляма паперкі махнулася разам са слупам удаль і знікла. Застаўся толькі страшны пяголены твар чалавека з вялікімі вачыма. Засталіся толькі яны — учатырох.

— Заходзьце, хлопчыкі. Я вам хоць малачка... Хоць смагу прагнаць... Лямпу не будзем запальваць...

Апошняе яна сказала, пераступаючы парог.

І на гасцінцы, і ў мястэчку, на ўсім — так добра знаёмым і якім жа каротнім цяпер — шляху ад роднай хаты да свежай ямы ў лапухах, добрыя людзі бачылі яе пакутніцкі паход. І ўсім было зразумела, куды і завошта.

Чатыры босыя, у вайсковых лахманах мужчыны, з рукамі, скручанымі назад калючым дротам, па двух ішлі следам за ёю. Ёй фашысты зрабілі палёжку: не звязалі рук... Што ж, яны не баяліся яе нават так, як гэтых бяззбройных, знясіленых уцекачоў. Адзін з байцоў, яшчэ зусім хлапчук, пядаўна астрыжапы пад машынку, з усіх сіл памагаўся не ўпасці і, ззаду гледзячы на таварышаў, узнімаў, як і яны, галаву.

Свае худыя, так мала ў жыцці цалаваныя рукі яна трымала мазалямі да мазалёў. Шаптала свае, зусім новыя словы малітвы. І ў ранішнім святле роднага сонца ясным быў яе твар, хоць па маршчынах міжвольна каціліся слёзы. Яна і тут не думала пра сябе. Дзе ён, яе Васілёк, чаму не вярнуўся?.. Як добра, божа ласкавы, што ён не прышоў, не прыбег нават і на пажар роднай хаты!.. Відаць, далёка ўжо недзе сыноч, відаць, адкапалі-такі яны з Азаронкам свае кулямёты... Дзе яны, Уладзік і Сцяпан?.. Хавай іх, божа, усіх трох ад куль, дай ім усім убачыць матчыну магілу!.. І тут душа яе вярталася да гэтых, да чужых сыноў, з якімі так моцна здрадзіла доля... Яна чула іх крокі — шорганне босых ног па жвіры, чула і цяжкае дыханне... Яна аддала ім усё, што магла... А тут нават не азірнешся... І яна рабіла адно — яшчэ як мама вучыла — малілася. І за сваіх сыноў, і за чужых, і за сябе...

Горача дыхалі клыкастыя, дурныя зяпы аўчарак. Чорнай сталлю наблісквалі ў голых да локцяў, загарэлых руках аўтаматы. Час ад часу на ўзбоччы гудзелі тэлеграфныя слупы.

Маці не ведала, хто яна. Не думала аб тым, што не з адным толькі жахам глядзелі на іх паход сустрэчныя, — што вобраз яе засядзе ў сэрцы многіх мужчын горкім, няўмольным дакорам, што вочы і рукі яе ўспамінаць будуць нават дужыя людзі, выганяючы з душы апошні страх перад начной партызанскай атакай...

АДЗІН ДЗЕНЬ

1

Пакуль Ліда Свірыд не спаткала ў пушчы трох партызаў, маладзіцы здавалася, што ўжо загінула ўсё.

Гэтае «ўсё» пачыналася з хаты на хутары, свайго гнязда. Беднае было яе гняздо, асірацелае пасля таго, як забілі Андрэя, аднак усё ж такі гняздо, бо ў ім жыло разам з Лідай іх птушанё — дзевяцімесячная Верачка. Недалёка ад хутара была вёска Ляды, дзе Ліда таксама была калісьці птушанём, а потым вольнай птушкай. Там жылі цяпер — мама, якая спачатку прыходзіла вучыць Ліду купец Верачку, і тата, які пасля смерці Андрэя памагаў... не памагаў, а проста ўрабляў, як сваю, і яе, удовіну, гаспадарку. Там быў Мікола, старэйшы, сямейны брат, былі сяброўкі і сябры маладосці, сваякі і суседзі. За Лядамі — Ямнае, Градкі, Зарэчча, Грачанікі — бліжэйшыя вёскі, у адну з якіх выйшла замуж Марыля, сястра, у другую — Зіна, пайлепшая сяброўка, у трэціх — дажывала веку добрая цётка Настуля.

Адным словам, — быў свой певялікі круг, родная частка вялікага свету, з сярэдзінай, сэрцам — Верачкай.

Перасякаючы гэты круг, з поўдня на поўнач плыў Нёман. Таксама родны, свой, аплаваны ўлетку, абкоўзаны зімой.

У Лядах на Нёмане стаяў партызаўскі дзвор, а ў зрубце, сяк-так накрытым бульбянікам, — застава. У зрубце, а не ў хаце, таму што ад восні хат у Лядах не было: іх палілі фашысцкія карнікі. Цяпер былі толькі зямлянкі, павеці, азяроды, пад колас крытыя пагрэбнікі, абгарэлыя

платы і неяк асабліва аголеныя і самотныя ліпы, высокія грушы-дзічкі, бярозы і клёны. Паміж зямлянак, дрэў, платоў і чорных струп'яў котлішч заўсёды на вачах стаяў гэты незвычайны зруб. І, толькі паглядзеўшы на яго, па душы рабілася лягчэй і спакайней — і за дзіця, і за сябе, і за добрых людзей. Начама з пушчы за Нёман выязджалі разведчыкі, выходзілі ўзводы, часам цэлы атрад ці брыгада. І толькі пачуўшы, як гаманілі вясёлыя хлопцы, як коні іх фыркалі і грукацелі па дошках парома або плюхацелі вадою ў бродзе, добра было ад думкі, што вось і сёння Верачка ціха засне і сама адпачнеш, а ўранні зноў устануць усе ды возьмуцца за працу, амаль што таксама спакойна, як да вайны.

Гэтак было датуль, пакуль не пайшла па людзях гаворка пра вялікую, нечуваную бяду, якая называецца зусім новым і вельмі страшным словам — блакада...

І вось яна, тая бяда, падкралася непрыкметна.

Гэта сталася перад самай касавіцай. На досвітку ўспыхнуў бой на Нёмане. У Дуброве за Градкамі, дзе быў мост насупраць лагера брыгады «Сокал», бой разгарэўся падоўга. А ў Лядах заставу — пятнаццаць хлопцаў — разграмілі аж надта раптоўна.

Ліда толькі паспела ўсхапіцца з пасцелі, зірнуць у акно і выбегчы на двор, а людзі ўжо беглі, уцякалі ў пушчу: старыя, дзяўчаты, дзеці... Схапіўшы адно, чаго ёй пидзе і ці як пемагчыма забыцца — сваю сонную, цённую Верачку, — паляцела і Ліда.

Ззаду, на Нёмане і ў вёсцы, чуўся крык, страляніна, узнімаўся пажар. Над галовамі ўцекачоў, абганяючы іх, звінелі кулі, а міны цяжка гуналі то тут, то там, злосна брызгаючы вакол сябе візглівымі асколкамі. Дарогай і полем, па зелені збожжа, бегла многа людзей, Ліда з дзіцем ці як не магла іх дагнаць. І не таму, што цяжка было ці пязручна, а таму, што, як толькі яна кідалася бегчы хутчэй, малая прачыналася і зноў заходзілася плачам. Толькі з Верачкай дабегла яна да першых каля лесу кустоў. І там

ужо нікога не было. Кустамі, калечачы босыя ногі (тут толькі ўспомніла пра боты пад ложкам), дабегла да бярэзніку. Пасля ўбілася ў росны гушчар і, пыраючы пад таллём, сарвала хустку, парвала сукенку і двойчы спатыкнулася. І толькі тады, калі спатыкнулася на ламачыну трэці раз і ледзь-ледзь не ўпала, Ліда пайшла памалу, тулячы дачушку да задыханых грудзей.

— Ціха, ціха, галубка мая,— гаварыла яна.— Ну, не плач...

А сама ўжо гатова была і заплакаць.

Яна засталася адна. Спераду быў толькі лес, а на руках — дзіця, з якім не паспяшася, нікога не дагоніш. Ды і як даганяць, куды бегчы? А тут, глядзі, дагоняць і цябе... Вунь як страляюць — бліжэй ды бліжэй...

Гэты жах нарадзіў недарэчную думку аб тым, што ўсё, што за ёю, — загінула. А цяпер... а цяпер і яна...

— Ціха, ціха, малая мая... Ну, не плач...

Вусны шапталі, прасілі, а вочы ўжо плакалі...

Сонца толькі што выбралася з-за дрэў у чыстае неба, калі маладзіца, усё ўцякаючы ад грукату гармат і страляніны, наткнулася ў гушчары на трох узброеных людзей, адзін з якіх трымаў за павады каня.

Спачатку, не пазнаўшы іх, яна жахнулася, а потым радасна ўскрыкнула:

— Хлопчыкі!..

Там былі: Жэнька Саковіч, Тадорын Іван і Серада з Грачавікаў. З імі больш года партызаніў яе Андрэй.

2

Тры партызаны, адзін з якіх паранены і толькі адзін з канём,— вось і ўсё, што засталася ад разведкі іх атрада.

...Гэта сталася так нечакана і хутка.

На досвітку яны вярталіся з задання. Копі, узмакрэлыя ад далёкай дарогі і хуткай язды, як толькі ім зпоў дазволілі перайсці на ступу, пачалі задаволена фыркаць, руп-

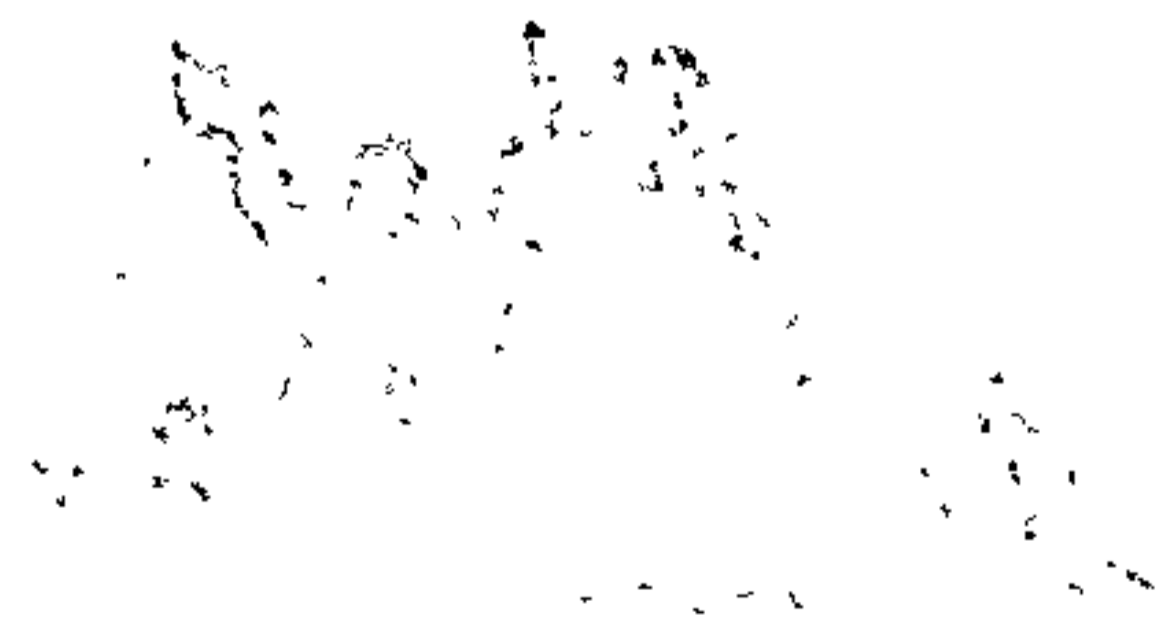
ліва тупаючы на глыбокім пяску. Копнікі зпоў пачалі гаварыць і закурваць.

Вызначаючы кароткі пачы шлях бяссоннага летняга сонца, на поўпачы святлела паласа суцэльнай зары. Сонца, якое, здаецца, так нядаўна села амаль на паўночным захадзе, перапаўзло, хаваючыся за далягляд, на паўночны ўсход і спынілася, каб пачаць памалешку выплываць наверх. Яно было яшчэ глыбока за пушчай, таму што над грэбнем лесу яшчэ ўсё нясмела займалася сапраўдная зара ўсходу. А на меры таго як яна разгаралася, рэшткі вячэрняй зары патухалі. Вось-вось навіпек быў прапнуцца ў збожжы першы жаўрапак і, атрасаючы свежыя кропелькі з шэрага, цёплага пер'я, узняцца над полем, абвяшчаючы захопленым шчэбетам пачатак новага дня.

Шура Сучок ехаў сёння далёка спераду. Каштанка адпастайна тупала, нудна парышвала сядло. Аўтамат, як заўсёды, вісеў перад грудзьмі. Нават і Шура, вельмі асцярожны і ўважлівы хлопец, глядзеў наперад спакойна. Вось толькі пераехаць гасцінец, праехаць каля гэтых вёсак, а там трохі лугам — і лес. Ды і вёсак, дакладна кажучы, няма: гэта адно Загароддзе, якое ляжыць на ўзгорках абпал звільістай рэчкі Вужанкі. Надаючы кірунак усёй групе, каля першай палавіны вёскі Шура павярнуў управа, пераехаў шырокі пясчаны гасцінец і патупаў з узгорка ў лагчыну, да мосціка...

Нядаўна з Шурам здарыўся адзін, здаецца, няспачны выпадак, які запомніўся хлопцам у атраднай разведцы. У тую ноч яны былі на заданні пад самым бокам фашысцкага гарнізона. Шура стаяў на пасту за апошнім будынкам вёсачкі. Калі ж на яго пасля паехалі, хлопца не знайшлі на ўмоўленым месцы... Устрывожаныя сябры кінуліся шукаць. Сучок стаяў за дрэвам, не больш двухсот крокаў ад першых дамоў, дзе пачыналіся гарнізонныя драгты.

«Ну, і да чаго ж гэта? — крычаў пасля камандзір. — Каму гэта патрэбна было б, каб цябе раздушылі, як хрушча? Эх ты!..»

Да стар. 196

«Я, каб што-побудзь такое,— апраўдваўся Шура,— спачатку даў бы вам знак, каб вы змаглі спакойна адысці».

«А сам?»

«Сам? Чорт яго ведае»,— засмяўся збяптэжаны хлопец.

Ён быў, як аказалася, зусім не падрыхтаваны да такога пытання. «Сам,— сказаў ён на скорую руку,— таксама нешта рабіў бы...»

Гэты дробны выпадак яшчэ раз паказаў разведчыкам, над чым менш за ўсё задумваўся іх сціплы, маўклівы таварыш, якому толькі цяпер, на другім годзе прабывання ў атрадзе, пайшоў васемнаццаты год...

Як толькі Каштанка затупацела па дошках мастка, Шура ў момант заўважыў, як у другой палавіне Загароддзя ад гумна да хлява мігнуўся, перабег, прыгнуўшыся, нехта чужы. Ззаду былі таварышы, і Шура даў ім знак, узмахнуўшы рукой, і сам ірвануўся туды, да гумна...

Пакуль юнак, прашыты чаргой кулямёта, паспеў асунуцца ў нейкую цёмную бездаць, у лагчыне паміж дзвюма палавінамі вёскі з усіх бакоў затрашчаў перакрэсны агонь. Разведка апынулася ў пастцы.

...Жэнька Саковіч падумаў спачатку, што ён апамятаўся першы і ад яго пачалося тое, што яны, чатырох з дзесяці, сабраліся па ўскраіне лесу. Таксама мог думаць і кожны: гэтак цяжка было зразумець, як яны змаглі выбрацца з кальца знішчальнага агню.

Каля рэчкі, на першай прагаліне лесу, яны зпоў напароліся на кулямёты. Цяпер стралялі з тапкаў, замаскіраваных у кустах. Тут застаўся яшчэ адзін таварыш, вясёлы гітарыст Ляўко, тут над Жэнькам забілі каця, і тут ужо хлопцы здагадаліся, што справа — не так сабе, што гэта не звычайныя засады. Калі ж неўзабаве, як быццам па сігналу гэтых дзвюх засад, па поўначы, відаць, каля брыгаднай пераправы на Нёмане, разгарэлася кулямётная траскатня, узмоцненая выбухамі мін і грукатам гармат,— усё нарэшце зрабілася ясна...

— Дык што ж гэта робіцца, Ліда?!

Пытанне прагучала недарэчна. Злосны — то зноў нарастаючы, то крышку радчэйшы — трэск кулямётнага агню ўсё больш набліжаўся. Выбухі мін і снарадаў лажыліся недзе зусім недалёка. Хто з партызан мог звярнуцца з такім пытаннем да жанчыны, якая і так была амаль непрытомнай ад жаху? Хто яго ведае, — кожны, здаецца, гатоў быў спытаць. Яны стаялі навокал Ліды. Яна ж была адна з таго боку, ад Нёмана, адкуль пачалося. Аднак і яна не магла ім нічога сказаць, дзе брыгада, дзе іхні атрад, як далучыцца да сваіх... Яшчэ горш: вось яна, зусім не зважаючы на іх прысутнасць, вызваліла з-за станіка поўную, маладую грудзь. Дзіцёнак прагна ўткнуўся ў яе, прытуліўся і змоўк. Тады Жэнька, як быццам успомніўшы нешта, дастаў з сумкі пакецік бінта і, працягнуўшы яго Івану, папрасіў:

— Вазьмі, брат, падвяжы ты мне руку на шыю: нешта цяжкая стала.

— Дык ты паранены, Жэня?.. — спалохана спытала Ліда.

— Нават і перавязаны ўжо, — усміхнуўся Жэнька, неяк сарамліва гледзячы на Ліду...

Яе маленькая, сагнаўшы першую смагу, пакінула ссаць, смачна цмокнула губкамі, паглядзела на траву і працягнула ўніз смешна маленькую ручку з ружовымі, расстаўленымі пальчыкамі.

— Ня, — сказала яна.

Маці, якая адна ведала мову дзяўчыпкі, прызвычайным рухам зашпіліла станік і машынальпа, як быццам між іншым, пагнуўшыся да высокай лясной травы, скубанула рукой. Выскубла цэлую жменю, але маленькая ручка з ружовымі пальчыкамі знайшла ў гэтай жмені патрэбнае ёй. Гэта быў белы, пушысты, нібы дзіцячая шапачка з трусінага пуху, дзьмухавец. Як толькі пальчыкі малой згарну-

ліся на кветцы ў кулачок, ад кветкі засталася трохкі пуху. Ды і той быў зусім пясмачны. Засліпеныя ружовыя губкі пачалі яго незадаволена і па-дзіцячаму пяўдала сплёўваць. У іншы час толькі б смяяцца на гэтае цудоўнае незадавальненне!.. Нават і цяпер нешта цёплае заварушылася ў душы, але тут...

Тут з прарэзлівым ровам над вершнякам шуганула вялізная цёмна-срэбраная птушка. Хлопцы раптоўна прыселі, Ліда нават упала, з ускрыкам затуліўшы сабой Верачку. Жэнька паспеў заўважыць, як з-пад крылляў жалезнай птушкі, здаецца, проста над імі аддзяліліся два прадаўгаватыя прадметы.

— Бомбы!..

Яны распіралі паветра і доўга, бясконца доўга сіпелі, пасвіствалі, вылі, спяшаючыся ўрэзацца ў зямлю. Гэта толькі здалося, што яны адарваліся з-пад крылляў над самай галавой: два страшныя выбухі, адзін за другім, скаланулі паветра даволі далёка ад іх. Што там людзі і конь, — нават зямля захадзіла ад выбуху! А потым пайшлі асколкі. Адны з іх тонка, як пчолы, звінелі па версе, збіваючы галінкі і лісце, другія жужжалі таўсцей, як чмялі, і злосна чокалі, уядаючыся ў галлё і камлі. Адзін — вялікі і зычны — дайшоў праз гушчар зусім блізка, да гэтай вось стромкай алешыны. Падсечаная, яна незадаволена крахпула, пастаяла нейкі, амаль пяўлоўны, момант, а потым памалу паехала ўніз. Зачапіўшыся верхавінай за верхавіну другой, малодшай алешыны, неяк дзіўна выкруцілася ўбок і, цярэбячы голле сяброўкі, гупнула на траву. Тады ўжо, вырываючы з рук павады, шарахнуўся зусім спалоханы конь.

Да Жэнькі страх прыйшоў пазней, калі, пакрываючы зумканне апошніх асколкаў, заплакала, задыхаючыся ад жаху, маленькая дзяўчынка.

— Пойдзем, Ліда, з памі, — сказаў ён. — Не плач.

Але куды ж ісці?

Некуды ж вось ідзе гэтая вузкая лясная дарожка...

Дык і яны пайшлі туды.

Праз некалькі хвілін дарожка раптам здрадзіла. Абмінаючы мокрую лагчыну, яна павярнула крута ўлева, якраз туды, адкуль найбольш блізка чуваць быў агонь. На поўдні гримела таксама. Вольным пакуль што заставаўся толькі ўсход. А на ўсходзе, абыякава да гэтай жменькі людзей, распасцёрлася парослае хмызняком балота.

— З канём сюдой не пройдзеш,— сказаў Серада.

Ён рассядлаў каня, сядло на ўсякі выпадак закінуў у кусты, пасля, нібы дома, на грачаніцкім выгане, зняў і аброць. Тады нават хлётка, як гаспадар, закончыўшы сяўбу, сцебануў каня аброццю па хвасце і, ледзь што не весела, крыкнуў:

— Эп, Сівы!.. Усё, па вайне!..

Недарэчная думка аб тым, што за імі загінула ўсё, была вось гэтак выказана ўпершыню.

Відаць, для таго, каб яшчэ больш апраўдаць яе, Серада працягнуў да сяброў руку з акрываўленым пальцам.

— Перавяжыце каторы,— сказаў ён.

Жэнька здзіўлена паглядзеў на яго, памаўчаў, а потым левай, здаровай рукой выняў з кішэні хусцінку.

— Вазьмі. Яна яшчэ чыстая.

4

Яны прабіраліся на ўсход па балоце, парослым кустамі. Скакалі па куп'і, спатыкаліся на найбольш хісткія, тваіню падмураваныя купіны, правальваліся або падалі, гразлі, выбіраліся зноў і зноў упарта ішлі наперад.

Першы ішоў малы, каржакаваты Серада. За ім спакойна, шырока ступаў вечна маўклівы Тадорын Іван, худы, жанаты мужчына. Ён нёс два аўтаматы — Жэнькаў і свой. За Іванам спяшалася Ліда. За Лідай — самыя малодшыя, высокі, яшчэ па-юнацку ссутулены Жэнька. Правая рука яго, прастрэленая, вісела па неравязі. Пяважна, паспех неравязаная рана яшчэ ўсё — чуваць было хлопцу — кры-

вавіла, а пальцы рукі звісали з бінта, як перабітае крыло, Бровы пад лінялай армейскай пілоткай былі пасуплены, а чорныя вочы глядзелі папура, відаць, што не толькі ад болю...

Страляніна і выбухі мін і спарадаў памалу сталі прыціхаць, аддаляцца на захад. Больш выразна чуваць былі выбухі самалётных бомбаў. Некалькі разоў пад балотам, заганяючы хлопцаў і маладзіцу з дзіцем у кусты, пізка гудзеў бамбавоз ці тарахцеў, падобны на страказу, самалёт-разведчык.

Найцяжэй было Лідзе. Скакаць па куп'і з цяжарам, утрымліваць раўнавагу з занятымі рукамі, падаць так, каб не ўдарыць дачушку, і ўставаць разам з ёю, — было аж вельмі зашмат на жапочую сілу.

Ужо два разы Тадорыц Іван спыняўся і гаварыў:

— Дай, можа, я паднясу.

І два разы яна адказвала:

— Нічога. От ідзі.

Тым часам сонца схіліла з поўдня. Маці сама не адчувала б таго, што ад рання яе сушыць смага, што галодная, — сама не ўспомніла б, дык кажуць аб гэтым грудзі. Верачка цягне і плача: прапала малако. Звыш таго, малой было зусім незразумела, навошта ёй цярпець усе гэтыя непрыемнасці, і яна рашуча пратэставала. Пратэст гэты выказваўся адзіным для маленства сродкам — плачам, які цяжка было супыніць. Яна то сціхала парою, стомленая ці супакоеная лягчэйшай дарогай, то зноў, пры новай цяжкасці, заходзілася плачам. Маці туліла яе, галубіла, прасіла і папракала, быццам дарослую, плакала нават са злосці, а потым, зноў уявіўшы, што можа здарыцца з гэтай светлай, маленькай галоўкай, цалавала дачушку яшчэ гарачэй, прасіла ў яе прабачэння...

З усіх сіл намагаючыся не адстаць ад мужчыц, Ліда напружвала ўсю сваю ўвагу ў той бок, адкуль яна баялася пачуць страшнае слова аб тым, да чаго можа давесці іх гэты плач... Ёй хацелася злавіць кожны найменшы позірк

папроку і злосці. Хацелася проста самой заглянуць у кожную з гэтых трох душ, каб дакладна і пайхутчэй даведацца, што хлопцы думаюць...

Праўда, хлопцы пакуль што маўчалі.

Толькі адзін Серада гаварыў.

Бо вось ён стаў як быццам нейкім камандзірам, лепш сказаць — павадыром. Ён узяўся правесці іх туды, дзе ёсць, як ён кажа, зусім падзейная схованка. Доступ туды ведае толькі ён адзін. Іхняя вёска Грачанікі — усе лесуны, толькі і жылі з заробаткаў у лесе.

— Туды, браток, — гаворыць ён, — нават бабуля Гапна не дойдзе. Па гэты самы бабскі жывакост. Мяне бацька-нябожчык вучыў. Пры Польшчы — не так, а вось у трыццаць дзевятым, як нашы прыйшлі, вось тады, браток, пачаў я аграбаць капейку. Тады мы яе па-культурпаму пачалі называць: авія-бяроза. Бо раней — так сабе па-вясковаму: чачотка, ды і толькі. Пра нас з Сабалёвым Іванам нават газетка пісала: ударнікі...

Ён расказвае пра тую бярозу-чачотку, з якой нешта робяць у самалётах. Яна расце недзе там, у пайбольшай глушы, куды іншыя людзі могуць прайсці толькі зімой, як перамерзне балота. Недзе там, на адным з тых балотных астравоў, дзе фашысты не знойдуць Верачку. Абы-толькі ён, Серада, не заблудзіў. Абы-толькі дзіцятка маўчала...

Ой, мамачка, зноў!.. Зноў спатыкнулася, упала, пусціла адну руку, каб абаперціся і ўстаць. А яна праз траву палезла ў гразь — аж па локаць... Дзякуй табе, Іван, — ты зноў дапамог. А малая заплакала зноў. Ах, ды ціхаты, гора маё!..

— Каб я не знаў дарогі, не павёў бы, — чуваць спераду той самы голас. — Давяду. Там мы як у бога за пазухай прасядзім. Вось толькі што музыкі з памі зашмат. Пачуюць педзе немцы і — па ўсім. Бяда.

— Ну, ды ціха ты, ціха, дачушка...

Жэпька моўчкі ішоў за Лідай, перамагаючы боль,

моўчкі слухаў плач малое, бяскопчае гугнепне Серады і думаў:

«... Чаму ён так крыкнуў на Сіўку: «Усё, па вайне!»? А гэты палец, які ён пават з радасцю нам паказаў?.. Чаму ён, такі ваяка, сілай пядаўна выцягнуты з хаты, такі таўкач, раптам адчуў сябе начальпікам? Ён завядзе ды схавает!.. Толькі вось Ліда перашкаджае яму. Ды нават не Ліда, а Верачка... Чаму ён забыўся і пра забітых сяброў, і пра тое, што сёння робіцца ў вёсках,— колькі нашых бацькоў, і малых, і дзяўчат расстраляна ці спалепа ад рання?.. Можна, Шурка зусім не забіты, а толькі паранены? Можна, падзе яму пакладаюць на шыю вяроўку, а ён, як заўсёды спакойны, маўклівы, збірае апошнія сілы, каб плюнуць у вочы кату?.. А дзе таварышы — уся брыгада?..»

...Пад вечар іх спыніла рэчка. Яна была нешырокая. Серада знайшоў ламачыну, памераў глыбіню. Нельга нават пазнаць, дзе пачынаецца дно: ламачына лезе і лезе... Знайшлі паблізу зломак сухой асіны, што ляжаў ад зімы. Перакінулі — якраз хапіла. Праверыць, ці вытрымае, пайшоў Тадорын Іван. Ён разуўся на кожны выпадак і пакінуў тут зброю. Перайшоў, датрывала. Тады пайшоў Серада з аўтаматамі. Жэнька застаўся апошні,— таму, што Ліда стаяла збоку, чакаючы.

— Дай, можна, Верачку мне,— сказаў ён.— Ты ж змаглася.

А яна паглядзела на яго паяк дзіўна і толькі сказала:

— Ідзі.

— Ды што ты, Ліда?..

Яна паўтарыла таксама:

— Ідзі.

А потым дадала:

— Ды куды табе, Жэня! Ідзі хаця сам.

Перайшоўшы на другі бок, Жэнька стаяў і, збялелы, моўчкі глядзеў то па босыя, чорныя ногі жапчышы, якія на дзіва ўпэўнена, цвёрда ступалі па асінавай жэрдзіце,

то па рукі, якія трымалі дзяўчынку. Здавалася, што адарваць гэтыя ногі ад кладкі, а рукі ад дзіцёнка не здолее ніякая сіла.

Перайшла! І зноў пайшла ўслед за імі. А Жэньку хацелася проста спытаць:

«Ты не верыш? Не верыш і мне?»

Аднак страшна было пытацца: а што, калі яна таксама коратка, як двойчы сказала «ідзі», скажа «не веру»?..

5

Ах, ізноў гэты плач!..

Малая дагэтуль ведала адно. Учора ў гэты час на стала побач з ложкам гарэла лямпа. А яна з сваёй мамай ляжала пад лёгкай дзяружкай. Ляжала, праўда, толькі мама, бо дачушка ізноў дамагалася свайго. Хто там зможа давесці, што яна ўжо ела, што пара было б падкурчыць пад пухкую, ружовую шчочку маленькі кулачок і спаць, праз сон пасмоктваючы губкамі! Хто там стане аспрэчваць святое права маленства? Дзяўчынка будзе не толькі ссаць: яна час ад часу падніме вочкі і гуліва ўсміхнецца. Няхай толькі мама паспрабуе не засмяцца ў адказ! Яна пачне цалавацца, мармычучы, доўга, кусаючы першымі зубкамі маміны губы. А тады, перамогшы, нарэшце зноў прыўстане, паднімецца і, як быццам пырэ, ападзе ад грудзей...

А сёння вось і знайшоўся той пелюдзь, што забраў у малое адразу ўсё. Навокал цемра, холад і лес. Маці сядзіць па зямлі, падкурчыўшы халодныя ногі, туліць да сябе свой адзіны скарб і толькі ледзь чутна, бездапаможна шэпча:

— Рыбка... мілая... што ж табе даць?

Пелюдзь прагнаў іх з роднага гнязда, гнаўся за імі з кулямётамі, міпамі, бомбамі, спыніў у грудзях маці маляко...

І вось дзяўчышка дарма намагаецца вярнуць яго. Ужо не для радасці толькі, не для гульні. Першы раз у жыцці яе прымусілі адчуць голад.

Яна плача. Гэта ціхі і страшны плач...

А тут, побач з ім, гэтым плачам, зноў пехта ў цемры варочаецца па траве і зноў нездаволена гугніць:

— Эх, каб табе... як ад цябе ні ўдзець ні ўпоч спакою няма. Давядзеш ты нас да пагібелі...

— Хто цябе давядзе? Скажы ты мне, хто цябе давядзе? Ну, скажы ты мне, што ты гаворыш?!

Ліда хацела сказаць яшчэ нешта, ды раптам, як быццам зноў уявіўшы ўвесь жах свайго становішча, яна заплакала — ціха, наўзрыд...

— Ах, Андрэй мой, Андрэй, каб ты быў, каб ты бачыў!..

...Андрэй бачыць. Ён тут. Ён стаіць у вачах Жэнькі, над гэтым жудасным плачам сваіх найбліжэйшых. З пагардай і смуткам прыплюшчыўшы па сяброў шэрыя моцныя вочы, ён гаворыць:

— Эх вы!..

І за гэтымі словамі — ночы засад і сутычак, першыя радасныя зводкі... І той час, калі яны, яшчэ да ўступлення ў атрад... Да якога там, зрэшты, уступлення! Тады яшчэ і атрадаў не было, калі яны, лядаўскія камсамольцы, збіраліся ў старэйшага таварыша, у Андрэя, на хутары, і абмяркоўвалі, што рабіць на пачатак.

Вось і Шура Сучок...

«Я, каб што-небудзь такое, спачатку даў бы вам знак, каб вы маглі спакойна адысці...» — «А сам?» — «Сам? Чорт яго ведае... Што ж, сам таксама пешта рабіў бы...»

Больш ён не кажа нічога.

«...Калі ж па сваёй слабасці, баязлівасці або па злоснай волі я парушу сваё абяцанне і выдам пародную справу, — устаюць перад Жэнькам заключныя словы партызапскай прысягі, — пяхай я загіну ганебнай смерцю ад рукі сваіх таварышаў».

«Мы яшчэ не парушылі яе,— думае Жэнька,— аднак мы ўжо сталі на гэты шлях. Мы аслабелі, збаяліся. А збаяўшыся, мы бязвольна паддаліся найбольшаму паміж нас баязліўцу, бо ён абяцае завесці ў падзейную схованку. Толькі вось гэта дзіця перашкаджае, можа выдаць нас сваім плачам... А каб дайшло да выбару, хто мае застацца жыць — мы ці малая,— што ён выбраў бы, наш павадыр?.. А мы, можна падумаць, маўчалі б, бо цяпер вось маўчым, пакуль ён вякае. А потым на нашым шляху, не зважаючы на ўсе лясныя прамудрасці Серады, могуць з'явіцца фашысты. Жыццё можна будзе купіць толькі здрадай, якую пародзіць страх. І што ён выбраў бы, наш павадыр? А мы? Мы таксама маўчалі б?..»

Успёршыся на левую, здаровую руку, Жэнька Саковіч устаў.

— Пара, Іване,— сказаў ён.

Ціхі, аж надта спакойны Тадорын Іван нібы даўно чакаў гэты загад.

Удвух яны падышлі да трэцяга. І Жэнька загадаў:

— Устаць, Серада! Пагаворым.

6

Штаб групіроўкі фашысцкіх войск, якому была даручана ліквідацыя энскага партызанскага злучэння, уяўляў сабе становішча справы так:

Ляспы масіў Н. з'яўляецца базай злучэння. У цэнтры гэтага масіву, у пайбольш, як можна думаць, дрымучым месцы, знаходзіцца штаб, які кіруе ўсёй работай паасобных партызанскіх груп. Задача аперацыі заключаецца ў тым, каб сагнаць усе гэтыя групы з усёй зоны іх дзеяння ў пушчу, тады аблажыць пушчу шчыльным кальцом войск і сціскаць гэтае кальцо датуль, пакуль усе сілы злучэння будуць згуртаваны ў адно месца, вакол свайго штаба. Там яны будуць разгромлены. Было прадугледжана і тое, што пры адступленні ў пушчу партызаны па-

спрабуюць даваць адпор. Ён будзе хутка зламаны націскам рэгулярных часцей. Тады прыменіцца тактыка працоскі з загонамi. Па лесе працягнецца шчыльны невад пяхоты, які згорне да цэнтра пушчы і большых партызанскіх рыб і расцярушаюу ў баях дробнарыбіцу. Пяхота пройдзе па магчымасці ўсюды, бо дзеля гэтага ёй выдадзены адпаведныя камбінезоны, аўчаркі, дастатковая колькасць боепрыпасаў. Тактыка загонаў будзе заключацца ў тым, што перад невадам пяхоты будуць выкідвацца засады па дарогах, прасеках і сцежках, па якіх пабягуць партызаны. Непраходныя месцы будуць шчыльна пакрыты агнём гармат, мінамётаў і авіябомбамі.

План аперацыі быў задуманы і распрацаваны з усёй нямецкай педантычнасцю, аднак ён не даваў тых вынікаў, на якія разлічваў штаб групіроўкі. Жорсткія абаронныя баі на ўскраінах пушчы давалі захопнікам, што здольнасць партызан супраціўляцца рэгулярнаму войску з артылерыяй, браневікамі і самалётамі — улічана далёка не дастаткова. Яшчэ больш не дастаткова былі ўлічаны «дзікія здольнасці рускіх» — партызанская кемлівасць, вынослівасць і веданне прыроды. Фашысцкі «невад» атрымаўся на практыцы далёка не шчыльным. Тымі месцамі, што лічыліся зусім непраходнымі для гэтага «невада», нягледзячы на шчодры агонь мінамётаў і бомбаў, у тыл ворага прабіраліся партызаны. Пушча таіла ў сабе недаступныя астравы, праходы да якіх ведалі нават не ўсе мясцовыя жыхары. Там была захавана бяззбройная частка загнапых у пушчу людзей — старыя, жанчыны і дзеці. «Невад» таксама не ўсюды даставаў да дна. Невялічкія, паасобныя групы партызан рассыпаліся перад паступаючай сілай, зарываліся пад тоўстыя аўчыны лясопага моху, а на балотах накрываліся куп'ём і, зліўшыся з прыродай, трывалі там дзюль, пакуль па іх цягнулася сетка варожых салдат.

Больш таго, была яшчэ адна непрадбачаная фашысцкім штабам акалічнасць. Некаторыя з тых, каго яны мелі

па ўвазе, гаворачы пра «больших партизанскіх рыб», зусім печаканым, імклівым ударам прарывалі «цесад» і выходзілі з пушчы ў тыл сілам блакады.

Яшчэ адно, галоўнае з галоўнага, было таксама не ўлічана ворагам дастаткова. Гэта — пачуццё радзімы, пачуццё вялікай, пераможнай еднасці савецкіх людзей, якое жывіла кожную групу, кожнага паасобнага партизана.

Быў свой, вялікі, родны партизанскі свет. Для кожнага, хто пасіў гордае званне народнага месціўца, асяродкам гэтага свету была яго група ці аддзяленне, ці ўзвод. За гэтым цэнтрам, найменшым, былі большыя цэнтры: узводы ў атрадзе, атрады ў брыгадзе, брыгады ў злучэнні. Энская пушча, як база злучэння ва ўсе бакі, — ляскамі, пералескамі і родным полем — злучалася з іншымі масівамі беларускіх лясоў, дзе таксама былі партизаны. На поўнач, поўдзень і ўсход злучэнні беларускіх партизан дзейнічалі поруч з народнымі месціўцамі іншых братніх рэспублік. Такім чынам ствараўся ён, магутны партизанскі свет, частка пераможнага, усенароднага фронту змагання з фашызмам.

Недарэчная думка аб тым, што раптам мог загінуць гэты свет, магла ўзнікнуць сярод яго найменшай часткі — трох партизан з разгромленай разведкі — толькі таму, што гэтая частка адчула сябе адарвана ад роднага свету і на нейкі час паддалася страху.

Тым часам яе баявая сям'я, брыгада «Сокал», давала ворагу адпор. Увесь гэты дзень на подступах да пушчы кіпеў гарачы, няроўны бой. Бой з ворагам, які пераважаў і колькасцю і ўзбраеннем. Толькі поччу, калі высветлілася, што фашысты прарвалі партизанскі фронт далей на поўнач і абыходзяць сокалаўцаў з тылу, брыгада пакінула пазіцыю. Адышоўшы за поч у глыб лесу, на доўгую яна павярнула крута на поўдзень. Штаб вырашыў памацаць там пай больш слабае месца ў варожым калыцы, прабіць гэта калыца і выйсці ў тыл варожым сілам.

На ўскраіне Чорнага балота сокалаўцы спаткалі трох партызан і жанчыну з дзіцем. Яны ішлі на захад, у той бок, дзе — як яны спадзяваліся — і сёння стаіць яшчэ на Нёмане іх брыгада.

— Хто вёў? — ціха, прыгнуўшыся з сядла, спытаўся камбрыг, пачуўшы сумную гісторыю пра лёс сваіх людзей.

Яму было дваццаць пяць год. З той ночы, калі ён апусціўся на гэтую зямлю з парашутам, прайшоў толькі год. Атрад «Сокал» вырас у брыгаду, а камандзір яе заслужапа пасіў далёка вядомае імя — Грозны. Аднак знешні выгляд камбрыга ніяк не пасаваў да гэтага імені. Чарнявы, дробны хлапчына ў кубанцы заўсёды быў вяссёлы і прасты ў абыходжанні.

Ён заклапочана глядзеў з сядла на трох разведчыкаў і ціха пытаўся:

— Хто вёў?

І вось тады сталася так, што малы, каржакаваты Серада, чырвоны ад напружання і страху, ступіў наперад і далажыў:

— Учора вёў я, таварыш камбрыг. Хавацца вёў. Спалохаўся, як баба...

— Ты пра сябе гавары, пра мяне гавары, — раптам перапыніў яго маўклівы Тадорыч Іван. — Якраз, брат, мы з табой бабы, а не яна...

Ён паказаў на Ліду з малой на руках.

Тут гримнуў смех.

Яны смяліся — да чорта стомленыя, непакорныя, свае!.. Смяліся з копей, смяліся спешаныя, смяўся і сам камандзір.

Аднаму Жэньку было не да смеху. Ён толькі памятаў пра цэлы дзень, пра цэлы дзень адступлення ў той мох, куды іх вёў Серада. Ён чуў цяпер сяброўскі дружны смех, і здаецца, дарэчы было б праваліцца.

— Ну, Саковіч, нічога, здаралася і такое, — сказаў яму камбрыг.

— Саковіч сёння вёў, таварыш камандзір...— пачаў, ізноў падцягнуўшыся на «смірна», Серада.

— Я ведаю і сам,— перапыніў камбрыг.— Саковічу трэба каня. Несцярэнка,— звярнуўся ён да свайго ад'ютанта.— У трэцім узводзе вазьмі. Ну, і гэтым сокалам... таксама,— ён паказаў з усмешкай на Івана і Сераду.— Хоць я з прыемнасцю паслаў бы іх у пяхоту. Пеша лягчэй заслужыць прабачэнне. Як, Серада?

— Я заслужу, таварыш камандзір...

— Даволі! Ведаю і сам.

Заставалася толькі пачуць каманду — наперад! Ды камбрыг не забыўся яшчэ аднаго.

— Што, кажаце, зробім з жапчынай? — спытаўся ён. Ніхто не гаварыў аб гэтым, Грозны сам запытаўся і сам адказаў: — Жапчыну, вядома, тут не пакінем. Толькі і з намі ёй няма чаго рабіць. А ну, паклічце мне сюды Дзед.

Той быў з Грачанікаў, адной вёскі з Серадой і адной з ім прафесіі — лесаруб. За сорок год валацужання з сякерай стары вывучыў пушчу добра.

— Што, Дзед, да Праглай адгэтуль далёка? — спытаўся камбрыг, калі з'явіўся старшыня.

— Адгэтуль трэба пад сонца ісці,— адказаў Дзед, доўга не думаючы.— Да Чортавага акна будзе добрая кіламетра. А там яшчэ балотам кіламетры са тры... А што?

— Як што? А сем'і нашы дзе? І трэба туды завесці вось гэтую цётчку з дзяўчынкай. Здаецца, дзяўчынка?

— Дзеўка, дзеўка, таварыш камбрыг, а як жа,— адказала Ліда і першы раз сёння ўсміхнулася.— Мая партызанка.

«Дзеўка» болей не плакала: яна з заклапочаным выглядам прагна смактала кавалачак брыгаднага хлеба.

— Ну што ж, як трэба, дык трэба,— сказаў, хвіліну падумаўшы, Дзед.— Не хочацца, праўда, ды дзеўкі шкода. Ну ты, смаркуха, ідзі да мяне.

Верачка на дзіва даверліва працягнула ручкі і нават сказала Дзеду: «ня».

— О, брат, не бойцеся,— прагудзеў пад рогат хлопцаў Дзед,— яна ведае, з кім сябраваць. У старшышы не толькі хлеб,— у яго і скварка зпойдзецца. Што, пойдзем?

— Ну дык што ж,— нібы схамянулася Ліда,— дай вам божа шчасліва, таварышы дарагія.

Яна працягнула руку камбрыгу, Серадзе, Івану і некалькім іншым хлопцам, што стаялі бліжэй. Калі ж дайшла да Жэнькі, пешта як быццам падумала ці ўспомніла, бо печакана абняла хлопца і моцна, як брата, пацалавала.

— Які ты, Жэня...

І заплакала.

— Ну, цалавацца дык цалавацца, а плакаць чаго?— прагудзеў з усмешкай Дзед.

Сказаўшы гэта, ён рушыў, а потым спыніўся.

— Шчасліва, хлопцы! — ужо не сказаў, а крыкнуў, бо ўжо пасустрач ім паплыў, затупацеў жалезны, конны, грымячы патак.

— Шчасліва, Дзеду! — крычалі коннікі.— Глядзі там толькі грыбоў не аб'ешся!

І зноў смяюцца, ужо на рысях,— непакорныя, слаўныя хлопцы!

1946—1952 гг.

КАЗАЧОК

Самшэлы хутар Батракова Кудзерка закіпуты ў самы глухі куток Налібоцкай пушчы.

Начамі дзікі ўзрывалі бульбу амаль пад вокнамі хаты, а днём, калі на хутар трапляў чужы чалавек, крамяная чырванашчокая Маня, адзіная дачка ўдавы Батрачыхі, хавалася ў каморку ці на печ.

На пачатку вайны над палянай гулі самалёты і чуўся, здаецца, зусім недалёкі грукат гармат. Аднак салдатаў на хутары так і не бачылі: не ішлі сюдой ні нашы, адыходзячы, ні немцы.

Цяпер жа, да другой зімы партызанскага царства, змянілася ўсё. Батрачыха то ваявала з вясёлымі хлопцамі за кожны ахапак доўгага шорсткага ляснога сена, то мірылася з імі, смакуючы прывезены з дзесятай вёскі самасад. А Маня пастолькі прызвычалася да людзей, што ўжо зусім прыкметна збіралася павялічыць сям'ю...

Партызаны спыняліся на хутары праездам ці праходам, найбольш падрыўпікі, ідучы на «жалезку» ці ў лагер. Батрачыха пазнала іх за гэты час так шмат, што кожнага пезнаёмага лічыла павічком ў пушчы, «свежап'юкім».

...Міша Спорык, яшчэ два хлопцы і Валя прыйшлі ў Батракову Кудзерку завідна.

— Здарова, цётка, жывеш! А ў нас якая кветка, паглядзі! Свежап'юкая! Казачок!

Батрачыха ажно рукі развяла.

— Ах, Мішачка! Ах, мая долечка! Эпоў дзеўка ў портках! З вінтоўкаю! Ды што ж гэта за свет настаў!..

А «свежапьякая» — хоць бы што, смяецца. Паставіла вінтоўку, села і глыбока, з палёгкай уздыхнула:

— Ой, каб яшчэ, здаецца, трошкі — не дайшла б.

Ды такое ж гэта з марозу румянае, спраўнае. Хлопец — дый годзе. Толькі як зняла кубанку і стала прычэсвацца — гэтыя пасмы дзявочыя, гэты грабенчык... Ды як зняла рэмень і вышываны кажушок — гэтыя грудзі, і ўсё...

І таму, як збіраліся спаць, Батрачыха шапнула:

— Ты, галубка, са мною лажыся. Манька няхай на печы. Ды пад сцяну залазь, а я ад хаты. Мая дурніца таксама рапей зухавала...

Ды «свежаньякая» засмяялася ў адказ і лягла ад хаты сама.

Смех яе гаспадыня зразумела па-свойму.

— Не насмяецца,— шапнула збоку, на самае вуха,— не бойся. Абы жывы-здоровы быў...

Пытаньня «хто?» не дачакалася, дык растлумачыла:

— Харошы хлопец. Уткін. Разведчык. Слесар. І на гітары іграе. Божыцца: «Вазьму з сабою...» Аж за Маскву. Памаўчала яшчэ.

— Бо ў нас, відаць, трапёны, не захоча жыць...

«Свежаньякая», здаецца, добра-такі заснула.

Гэта — толькі здалося Батрачысе.

Для «казачка», як і ўчора, зноў пачалася бяссонніца.

Дык што ж гэта, парэшце, за бяда! Ці брыдзеш цэлы дзень па снэзе, ці сядзіш за сталом,— усюды адны толькі думкі, адно і на сэрцы. Ад самага рапня чакаеш начной адзіноты, каб зноў бясконца марыць...

Марыць не так сабе, але аб ім, бо ён такі, парэшце, ёсць.

«Ён» не з'яўляўся доўга. Спачатку пават думкі аб ім не было. Калісьці малая Валечка, прыбегшы з вуліцы, дзе верх заўсёды бралі хлопцы, з плачам пыталася ў мамы, чаму і яна не хлопец. Падлеткам білася з хлопцамі,

ездзіла копча, хадзіла на лыжах і часта думала пра тое, з якім шчасцем абула б боты са шпорамі. Падабацца яна пачала досыць рана. Рана магло б і каханне прыйсці, ды Валя нікога са знаёмых хлопцаў не любіла і таму, калі бывала з кім-небудзь з іх сам-насам, амаль зусім не хвалювалася. Так і расла, быццам дзічка. Касіла, арала, памужчыпску віталася моцнай, шурпатай ад мазалёў рукой.

Быць толькі сувязной ёй падакучыла. Хадзіць у разведку ў навакольныя гарнізоны, даставаць паперу і медыкаменты — гэтага было замала. Прыйшла ў атрад сама, супроць волі штаба, з якім была звязана. На кухню не захацела, у санчасць — таксама, засталася байцом.

Спачатку ў мужчыпскай зямлянцы было дзікавата. Аднаму з малайцоў, што быў занадта ўпэўнены ў сваёй прывабнасці, прыйшлося нават дзеля прыкладу хропнуць ручкай нагана пад бараду.

І тады вось з'явіўся «ён».

«Так і трэба,— сказаў.— Цяпер, малец, аблізвайся. А мала будзе,— я папраўлю!..»

Гэта быў Міша Спорык, камандзір падрыўной групы.

Ён быў у атрадзе ўвесь час, ды так яна знала яго, да прыходу ў атрад. Аднак для Валі ён, здавалася, нібы наогул з'явіўся ў той дзень.

На гэтым пачалося. Спачатку ў іх была проста дружба, а потым... потым адбыліся два выпадкі.

У першым выпадку, калі іхняя група паткнулася поччу на засаду і з васьмі партызан толькі трое, разам з ёй, засталіся жывымі, Валя да болю спужалася смерці. Быццам толькі цяпер зразумела, што ёй дзевятнаццаты год...

Другім разам, на днёўцы, яна ўзяла на рукі сяброўчына дзіцянё і зусім нечакана, зусім небывала адчула, як хочацца жыць, і жыць — не адной...

З таго дня з'явіліся нават бяссонныя ночы, раздвоенасць: адна Валя, ранейшая, яшчэ ўсё не баялася заставацца з Мішам сам-насам; другая Валя, новая, ужо і баялася іх адзіноты і марыла пра яе...

Яна законна чакала — то трывожна, то ўпэўнена, — што Міша нарэшце пачне: скажа ёй тое, што яна ўжо мо соты раз (ды дзе там соты!..) кажа яму ўсёй душой, так, як трэба дзяўчыне спачатку — без слоў. І ў гэтым чаканні бясконца мяняліся вобразы іх будучага шчасця.

А Міша як быццам не думаў пра гэта.

Вось і цяпер ён спакойна спіць, храпе сабе з хлопцамі на падлозе.

А яна як лягла побач са старой, так і ляжыць на спіне, нават рукі злажыла, пібы трымаючы сэрца. Глядзіць у цемру і шэпча без слоў:

«Што ж, хіба мне самой падысці да цябе і сказаць: — Няўжо ты думаеш, што я і праўда «казачок», што я і праўда «дзікая»? Ды гэта ж толькі для іншых такая, таму што я ўсё шукала цябе. Няўжо ты не ведаеш, Міша, чаму я сама перайшла ў тваю групу? Няўжо ты думаеш, толькі таму, што зайздросціла вам? Эх ты! Ты чакаеш, пакуль, можа, я...»

Але раптам спужалася гэтай думкі, у цемры заплюшчыла вочы і, павярнуўшыся да гаспадыні, уткнулася тварам у падушку.

— Ты што, ці не хворае, дзеўка, чаго ты? — шэптам азвалася Батрачыха. — Пакуль заснём з табою, дык людзі і поч разбярुць...

«Свежанькая» хацела прамаўчаць, але, пачакаўшы, пібыта смехам, ціхенька папрасіла:

— А ты мяне, цётка, і праўда пусці над сцяну...

Ізноў яны ідуць.

Па рыхлай адліжнай дарозе. Паміж нядошлага зарасніку. Паляпамі ля шэрых хутарскіх будынкаў. У зацішску высокага лесу.

Спераду едзе фурмапка. На ёй вінтоўкі, гранаты, тол. Дзядзька кленчыць у санях-развалах і пудпа, як гэты хмарны, пануры дзень, маўчыць. Кабылка пляцецца абы-абы, а потым, калі яе сцёбаюць вераўчанымі лейцамі па

сухім каптовым крыжы, трукціць і спатыкасца, чапляючы падковай за падкову.

Міша расказвае пешта, а хлопцы смяюцца.

Ды Валя, бадай, не чуе яго. Яна і не слухае. Успамінаючы поч з гэтым дзіўным сваім забыццём, яна нават рада, што ідзе ззаду і Міша не бачыць яе. Да яе то зноў вяртаецца настрой гэтых дзён — шчаслівае чаканне адзіноты, то сорам за тое, што ўчора раскісла.

«Няхай табе толькі не здасца, што буду сама набівацца», — думае Валя.

— Дзвіна, брат, не тое, што Пёман, — расказвае Міша. — Яна разліецца — мора! Ха-ха-ха! Успомнілася, хлопцы, ірундовіна. Крыгі ідуць па Дзвіне — проста жах, а на крызе сядзіць, брат, чырвоны певень. Тут смерць на посе, а ён — ку-ка-рэ-ку!..

«Табе, голубе, бачыш, нічога, смяешся, а я...» — думае Валя.

— Пасмяяўся я з таго пеўня, а потым, хлопцы, аднойчы і сам...

Ды раптам ён спыняецца.

Перш чуваць збоку, зусім недалёка, ад дарогі, дзе хутар на ўзгорку, мяшаны вокліч: «гальт!» і «стой!»

Потым адтуль устаюць тры варожыя постаці: немец і два «бобікі»-паліцаі...

Дзядзька са зброяй ад'ехаў наперад настолькі далёка, што ворагам значна бліжэй да яго. Зброя ў развалах, на шчасце, прыкрыта кажухом. Дзядзька, пібы азораны выратавальнаю думкай, бяжыць да пемца і задыхапа, часта гукае:

— Свой! Сво-ой!.. Мы з Лужы! З Лужы, папочку! Дальбог!..

Чорныя «бобікі» спакойна, упэўнена брыдуць па спеце амаль па калені і нават вінтовак сваіх не трымаюць на пагатове.

Шэры немец — тронкі збоку і ззаду — цяжка набліжасца да дзядзькі.

Насустрач паліцаям стаіць адзін Міша. Першы ішоў, а цяпер яшчэ выйшаў наперад. Рука ў кішэні кажушка, збялеў, толькі ноздрамі паварушвае, быццам гатовы да скоку.

Адзін паліцай адлучаецца, ідзе на яго. Другі — на Валодзьку. «Бобік» пешта крычыць, ужо гатовы заехаць прахожаму поўху. Калі ж ён падыходзіць зусім, Міша пытаецца, проста ў вочы:

— А ты, можа, і ўдарыць хочаш, сукіп сын?

Паліцай перш бармоча, збялеўшы:

— Ды што вы, таварыш, завошта...

Потым адскоквае ўбок і хапаецца за рукаятку затвора. Міша выходзіць з кішэні наган. Страляе. Паліцай, узняўшы рукі, валіцца назад.

За гэтым стрэлам, як водгук, грывіць паўнагучны вінтовачны стрэл: другі паліцай б'е па Мішу. Міша, здалося, хіснуўся, а потым страляе зноў, яшчэ, яшчэ раз. Другі паліцай перш асядае на снег, а потым лажыцца.

Немец строчыць з аўтамата па доўгім, зашмальцаваным кажусе дзядзькі і паварочвае наўцёкі.

Міша першы бяжыць да кабылкі, якая рада, што больш не сцёбаюць лейцамі, спакойна стаіць на дарозе. Міша бяжыць неяк дзіўна: улукаткі, бокам, задыханы. Ён цяжка падае ў развалы і крычыць:

— Гані!

Валя падае ззаду, якраз па яго, і пешта крычыць таксама.

Ды толькі Кастусь і Валодзька, дабегшы, паднімаюць кабылку на пайкі пядошлы галоп.

А тут з узгорка, з хутара — немец спыніўся, гад! — па іх лапача аўтамат.

Валя не чуе, як блізка спяваюць кулі. Яна толькі адчувае «яго» і шчасліва, нарэшце шчасліва шэпча:

— Я не дам цябе больш, затулю...

Па гэтым для Валі капчаецца ўсё.

...Зпоў у лясную дзіч па дарозе пляцецца худая кабылка.

Цяпер ужо не дзядзька, а Кастусь панура клепчыць спераду.

На саломе пад доўгім кажухом ляжаць дзве маўклівыя постаці: Міша і Валя.

Дзядзька-падводчык і чацвёрты таварыш, Валодзя, засталіся ля хутара — пазаўсёды...

За пізка навіслыя лапы ялін раз-пораду чапляе крывая вішнёвая дужка, і снег казытліва цярушыць на бледны твар «казачка». Вочы з чорнымі, доўгімі вейкамі заплюшчапы. Ды пад павекамі... жыве адчуванне жыцця. Праз боль у правым баку, няўмольны, перарывісты, туга зацягнуты кужэльным ручніком, яна часамі — вельмі здалёк — чуе ў хвіліну палёгкі высокую, белую песню палазоў і адчувае снег, быццам нечы гуллівы, пяшчотны дыток... Пасля яна нават расплюшчвае вочы і патроху з цяжкасцю пазнае, што шэра-зялёная сетка над ёю — гэта ельнік і неба...

На Валю шугае туманам, а потым побач з ёю родны голас кажа:

— Лепш табе трохі? Ну, вось і добра... Пашанцавала нам з табой нішто... Разам, дзеўка, і пакукуем...

Яна хацела б нешта адказаць. Але не можа.

Заплюшчыўшы вочы, толькі ўсміхаецца.

ЗЯЛЁНАЯ ШКОЛА

1

Маленькая, кучаравая дзяўчышка была апошнім дзіцем у беднай яўрэйскай сям'і.

Пра бацьку яе, шаўца Айзіка Фунта, раней гаварылі ў мястэчку: «Жыве чалавек: сямёра дзяцей, а селядца на ўсіх купляе аднаго». Апроч дзяцей была яшчэ жонка і цешча; цешча зусім старая, а жонка заўсёды хворая. Айзікаў варштат стаяў перад акном. І часта шавец, пакінуўшы сукаць дратву ці заганяць цвікі, задуменна глядзеў у акно і ледзь чутна напяваў сваю адзіную песню:

Фрылінг тог, майн голдэнэр...¹

Толькі і песні было — чатыры першыя словы, ды песня заўсёды была пра вясну, нават калі за цьмяным акном стаяла сумная восень...

І залаты вясняны дзень настаў. Ды толькі ж пасвяціў ён нядоўга — праз паўтара года ў мястэчка прыйшлі фашысты...

Кожнай рапціцы п'яныя паліцаі выгапялі яўрэяў-мужчынаў на рынак і там на пацеху сабе паладжвалі дзікую муштру. Вярнуўшыся з рынку, Айзік цяжка садзіўся на калодку перад варштатам, глядзеў у акно, і работа валілася з рук... Хацелася зноў заспяваць сваю кароткую, сумную песню, але цяпер яна не ішла. Думкі бездапаможна таўкліся ў беднай галаве, а слёзы самі капалі часам на зрэбны шавецкі фартух...

¹ Вясняны дзень, мой залаты... (яўр.)

— Я дык, можа, пайду,— шаптаў Айзік свайму суседу Міколе,— я дык, можа, вазьму вінтоўку разам з табой, а яны?..

Ён ківаў галавою на хату, поўную дзяцей, а потым крычаў на малую, кучаравую дзяўчынку, што заўсёды была найбліжэй:

— Ася, ідзі да бабулі! Чаго ты тут стаіш?..

Дзяўчынка паслухмяна ішла за перагародку, а бацька ціхенька паўтараў:

— А што з імі будзе, Мікола? З імі?..

І страшны дзень пастаў.

Шэрай восеньскай рапіцай мястэчка разбудзілі стрэлы і жудасны крык...

* * *

Асі цяжка сказаць, як гэта ўсё атрымалася. Дзяўчынка памятае толькі, як праз сон, што ўсе яны беглі паміж платоў і хат завулка, па гразі, а потым нехта падхапіў яе на рукі і панёс. Яна дрыгала нагамі і плакала: «Ма-а-мэ!» І толькі ўжо ў хаце дзяўчынка патрохі зразумела, што з ёй. Чужая бабуля трымала яе на руках і, нахмурыўшы бровы, шаптала:

— Дур-на-я, дур-нень-ка-я, ціха!..

І Ася сціхла. Яна толькі ўскліпвала і цяжка, глыбока ўздыхала.

— Лезь туды і сядзі,— сказала бабуля, падсаджваючы яе на печ.— Толькі ж глядзі — не плач, каб ніхто не пачуў. І не бойся, я зараз прыйду.

Ася паслухала і сціхла. Каб ніхто не ўбачыў, яна залезла ў самы цёмны куток на печы і з галавой накрылася дзяругай, а каб ніхто не пачуў — заціснула зубамі руку. Калі малая зусім сціхла і, адкрыўшы галоўку, пачынала прыслухоўвацца,— на камінку мурлыкаў шэры кот, а далёка-далёка за сцэпамі хаты чуваць былі стрэлы... Дзяўчыны зноў рабілася страшна; яна забылася на суровы загад і голасна плакала.

— Ма-мэ! — клікала яна тую, хто самы найлепшы па свеце. А потым, згадаўшы таго, хто здаваўся ёй дагэтуль самым дужым, крычала: — Та-т-алэ! Та-тэ!..

Ніхто не адказваў, ніхто не прыходзіў. Стомленая ад плачу і разамлелая ад цяпла, дзяўчышка нарэшце сціхла зусім, заснула.

Прачпуўшыся, яна адразу не пазпала, хто сядзіць побач з ёй, хто глядзіць на яе. Бабуля яе не такая, — яна сівая, і галава яе вечна трасецца, нібы згаджаючыся з усімі: «гут, гут, гут». А гэтая, што глядзіць на Асю, не сівая.

— А дзе мама? — спыталася малая, не ўстаючы.

— На вось, выші, пагрэйся, — падала ёй бабуля конаўку.

Ася паслухала, села і абхапіла пальчыкамі вялікую цёплую конаўку з малаком.

— А дзе мама? — перапытала яна, глытнуўшы некалькі разоў.

— Пі, пі яшчэ, — гаварыла бабуля.

Ася выпіла яшчэ трохі і заявіла:

— Я хачу дахаты.

Бабуля паглядзела на яе, падумала пешта і спыталася:

— Ты чыя? Відаць, Айзікава?

— У-гу.

— А як жа ты завешся?

— Ася.

— Маленькая яшчэ зусім. Глядзі, што які-небудзь трэці гадок.

— Не-е, мне ўжо, мама казалася, пяты.

— Пяты. Заморак ты. Жмеця касцей...

І Ася ўспомніла раптам, — гэта ж тая бабуля, што на сіла ваду на каромысле. І заўсёды, калі яна ішла па ваду, малыя бегалі навокал яе і крычалі: «Зось, Зось, не зловіш, нябось!» Яна то злосна маўчала, то, паставіўшы вёдры, трасла па дзяцей каромыслам і крычала: «Эх, нехво-

та толькі займацца!» Тады яна была вельмі страшная, а цяпер вось сядзела, глядзела на Асю, і Асі было зусім-зусім не боязна.

— А я ведаю, хто вы,— сказала дзяўчынка.— Вы — Зось. Вы насілі ваду на каромысле.

— Дурная ты,— адказала бабуля.— Зось — гэта каб быў мужчына, а я ж не мужчына. Я Зося, а дурні кажучь Зось. Ды што табе казаць — малая. Ляж ды спі.

«Зось» ступіла на лаву, з лавы — на падлогу і адышлася ад акна.

— Бабуля,— паклікала з печы дзяўчынка.

— Ну?

— А я дахаты хачу. Хачу да мамы.

— Твая мама сказала, каб ты пабыла ў мяне.

— А тата?

— І ён таксама казаў.

Дзяўчынка памаўчала трохі і спыталася зноў:

— Бабуля?..

— Ну?

— А мама прыйдзе сюды?

— Прыйдзе,— глуха адказала старая. Яна глядзела, прыгнуўшыся, у акно — на сырое, халоднае поле.

У хатцы ціха. Чуваць толькі было — на камінку мурлыкаў шэры кот.

— І тата прыйдзе, бабуля?

— І тата прыйдзе таксама,— адказала старая. Яшчэ цішэй.

* * *

Неяк зімой «Зось» разбудзіла дзяўчынку да свету. Каб Ася не здзіўлялася — чаму так рапа, яна сказала, што пойдучь сёння далёка-далёка.

— Туды, дзе мама і тата? — спытала дзяўчынка.— Дзе бабуля? Дзе ўсе? Туды?

— А што ты думаеш, можа, і туды...

Яна не спала сёння ўсю ноч,— сядзела і думала, што

ёй рабіць. Дагэтуль усё было добра. Хатка яе стаіць на ўскраіне мястэчка, дзе канчаецца доўгі Балотны завулак і пачынаюцца глінішчы. Хатка маленькая, з адным акном і бляшаным комінам, што вельмі падобны на старую халяву. Ніхто, можна сказаць, не заходзіць сюды, ніхто не жыў паблізу, апроч суседа Якава Мароза. Ніхто не ведаў, што ў Зосінай хаце хаваецца яўрэўскае дзіця. І яна не казалася, здаецца, нікому. Праўда, калі яна куды-небудзь ішла — насіць ваду ці пашукаць харчу казе, — Ася заставалася дома адна, пад замком. І вось пехта, відаць, падгледзеў...

Учора, калі яна зайшла да Марозавых, стары Якаў сказаў: «Асцерагайся, Зося. Баюся, што пехта праюхаў...» Дома старая думала доўга і многа, а потым вырашыла так: «Скулу ім, злыдням, — не на такую патрапілі!..»

Яна дачакалася, пакуль пачало шарэць, і разбудзіла дзяўчынку. Што будзе, то будзе, а чакаць далей нельга. Зося падаіла казу, напайла Асю цёплым малаком і, закутаўшы яе як найцяплей, панесла прэч з мястэчка — далей ад гэтых нелюдзяў у чорных шынялях!..

«Сабакі, сабакі шалёныя», — думала яна ідучы. Цяжка ступала па рыхлым адліжным снэзе, горбілася пад цяжарам, што варушыўся за спіной, і ўпарта ішла, ішла. Калі нямелі рукі і дзяўчынка аб'язджала ўніз, Зося спускала малую на снег, і Ася тэпала сама. Ды ісці было вельмі далёка, і гэтак страшна станавілася ад думкі, што вось развіднее зусім і па бяду спаткаешся з якім-небудзь сабакам... Старая зноў брала дзяўчынку на плечы, «на бараца», і толькі пыталася:

— Не холадна табе?

— Не-а, — адказвала Ася праз хустку, што закрывала ёй тварык па вочы.

— Не холадна, дык і сядзі, — гаварыла старая. І ўсё ішла, ішла...

Мінула больш года.

Прышла яшчэ адна ваенная вясна.

Вясна, Кажуць, прыгожая ўсюды: і ў полі, і ў лесе, і ў горадзе. Ды з гэтым не згаджаўся партызанскі хлопчык Анатоль. І правільна думаў: вясна ў лесе — прыгажэйшая.

Праўда, сонца ўзыходзіць тут трохкі пазней, але гэта яшчэ лепш: пакуль яно паднімецца пад лесам ды заблішчыць праз галлё ў акенца лагернай зямлянкі, — можна паспаць даўжэй, а потым нават лічыць, што і ты ўстаў вельмі рапа. І наогул усё тут не так, як у вёсцы было. Там раніцай на вуліцы раўлі каровы, а тут яны недзе пасуцца на паляне, і мама кожную рапіцу ходзіць туды з вядром. Анатоль спіць на пасцелі з яловых лапак, засланых дзяругай, а сонца ўжо даўно глядзіць у акенца. Сонца хоча, каб хлопчык устаў, і яно прыпякае яго. «Чыхнеш, чыхнеш усё ж такі», — смяецца сонца. І праўда — Анатоль не вытрымаў, чыхнуў. Але спіцца цяпер вельмі смачна, і хлопчык ласа мармыча нешта і паварочваецца на другі бок. Мама вярнулася з паляны, дзе ходзіць Падласка, амаль з поўным вядром малака. Мама хоча таксама, каб хлопчык устаў, пакуль сырадой яшчэ цёплы. Яна казыча Анатолеву пятку, што высунулася з-пад дзяругі, і, смеючыся, кажа:

— Ну, ну, ваяка, устаў бы, ці што...

Анатоль падцягвае нагу і нешта незадаволена бурчыць. Але мама казыча яго за вухам, і вось, зусім прагнуўшыся, ён устае і пытаецца:

— Тата прыехаў?

— Тата прыедзе заўтра, — адказвае мама.

— А хто сёння прыехаў?

Сёння на мове Анатоля азначае — гэтай почту. Амаль кожнай почы хто-небудзь прыязджае ў лагер партызанскіх сем'яў, уцякаючы ад фаншысцкага здзеку і

смерці. Вельмі цікава бывае, калі прыязджае такая сям'я, — новыя людзі, новыя дзеці, будуюцца новая зямлянка. Яшчэ цікавей, вядома, калі прыязджае сам тата. Тады можна пад'ехаць на сядле, патрымацца рукамі за татаву цяжкую вінтоўку!.. Ды сёння ён не прыехаў.

— Сёння прыехалі з Пяскоў, адна сям'я. У Сымонавых начавалі.

— А зямлянку яны ўжо зрабілі?

— Ну што ты, — смяецца мама. — Як жа яны маглі зрабіць без цябе. Вось паспедай хутчэй ды ідзі.

Анатоль спяшасца. Сёння ён зусім ахвотна падстаўляе тварык, каб мама памыла яго сцюдзёнай крынічнай вадой, больш, як заўсёды, выпівае малака, надзявае пілотку, бярэ свой «аўтамат», і вось ён ужо на дварэ.

Добрай раніцы, сонечны лес!

Праз галлё бяроз і алешын на кусты ляшчэўніку, на папаратнік, на мяккі, сыраваты мох кладуцца светлыя плямы сонца. Лісты на дрэвах варушацца, і цепі на імху варушацца таксама. Вострыя верхавіны цёмна-зялёных яліц і святлейшыя шапкі яшчэ больш высокіх соспаў абліты яркім сонечным святлом. Шчабечуць птушкі, недзе далёка кукуе зязюля, а недзе бліжэй — стукае сякера. Анатоль ведае, — гэта спускаюць дрэвы на новую зямлянку. Чуеш — вунь ужо сякера не стукае, а шоргае піла. Чакай, чакай... Ага! Дрэва крактапула, зашумела галлём на галлі іншых дрэў, паехала ўніз і мякка, глуха гупнула на мох. Цяпер зноў чуваць, як чахае сякера: дзядзька цярэбіць на зваленым дрэве галлё...

А дзе ж будзе тая зямлянка стаяць?..

І тут Анатоль заўважыў дзяўчынку. Зусім незнаёмай дзяўчынка стаіць на дарозе і, адварнуўшыся ад Анатоля, глядзіць угару, на сасну. Анатолю трэба пазнаёміцца з госцяй, але падыходзіць проста ён не хоча. Ён хаваецца за бярозу, настаўляе свой аўтамат, прыплюшчвае вочы і голасна, звонка крычыць:

— Трр! Трррр! Трррр!..

Усё атрымалася як пайлепш,— дзяўчышка ажпо падскочыла. Цяпер ужо можна і падысці. Анатолю бярэ аўтамат «на рэмень» і падыходзіць.

— Не бойся,— кажа ён,— я страляю толькі фашыстаў. Гэта я так — пастрашыў цябе.

— Ой, мамачкі,— усміхнулася дзяўчышка.— Буду цябе баяцца, такога маленькага. Я на птушку гляджу. Як яна называецца?

— Таксама мне — не ведае. Гэта ж дзяцел,— гаворыць Анатолю.— Бачыш, як ён падпіраецца хвастом?

— А нашы будуць рабіць зямлянку,— сказала дзяўчышка, усё яшчэ пазіраючы ўгару.

— А мой тата мінёр, ён фашыстам усе цягнікі паўзрывае. Ага!

— Майго таты няма,— уздыхнула дзяўчышка.— І мамы няма, і бабулі, і нікога...

— А хто ж там сячэ? — здзівіўся Анатолю.

— Гэта дзядзька Сцяпан. Я ў іх жыву. Даўно-даўно. Бабуля Зося памерла, дык я жыву ў іх. Я называюся Ася, а ты?

— Я — Анатолю. Раней мама казалася Толік, а цяпер я ўжо вырас.

Ася паглядзела на хлопчыка і засмяялася.

— Ой, мамачкі,— сказала яна, як гаварыла заўсёды цётка Марыля, яе апякунка.— Ён вырас!.. Стапе на палена, дык свінні па калена. Вырас!.. Маленькі ты яшчэ зусім...

Анатолю гэта не спадабалася.

— Няхай сабе і не вырас, а ў нас ёсць школа, ага!

— Якая школа?

— Якая школа? Зялёная!

— Зялёная? А хто ж яе пафарбаваў?

— Пафарбаваў... Нічога ты не ведаеш. Ідзём вось, пакажу.

— Ідзём!..

Ася ўзяла Анатоля за руку, і яны не пайшлі, а пабеглі.

«Зялёную школу» зрабілі пядаўна. Камісар брыгады, ён жа і сакратар падпольнага райкома партыі, прыехаўшы сюды, паглядзеў, што ў сямейным лагера сабралася шмат дзяцей, і сказаў:

— Нам бы школу адкрыць, таварышы, га?

— Яно-то добра было б, Мікалай Іванавіч, — згадзіліся мужчыны. — А то ж і праўда, растуць яны тут у нас, па лес гледзячы. Але як жа яе, тую школу, зробіш?.. Зямлянку хіба такую разбухаць — чалавек на сорок — пяцьдзсят?..

— Зямлянку, — усміхнуўся камісар. — А навошта зямлянку? Што, яны сонца не любяць або ў нас сонца няма? Зялёную школу зробім.

І вось партызаны прывезлі і парты, і стол, і сапраўдную школьную дошку. А пакуль яны іх прывезлі, старыя мужчыны з сямейнага лагера выбралі месца пад школу і згарадзілі велізарную павець. Праз сцены гэтай павеці відаць былі неба, і сонца, і лес, — бо і сцен тых сапраўдных не было, а проста падпоркі з бярозавых жэрдак. Каб школу не заўважылі з самалётаў, страху была з яловых лап, а падпоркі для хараства дзяўчынкі аплялі дзеразой і кожны дзень прыпосілі свежыя кветкі.

Заняткі ў «зялёнай школе» праводзіліся так: пісьмовыя пад павеццю, а вусныя — проста дзе-небудзь воддаль, па сонейку.

Анатоль прывёў дзяўчынку пад павець, дзе вучыліся цяпер малодшыя дзеці, такія, як Ася, і тропкі большыя. Іх убачылі праз дзеразу на жэрдках яшчэ здалёк. Дзяўчаткі і хлопчыкі ўжо не пісалі, а толькі глядзелі на іх. «Цёця Тоця», маладая настаўніца, сустрэла гасцей каля ўвахода ў павець.

— Новенькая, — усміхнулася яна. — Гэта ты сёння ноччу прыехала?

Яна прыгнулася і паглядзіла Асю на галаве.

— І валасы ў цябе якія кучаравыя!.. А стужку ты сама завязваеш ці мама?

Тут ужо Анатоць больш не вытрымаў.

— У Асі мамы няма,— сказаў ён.— І таты няма. І пікога няма. Яна жыве ў таго дзядзькі, што робіць зямлянку. Я ведаю, я яе першы прывёў.

— Ты маладзец у нас,— сказала цёця Тоня.— Ты аўтаматчык. Мы цябе сёння пасадзім разам з Асяй, ты ў нас сёння таксама вучнем набудзеш. Ну, ідзём.

Настаўніца падвяла малых да свабоднай парты і пасадзіла побач.

— Аўтамат трэба зняць і паставіць вась тут. Ён у цябе не выстраліць часам?

Дзеці засмяліся. Ды Анатоць зусім спаважна зняў з плячэй сваю зброю і паставіў яе каля парты.

— Не стрэліць, не бойцеся,— сказаў ён.— Ён страляе тады, калі я страляю.

Дзеці засмяліся зноў.

— Дык вась што, Асенька,— сказала цёця Тоня, калі сцішыўся смех.— Ты будзеш цяпер вучыцца ў нашай школе. Яна ў нас, бачыш, якая харошая!.. А колькі будзе сяброў у цябе, паглядзі.

Усе глядзелі толькі на Асю. Яна пачырванела, апусціла галаву.

— Школу сваю мы назвалі Зялёнай,— сказала настаўніца.— Яна не такая, як іншыя школы, бо яна партызанская. А мы ўсе — партызаны. І ты цяпер таксама партызанка.

— Глядзі — сарока,— штурхануў Асю Анатоць.

Ася падняла вочы. І праўда — сарока прысела на слцы, каля самай павеці, і заглянула праз жэрдкі ў школу.

— Скрэ-ке-ке! — здзівілася яна, убачыўшы так шмат маленькіх партызан.

— Сам ты сарока, Анатоць,— строга сказала настаўніца.— Ты ж у школе, ты сёння вучань, і дай мне, калі ласка, гаварыць. Дык вась, Асенька, вакол нашага лесу

стаяць партызаны. Не такія, як твой Апатоль, а сапраўдныя — нашы бацькі, браты і сёстры, з сапраўднымі аўтаматамі і вінтоўкамі. Яны абараняюць нас, яны знішчаюць фашыстаў, а мы тут — вучымся.

— Самалёт! — зноў не вытрымаў Апатоль.

І праўда — пачуўся гул самалёта.

— Нічога, Асенька, — сказала цёця Тоня, — ты не бойся. Яны лятаюць кожны дзень. Дыг над галінкамі яны не ўбачаць нашай школы. Мы толькі дожджыку баімся, бо тады наша злёная страху цячэ, і мы бяжым дахаты.

Самалёт набліжаўся. Ён ішоў не над школай, а значна правей.

Аднак Апатоль не вытрымаў.

— Фрыц, па, цю, па! — закрычаў ён, і дзеці засмяліся, а разам з дзецьмі і Ася.

— Ну, бачыш, Асенька, які ў цябе адважны абаронца, твой Апатоль! — сказала цёця Тоня. — Дадзім яму за гэта сшытак, як ты думаеш?

Анатоль паглядзеў на Асю. Эх, ведала б яна, як моцна хацелася яму хадзіць у школу разам з іншымі дзецьмі! І памагаўся ён пайсці ўжо колькі разоў, а толькі ўсё не прымалі, казалі — малы. А цяпер вось выходзіць так, што пяхай толькі Ася згодзіцца — і цёця Тоня дасць яму сшытак. Даўшы сшытак, дасць, безумоўна, і аловак, бо як жа пісаць без яго? А з алоўкам і сшыткам ён будзе вучань таксама!

Эх, каб толькі дзяўчышка згадзілася.

Дзяўчышка паглядзела на «аўтаматчыка», паглядзела на цёцю Тоню, зразумела ўсё, усміхнулася і ў знак згоды кінула галавой.

Апатолю цяжка ўстрымацца. Яму хочацца крыкнуць «ура!» і выпусціць угару чаргу са свайго аўтамата, але ён маўчыць.

А што ты думаш, — возьмуць ды зноў адправяць дахаты... Калі ўжо вучань, дык вучань — цярпі!..

Коннік ехаў па пушчы адзін. Свяціла сонца, шчабяталі птушкі, а конніку было сумнавата. Ён глядзеў у зялёны гушчар, куды вілася лясная дарога, і на вусны яго прасілася песня.

Фрылінг тог, майн голдэнэр...—

заспяваў ён амаль зусім нячутна, і песня гучала не ў тон ні сонцу, ні вясне.

Вось ён зноў адзін, без баявых сяброў. А аднаму ды без работы, калі вось так — завёз пакет у штаб злучэння і цэлы дзень вяртаешся назад — не адмахнешся і не адпросішся ад успамінаў пра тую страшную раніцу, калі загінулі ўсе родныя, калі застаўся ён адзін — за калючым дротам, з жоўтай латкай на спіне...

Вясёлы гром, нібы грукат калёс, пакаціўся па небе. Коннік зірнуў угару. Над верхавінамі ялін, што ўздымаліся за палянай цёмна-зялёнай сцяной, уставала шэрая дажджавая хмарка. Часта бывае вясной, што чакаюць, чакаюць дажджу, а хмарка, як быццам гуляючы ў хованкі, ціхенька падсунецца з-за небасхілу і ўжо тады, калі збіраецца сыгнуць дажджом, знячэўку скажа пра сябе гуллівымі перакатамі гromу. Ён грукоча, а першыя кроплі — адна за адной — ападаюць ужо на лісце, па траву, на людзей...

З-за зялёнай яловай сцяны дыхнула на конніка вільгаццю. Адчуўшы першыя кроплі дажджу, плечы яго палахліва сціснуліся пад зношанай гімпасцёркай...

— Эй, Каштан!

Конь ахвотна пабег. Але позна ўжо, позна — куды ты ўцячэш! Ды, зрэшты, і ўцякаць няма чаго. І сонца свеціць, і дожджык шуміць — любата!..

Эх, дожджык!.. Каб не ён — не збочыў бы коннік з дарогі туды, дзе зямлянкi, не спыніўся б пад дрэвамі. Каб не ён — не пакіпулі б дзеці вучыцца, не загарнулі б спыткаў з недапісаным словам і не пабеглі б дахаты!..

Яны высыпалі з-пад зялёнай павеці, пібы чародка гаманлівых вераб'ёў, імчаліся па вузкай дарозе, па імху, паміж мокрых бяроз і весела, звонка крычалі. Кучаравая дзяўчынка бегла навыперадкі са сваім «аўтаматчыкам» і, даганяючы яго, залівіста смяялася. Яна смяялася, а нехта голасна паклікаў яе, нехта крыкнуў так моцна, што дзеці спыніліся.

— Ася! Ася! — крычаў незнаёмы з вінтоўкай за плячыма. Пакінуў каця і бег насустрач, расставіўшы рукі...

Не, ён не быў незнаёмы для ўсіх, бо дзяўчынка пазнала, ускрыкнула і, апынуўшыся на руках у мужчыны, абняла яго шыю рукамі. Ён цалаваў яе, паўтараў адно толькі слова, а дожджык сыпаў на іх, а яна пазірала на бацьку, і вялікае здзіўленне, нават спалох застылі ў вачах малой... Дык, значыць, цётка Марыля казалася няпраўду, значыць, праўду казалася бабуля Зося — тата прыйшоў!..

Яна прытулілася шчочкай да яго няголенай шчакі і з надзеяй спыталася:

— А дзе мама, бабуля? Дзе Ічэ, Ханачка, дзе ўсе? Яны таксама прыйшлі?

Партызан закружыўся вакол, пібы выбіраючы месца, а потым сеў на мокрую траву, не пускаючы з рук дзяўчынку. Ён нешта гаварыў, паўтараў ёй раз-пораз нешта адно, а слёзы самі каціліся... Ён выціраўся мокрым рукавом, а дождж усё шумеў...

Ужо не толькі дзеці стаялі навокал. Ужо нейкая цётка праціснулася праз натоўп і, убачыўшы на руках у незнаёмага дзяўчынку, амаль што крычала:

— Ой, мамачкі! Асенька, Ася, і няўжо ж гэта бацька?! Ды што ён — з пеба зваліўся, ці што?!

— Гэта цётка Марыля, — паказала дзяўчынка рукой. — Я жыла ў іх, таталэ, доўга-доўга. А гэта — дзядзька Сцяпан! А яшчэ ў нас ёсць і Васіль, але ён у атрадзе.

Дзядзька Сцяпан з сякерай у руцэ, — ён не хаваўся ад дажджу, рабіў зямлянку, — падышоў да незнаёмага партызана бліжэй, паглядзеў і спытаўся:

— Твая?

Спытаўся, памаўчаў яшчэ, а потым сказаў:

— Ну што ж, пайшлі, брат, у хату. Мы пакуль у Сымона. Чаго тут будзем стаяць на дажджы.

* * *

Увечары, калі мама загнала парэшце свайго Анатоля ў зямлячку і пачала распранаць, хлопчык спытаўся:

— Наш тата — міпёр, Асіп тата — разведчык, а што лепш?

— Усё добра, сыноч, — адказала мама, — абы тут цёмнаў хутчэй не было. А найлепш яно, хлопчык, тое, што вось дзяўчышка была сіратой, а цяпер і ў дзяўчышкі ёсць тата.

— А чаму ён забраў яе і павёз?

— Ну, чаму ж, — у іх жа там таксама ёсць сямейны лагер.

— А школы ў іх няма?

— Няма, дык будзе...

І пакуль яны так гаварылі, Ася была ўжо далёка-далёка. Яна сядзела з татам на кані і ехала ў дрымучы, цёмны бор. Насоўвалася поч, але з татам было не страшна. Было толькі не вельмі зручна сядзець, і тата часта браў яе вышэй на рукі. Тады яна зноў пачынала разважаць яму ўсё ад пачатку, урыўкамі, пераскакваючы з аднаго на другое. А таталэ маўчаў, задумаўшы.

Прытуліўшыся да яго, Ася заціхала і пачынала драмаць. Шумелі высокія сосны, рупліва тупацелі капыты каня, і, заплюшчыўшы вочы, дзяўчышка ўяўляла, што яна плыве на лодцы... Ася ведала гэтае пачуццё, — дзядзька Сцяпан псаднойчы перавозіў іх з цёткай Марыляй за Нёман. Успамінаецца Асі, што яна таксама вось сядзела ў цёткі на руках і, як цяпер гамопіць сонны лес, тады гаманіла вада... А потым на зялёнай, сонечнай паляне з'явіўся той самы хлопчык з аўтаматам. «Не бойся, я страляю толькі фашыстаў», — сказаў ён, а ўсе дзяўчышкі і

хлопчыкі з «зялёнай школы» засмяяліся. Смяялася і цёця Тоця. Мілая цёця Тоця!.. Вось і Ася смяецца праз соп. Смяецца і адчувае, што пехта цалуе яе; хто — невядома, але гэта ўсё роўна, — папэўна ж, пехта вельмі добры. А потым чуваць і песня. І Ася прачынаецца...

— Ты спяваеш? — ціха пытаецца яна.

І партызану хочацца расказаць малой пра сваю небывалую радасць, гаварыць ёй, што ў нашай непераможнай краіне так многа добрых людзей, расказаць ёй пра ўсё... Ды ён чамусьці не знаходзіць адпаведных слоў. Ён толькі мацней прыціскае свой скарб да сябе і ціха-ціха гаворыць:

— Зараз, зараз, дачушка, прыедзем дахаты...

А потым зноў пачынае спяваць тую самую песню — пра залаты вясняны дзень. Цяпер яна гучыць, як калыханка.

МОЙ ЗЯМЛЯК

1

Вясной, як толькі сыходзілі крыгі, амаль кожны дзень можна было бачыць, як ён ідзе на раку ці вяртаецца з ракі дахаты. Вудачкі, вуды, начныя шнуры, венцер, восці, сачок — уся гэтая рыбацкая снасць пушчалася ў ход. Зрэбная торба была заўсёды мокрая і поўная. Калі часам не хапала рыбы — на спод торбы ішла трава, а дробнарыбіца зайздросна прыкрывалася зеленаватымі, лычастымі шчупакамі, паласатымі акунямі, язьмі... І заўсёды наверх ганарыста тырчаў хвост найбольшай у той дзень «штукі». Да пояса мокры, цяжкай мядзведжай хадой ён чмакаў па залітым лузе, а следам за ім асцярожна хляпала хітранькая сучка.

— Вудзіць дык вудзіш, а вячэраць што будзеш? — спатыкаў яго нехта з суседзяў.

— Сёння, браце, шчупачка ганяў па лузе, — спакойна адказваў ён. — Ніяк, ліха яму! Трэба будзе яшчэ заўтра падысці. Дваццаць чатыры фунты!..

— Ха-ха-ха! — рагатаў сусед. — А ты, брат, і зважыў яго, не злавіўшы?

Верная сучка незадаволена вурчала, як сцяянны гадзіннік перад боем, а потым злосна брахала — гаў! гаў!..

— Мушка, цыц! — суцішаў яе гаспадар. Мушка вінавата спушчала мутныя вочы і бахкала мокрым хвостом па яго таксама мокрай зрэбнай калашыне.

А ён зусім спакойна пачынаў пра другое.

Ён ніколі не стараўся ўпэўніць іншых у тым, што кажа праўду. Кожны, хто знаў Паўлюка, ведаў, што дзядзька гэты — мацюка.

«Ах ты, Паўлюк, што ж ты мапіш!» — сарамацілі ў нашай вёсцы лгуноў.

Аднак Паўлюкова мана была адменнай ад простаі маны.

Ніхто не ўмеў так «марозіць». І тады, калі звычайнай балбатнёй пагарджалі, — Паўлюк за сваю бескарысную, мастацкую мапу быў вядомы далёка. Былі выпадкі, калі яго ноччу, толькі па голасе, пазнавалі ў пятай — дзесятай вёсцы.

І пэўна: шчупак мог быць і ўсіх толькі дзесяць фўнтаў, але, гапяючыся за ім па лузе, залітым ад вяснянай паводкі, Паўлюку чамусьці неадчэпна думалася, што «шчупачок» напэўна дваццаць чатыры фўнты, таксама як той, што летась увосень папаўся яму на вуду.

Зімой, у душнай накуранай хаце, пры газніцы, мужчыны прасілі:

— А ну, Паўлюк, змарозь што-небудзь яшчэ, бо нешта ўсе, як мокрыя, маўчаць.

— Адамовіч сабачку дастаў, — пачынаў Паўлюк, крыху паправіўшы калматую, як воз капюшыны, авечую шапку.

Адамовіч — хутаранін, за пятнаццаць кіламетраў ад нашай вёскі, аднак ніхто з мужчын не дзівіцца таму, што Паўлюк знае ўжо і таго «сабачку».

— Хацеў я ў хату зайсці, дык ён, зараза, стаў на парозе, разгірачыўшыся, ды толькі — ур-р-р...

Мужчын пачынае разварушваць: павінен быць сапраўды цікавы «сабачка», калі нават Паўлюка не паслухаў. Бо заўсёды амаль хапала таго, каб Паўлюк пагудзеў яму, пагладзіў па лабаціне, прыцмокнуў — і зноў новы «сабачка» пакорна чыкаў услед мядзведжым лапцям чарадзея. А гэты, бачыш, — ур-р-р...

— А ноччу, — гудзіць далей Паўлюк, — сядзе сярод двара, натапырыцца і слухае. Пасля гэта — чык-чык-чык — хутар вакол абяжыць, праверыць усюды. І зноў сеў. І так, браце, усю поч. «Эх, — кажа стары Адамовіч, —

каб ёп тады ў мяне быў, не звялі б цыганы маю Сіўку». Дваццаць восем пудоў зімкі аддаў за яго...

— Ну ж мы і рагаталі! — кажа пехта з мужчын, хочучы спыніць расказчыка на найвышэйшым напружанні мапы. Гэта — словы самога Паўлюка: калі яму часам і самому ўжо стане моташна ад лішне смелай маны, ён папраўляе на вочы шапку і канчае не зусім удалую казку так: «Ну ж мы і рагаталі».

Мужчыны смяюцца, а Паўлюк сабе толькі маўчыць, хоць бы што. Праўда, дваццаць восем пудоў азімай пшаніцы — гэта амаль каровіна цана, аднак цяжка іначай акрэсліць незвычайную вартасць «сабакі». Сам Паўлюк, каб і меў тых дваццаць восем пудоў, можа і не даў бы іх за сабаку, аднак свае два-тры, а то і ўвесь пяток сабак як ён харчуе зімой аўсяным цестам, саборнічаючы са сваёй Гануляй, якая корміць тады парсюка.

— Цікава толькі, — казаў пехта з мужчын, — як таго сабакі не заб'юць.

Дзядзька Васіль, дзюбаносы, як галка, і з такімі ж, як у галкі, жывенькімі, хітрымі вочкамі, уперад заходзіцца ціхім нутраным смехам, а потым кажа:

— У яго там пасярод двара замест буды тая самая конская печань ляжыць, дык ён пад печань — хоп! І ўсё.

Узнямаецца рогат.

І сам Паўлюк, папраўляючы шапку, спачатку ўхмыляецца, а потым — хэ-хэ-хэ — смяецца здаравеннымі грудзьмі.

А справа з печанню заключалася ў тым, што ў Румыніі, бачыце, ды ў тым палку царскай артылерыі, дзе Паўлюк служыў у сусветную вайну чубатым, галасістым бамбардзірам, былі зусім незвычайныя жарабцы. Калі аднойчы Паўлюковага «жарэбчыка» парвала снарадам, Паўлюк ад наступнага снарада надзейна схавалася пад ягонай печанню. Пабілі пасля амаль усіх жарэбчыкаў у батарэі, і прыйшлося папаўняць яе румынскімі коньмі. Румынскі

копъ — «як сабачка», а рускі хамут, прынамсі ў той батарэі, такі, што Паўлюк праходзіў у яго, прыгнуўшыся не больш, як у дзвярах свае хаты. Навялі румынскіх кашукоў, думалі, думалі, што рабіць, а потым гэта — па два ў хамут, па два ў хамут!..

* * *

Сабак Паўлюк мяняў не горш, як цыган коней. Кожны чарговы сабачка, трапіўшы да яго, перш за ўсё пазбываўся роднага імені і хутка звыкаўся з тым, што ён ужо не Курта, а Жэўжык ці Жук. Калі ён, высалапіўшы язык, цяжкаў услед за зайцам і не даганяў яго, тады пазбываўся хваста і іншых, лішніх на погляд гаспадара, дробязей. Калі ж і пасля такой палёгкі яму не ўдавалася накрыць «зайчыка», — ён некуды знікаў, а на месца яго неўзабаве паступаў іншы. Варта было навічку быць цікавым і шустрым, — і Паўлюк, ведучы яго дахаты, не тузаў, крый бог, за аборачку, а ўслед за цюцькам цяжка цёпкаў падбегам. Сучкі знікалі тады, калі яны не давалі пажаданага прыплоду. Затое ўдалы вывадак акружаўся проста-такі бацькоўскім клопатам. Сука ела цеста, а цёпленькія, з прэсным пахам, смактуны — малако, па роўных правах з Паўлюковымі дзецьмі. Крывалапы пузачык хлябтаў, а здаравенны Паўлюк кленчыў ці станавіўся ззаду яго ракам і тузаў цюціка за хвост. Давячыся малаком, шчанюк цяўкаў, і, гледзячы на першыя адзнакі злосці, Паўлюк смяяўся, як малы. Цюцькі вучыліся хапаць за калошы, брахаць на чужых, не чапаць курэй, а ганяцца за свіннямі, станавіцца дыбка, даваць лапу, казыраць да адвіслага вуха і іншае рабіць, не менш патрэбнае. Адзін ці два выдатнікі гэтай вучобы пакідаліся сабе, а рэшта спускалася ў людзі. Каля плота была вялікая сямейная буда. Калі не сука з сям'ёй, дык проста дзяжурны сабачка звапіў кальцом ланцуга на дроце ўздоўж двара. Побач з будой Паўлюк гаспадарліва падцілаў салому. Вяспой ён выклікаў сваю Ганпу з-за красён на двор і, паказаўшы на ладны

вазок гпою, хітра пасміхаючыся, казаў: «А што, глядзі!» Таксама як кожны ўпаляваны зайчык, гэты воз павінен быў давесці, што Паўлюк недарма марнуе на сабак аўсяную муку і высеўкі. Ганна злосна плявала, а ён, дабрадушна пасміхаючыся, вёз гэты новы гатунак угнаення на свой вузкі, гарбаты загон. Услед за ім фанабэрыста, пераможна задраўшы хвасты, беглі адзін-два сабачкі.

...Аднойчы летнім вечарам, калі ад цёплай ракі паднімаецца пара, мы цягалі з ім сетку, удвух. Ціха заходзілі, ціха тапталі нагамі, падводзячы сетку да берага. Пасля паднімалі яе на сябе, адцэдзваючы спалоханых са сну плотак, заграбалі іх у мокрыя торбы на шыях і задаволены, смачна пакрэхтвалі. Найбольшай удачай таго вечара быў вялікі, быццам зпарок для нас адкормлены, язюк. Ён толькі што ўшыўся тупым рылам у аер і салодка задрамаў, а тут мы яго зачэрпалі! Паўлюк прагна ашчарэпіў яго ўчэпістымі лапамі і шчасліва смяяўся: «А-та-та!..» Увесь час рыбалкі я любаваўся на тое, як з паднятай сеткі таксама, як з вады, струменілася пара, як вочкі сеткі зацягваліся плеўкай, а потым плеўка лопала, і, услед за дзесяткамі іншых кропель, у ваду ападала яшчэ адна кропелька. Гледзячы на Паўлюка, асабліва калі ён задаволены, быццам ужо смакуючы яго, рагатаў над язюком: «Эх, браце, а мы ж цябе ажэнім з паўлітроўкай!» — мне думалася грэшнай справай, што дзядзька далёка ад маіх пачуццяў бескарыснага захаплення. Аднак ён раптам, ды ў самую адказную хвіліну, калі трэба было заходзіць-заганяць ад берага, спыніўся, заціх, загледзеўся, а потым сказаў:

— Паглядзі, засынае!..

І праўда, рака засынала.

...Вясной трыццаць восьмага года панскія паліцыянты прынеслі ў нашу вёску яшчэ адзін новы загад: звясці ўсіх галубоў. Таму што ў нас, бачыце, «прыграпічная паласа». Паўлюк, вядома, не паслухаў загаду,— і раз, і другі раз. І толькі пасля таго, як яго аштрафавалі і Ганна

пачала з ім няшчадную барацьбу за знішчэнне галубоў,— Паўлюк злавіў тры апошнія пары вертуноў, каб завезці іх да сябра ў далёкую вёску, туды, дзе канчалася «прыгранічная паласа». Аднак ён не здолеў зрабіць гэтага. У вёсцы яшчэ развязаў і зняў хустку, якой быў абвязаны кошык. Чубатыя, пярэстыя прыгажунны, пабліскваючы сіццю і чырванню сваіх латаў, аслепленыя сонцам, збянтэжана застылі.

— Перад ліхім канцом вар'яцеюць, крукі! — мармытаў Паўлюк на паліцыю.

Стары голуб-павадыр падняўся першы. Ён патаптаўся кашлатымі і чырвонымі, быццам з морквы, ножкамі, скокнуў на край кошыка, залопаў крыллямі і ўзняўся. За ім узнялася ўся сям'я. Пакуль яны радасна кружылі пад пярэстым ад хмараў блакітам, Паўлюк, заглядзеўшыся ўгару, мармытаў:

— Скулу вам, паночкі, не аддам!

Гэтак вось скупа і рэдка выказваў ён свае пачуцці да прыроды.

І толькі раз мне давалося пачуць, як ён іх абараняў.

Нехта з маладых, асабліва стараных гаспадарыкаў упікнуў Паўлюка тым, што ён замест парсюка корміць цестам сабаку.

— Сюды-туды і сем пудоў! — усхвалявана загудзеў Паўлюк,— і сем пудоў, і капейка, і скварка на лета!.. А ці ведаеш ты, што такое любоў, хараство? То ж кветачка, цвіце, і то... Ды што табе!.. Свінтух сем год не стрыжаны...

Гэта было міжвольнае прызнанне, ужытае ў парадку самаабароны.

* * *

Толькі паэзія цяжкай гаспадарскай працы была яму, бадай, зусім чужой.

Вось ён вяртаецца з поля, з сярпом ці з касою. Уперадзе, быццам на разведку, бяжыць сабачка, абшухваю-

чы кожны кусцік шчавука ці асоту і на кожны з іх падпімаючы пагу. За ім кабыла Мышатка з тапканогім жарабём ляніва члапае па сівым, пытляваным пыле палявой дарогі. Яна паелася за дзень, а ўсё ж час ад часу хапае сівыя мяцёлкі аўса і па вокрык Паўлюка, а то і сама, віпавата трухціць наперад. Другі сабачка, больш любімы ў той час, ідзе збоку, аціраючыся аб калошу Паўлюковых портак. Спераду, па грудзях Паўлюка, звоніць жмут іржавага ланцуга і матляецца шпень: па ланцугу Паўлюк вядзе цялушку. Шырока расставіўшы вушы, цялушка то дэбае спакойна, то раптам трухціць, каб чамусьці папюхаць сабачку або тузапуць за бараду адзін з тых трох снапоў аўса, што па сніце гаспадара. Побач з цялушкай, па вяроўцы, ідзе каза. Ззаду — гуллівы козлік, яшчэ безбароды, з маленькімі гузамі рожак, але таксама, як матка, задзёршы хвосцік.

— Здароў, Рабінзон! — спаткаеш яго, як заўсёды, з усмешкай.

— Ячмень, браце, жаў. Цэлы дзень! Ажно ў вачах жоўта.

Разыдзешся з ім, яшчэ і яшчэ раз засмяешся, а потым толькі палежна раскусіш, колькі бязлітаснай спёкі, ныцця ў паясніцы і лайдацкай пакуты ўложана ў гэтыя словы.

Таксама, як жоўта ў вачах ад ячменю, зялёна бывала ад касы, шэра ад плуга. «Каб рабіць было добра, дык і воўк рабіў бы», — жартам апраўдваўся Паўлюк.

Аднак трэба сказаць, што пры ўсім гэтым ён жыў ніштавата.

Бадай за цэлых два работнікі трапяталася Гапна. Сам жа ён прырабляў вартавапцем, быў, як гавораць у нас, паплаўнічым.

За вёскай, абапал ракі, да самай пушчы стэпам ляжалі панскія і сялянскія лугі. Вартаваў іх Паўлюк. Вяснот над ракою ўставала калматая лазовая буда. Тут паплаўнічы жыў да апошняй атавы. У поўдзень сабачкі

ў будцы, ахоўваючы сеп гаспадара, злосна бурчалі праз солад дрымоты ці члапалі на дакучлівых мух і аваднёў. А поччу яны рабілі з Паўлюком абход ці аб'езд на Мышатцы сваіх неабсяжных уладашняў,— шукалі зладзеяў-пачлежнікаў. Мышатка шчасліва выпасвалася на мурожным прыволлі, тут і жарабілася, і пеўзабаве вакол яе, пенакоячы кветкі, з кволым іржаннем гайсаў повы жарабок ці жаробачка. Вечары і раіцы Паўлюк праседжваў над адвоямі, узброены рознакалібернымі вудамі, цярпеннем і вопытам лепшага ў ваколіцы рыбака. І ў сорака — сорака пяць гадоў ён,— паўпакроўны, вясёлы мядзведзь,— ніяк не мог выжыць прывычак сваёй разгульнай маладосці. Былі почы, калі ён пакідаў сабак і Мышатку адных і плёўся лугамі ў суседнія вёскі на мёд з чужых вулляў... Бывала і так, што гэты мёд — маладзіца ці ўдоўка — сам прыходзіў да мядзведзя пад духмяную засень яго вялай лазовай бярлогі. Здаравешныя боты яшчэ на дзіва добра выбівалі чачотачку, а вечарамі, у вясковых хорах, голас яго верхаводзіў па-рацейшаму. Зімой, аб'ехаўшы навакольныя маёнткі і вёскі, Мышатка горда цягнула дахаты мяхі збожжа — плату за вартаванне.

У вартаванні гэтым быў толькі адзін за лета цяжкаваты тыдзень. Перад касавіцай трэба было палажыць па рацэ сезонны мост. Ды і тут Паўлюк уладжваў справу па-свойму. Паматаць яму прыходзіў цесць, яго вечны памочнік, быццам даўжнік, пакутнік за нейкія грахі. Ад берага да берага спавала чайка. Гупала шляга, загапяючы палі. З-пад сякеры па ціхую ваду ападалі сухія яловыя трэскі. І, мусіць, гледзячы на тое, як іх адразу кружыла па месцы, а потым пясло за вадой, у галаве Паўлюка складалася новая казка.

— Ты бачыў шапку ў майго цесця? — гудзеў ён, дачакаўшыся каго-небудзь.— Царская, браце, круглая, як рэшата. Дваццаць гадоў, як Мікалая скіпулі, а цесць гэту шапку ніяк не даносіць. Зацягалі мы бэльку на мост.

І як ёп пакаўзнуўся — ба-бах у ваду! Бэлька, браце, за ім! Шчасце яшчэ, што паспеў схавацца пад ваду: як ганнула, толькі вада слупам! Бэлька выплыла і адплылася, а цесця — няма... Толькі бурбалкі са дна — буль-буль... А потым шапка — выплы-ва-е!.. Выплыла, закружылася на месцы, а тады ўжо сам цесць — вы-ла-зіць з-пад вады. І адразу ў злосць. «Чаго ты, — кажу, — на мяне, ці ж я цябе папіхаў?..»

Спаважны, ціхі мужчынка — цесць — яшчэ лёгка ступаў па зямлі худымі босымі нагамі, а ўслед за ім пайшла па вёсцы новая казка зяця, — хоць бяры тую «царскую» шапку нарэшце скідай!

2

З усіх Паўлюковых сабак найлепш я памятаю двух. Адзін быў звычайны гаспадарскі Цюлік. Другі ж быў гончы, хорт, якога Паўлюк горда зваў Ваўкадавам.

Перад летам, як толькі на нашым балоце вывадкі дзікіх качак абрасталі першым пер'ем, Цюлік паказваў свае паляўнічыя здольнасці. Маладыя качкі лятаць яшчэ не маглі. Яны прабіраліся па куп'і, аеры ці асацэ — пехатой, а вадою, вядома, уплаў. Паўлюк заставаўся на грудзе ці брыў следам за Цюлікам так далёка ззаду, каб не перашкаджаць яму. Старыя качкі ўзляталі, а сыты, цяжкі падлётак застываў, прытаіўшыся ў асацэ ці між куп'я, пакуль не трапляўся на шох Цюліку. Сабачка далікатна паднімаў яго за крыллі, паказваючы здобыч гаспадару. Калі ж больш рухавы падлётак з крыкам кідаўся ўцякаць — плысці подлетам па балотнай вадзе, разгапяючы раску, — Цюлік абурана кідаўся за ім і даганяў. Дахаты Паўлюк вяртаўся, абвешаны жывымі качкамі, і горда казаў сваёй Гапне:

— А што, глядзі!

Ваўкадаў вечна спаваў следам за Паўлюком, маркотна апусціўшы да зямлі вострую мызачку.

— Жалезная! — горда казаў Паўлюк пра гэтую мызу. — Як абцягамі бярэ! А погі, браце, зірні!..

І праўда: абы-толькі зайчык папаўся на вочы, Ваўкадаў, распасцёршыся ў пагон, заўсёды пасцігаў яго, і на заячую спінку ці гарляк хапала таго, каб ён раз толькі цапнуў зубамі. Хуткасць доўгіх пог і моц «жалезнай» мызы Ваўкадаў пайлепш паказаў Паўлюку, злавіўшы за адзін год два лісы, што было, дарэчы кажучы, сурова забаронена для такіх, як Паўлюк.

Аднак ні Цюлік, ні Ваўкадаў не прабылі ў яго лішне доўга. Паўлюк быў верны сваёй натуры: Цюліка ён змяняў, здаецца, на Ваўкадава, а Ваўкадава адступіў пану за іншага сабачку і за некалькі пнёў лесу на новую хату ў прыдачу.

З ліку «сабачак», якія перайшлі цераз Паўлюковы рукі, толькі гэтыя два ў нейкай меры замянілі яму адсутнасць правай рукі паляўнічага — стрэльбы. Праз доўгія дваццаць год панавання пілсудчыкаў Паўлюк мог толькі марыць пра яе.

Незабыўны верасень трыццаць дзевятага года зрабіў яго нарэшце сапраўдным паляўнічым.

* * *

Пачалася жоўтая восень.

Пад ботамі прыемна шуршала залатое лісцё маладога бярэзніку, сяды-тады патрэскваў сучок, а спакойны мядзведжы голас гудзеў:

— Сустрэў мяне Царучок (сапраўднае прозвішча ляснога хутарапіна Царук, але ў Паўлюка ён «Царучок» — таксама, як ваўчок, сабачка, зайчык), — дай, кажа, браце, раду — усю бульбу перарылі! Ну што ж, я ламаначку ўзяў і пайшоў. Засеў, чакаю. Нешта так і не доўга чакаў. Чую — чухаюць сцежкай адзін за адным. Прымергаваўся я, бачу — ідуць. Першы, браце, здаровы лабач, упурыўся, чэша, а ўслед за ім яшчэ з восем. Задні

пляхціц дык зусім яшчэ кпыручок. Ваяак, мусіць, пачуў мяне, ліха яму, бо — гоп! ды — гу-у!..

«Ламапачка» ў Паўлюка за плячыма. Ён рантам сшыняецца, разгірачыўшы здаравенныя боты, а рукі настаўляе на падабенства вушэй вепрука.

— Я гэта, браце, яму калі ткнуў! Ён на дыбы ды ў голас! А заднія як чмыхапуць! Гэты за імі з гарачкі здорава часаў. Я з сабачкам услед. Каб ты выдах! — толькі досвіткам знайшлі мы яго ў гушчары, у ламачы. Яшчэ цёпленькі. Кашкануў я яго пагой, дык ён: гу-у! як праз соп. Зарадзіў я ламапачку, яшчэ раз цюкнуў яму, так ён душой і загавеў. «Ну, а цяпер што?» — кажу я на Мурзу. Круціць, падла, хвастом. Думаў я, думаў, мергаваўся, мергаваўся — ніяк. Гляджу — пачаў вепручок пруцянець. Стой жа, — думаю я, — ты сам мне паможаш. Прыўзняў яго за хіб, паставіў і трымаю. Собачка — аж канчаецца! — то за вуха яго, то за пагу! Пшоў вон! — пусціў я адну руку, замахнуўся. Гляджу — стаіць вепручок, сам стаіць! Пусціў я другую руку, а сам гэта тыц пад яго з галавой. А гэты, ліха яму, за сцягняк яго ззаду — як хваціць. Вепручок так і сеў мне на карак. Свету белага, браце, не бачу, — мызаю ў мох, — ну, думаю, дайшоў Паўлюк. Як узяла мяне злосць, як уляпіўся я за зямлю, як упяўся — устаў! Цяпер як жа ламанку падняць? «Паддай, — кажу, — сукін сын!» Махае, падла, хвастом, падвільвае. Прыгнуўся, падняў ламапачку, павалок... Аж у вачах, браце, цёмна! Ледзь далез да Царучка. Зваліў, давай будзіць... Двапацаць, браце, пудоў!..

Мне карціць памагчы Паўлюку копчаць лішне багатую казку вядомым спосабам: «Ну ж мы і рагаталі!» — але я маўчаў. Як не маўчаць! — гэта ж сёпня, парэшце, ён узяў мяне з сабой на вепручкоў. За плячыма ў мяне другая ламапачка, з якой я хутка пальну. Ламапачка таксама Паўлюкова.

І вось мы сядзім у засадзе. На лузе яшчэ дзесь, а ў гушчары сутупяецца. Падкурчаныя ногі шыюць, ды я

баюся правіць іх, каб не спудзіць дзічыпу, якая вось-вось... Першы стрэл — Паўлюкоў, бо на яго, ён кажа, пойдзе вепручок. Калі Паўлюковага стрэлу не хопіць — я павінен «цюкнуць» яшчэ раз. Калі ж ён сядзе адразу — я павінен біць па другім. Разам з Паўлюком за пнём прытаіўся Мурза, вось-вось гатовы скочыць на любога вепручка.

Хвіліны цягнуцца, цягнуцца, пьнюць... І раптам — ёсць! Зусім педалёка пачулася «чуханне», затым з-за альховай падсады, за некалькі крокаў ад мяне, паказалася страшэнная лабаціна. Першае, што я паспеў падумаць, было тое, што лабаціна і клыккі — на мяне! Тады я нацэліўся, зажмурыўся і пальцуў!..

Я спадзяваўся на візг і на Паўлюкоў стрэл, аднак... пачуў толькі адчайны брэх Мурзы, які пусціўся ўдагон за дзічынай, і... самы цвёрды, адборны мат...

— Пудоў пятнаццаць штука!.. Цьфу, смаркач!.. Цяпер дагані, пацалуйся!..

...Цямнее. У твар цярушыць стрэчны дожджык. Есці хочацца — падцягнула духі. А на сэрцы зусім-такі нясмачна ад няўдачы.

— Таксама вось, як толькі Пілсудскі зайшоў, — гудзе побач Паўлюк, — адбываў я рэзерву ў Пружанах. Каводам быў у паручніка. Паедзем тыя разы на дзікоў. Што ж, пасядуць папчкі за пням і ды толькі пах-пах! пах-пах!.. І ўсё па вецер! «Каб вам, — кажу, — ручкі падсыхалі!» А мне страляць не даюць. Карабіначка, браце, як цацка, французская. Не стрываў я аднойчы: як цяў, дык ён толькі: «Пі!» — і асеў. «Усё роўна, — кажу, — папе паручнік, ён на вас не пайшоў, а мне было вельмі ж з рукі». У пана, браце, рука гуляшчая, пшанічная, — калі зачэрнаў мне на вастры — толькі зоры ў вачах захадзілі... Заліўся я юхаю, плюнуў, карабінку аб зямлю! «Каб ты, — кажу, — разам з ім упруцянеў!..»

Я смяюся, ды паяк не зусім. Так і хіліць цюкнуць па мядзведжую, жытнюю лапу майго пастаўніка. А «васт-

рыё» ў мяне было тады яшчэ зусім-такі маладое, далікатнае...

Аднак гэта былі толькі словы, якія мусілі акрэсліць горыч ашуканага чакання. З гадзіну пасля гэтага тая самая лапа гасцінна налівала мне «Маскоўскай», падсоўвала хлеб і скавародку з гарчай смажанай, — паласатым, праслоеным салам з «двапаццаціпудовага» вепрука.

3

Наступны раз частаваў паляваннем я. Было гэта ажно тры гады пасля, увосень сорак трэцяга.

У той час мяне ўжо лічылі нядрэнным камандзірам падрыўной групы. І вось захацелася Паўлюку пайсці са мной на двухногіх ваўкоў.

Браць дзядзьку на адзін падрыў, на два-тры дні, камандзір атрада не дазволіў. Паўлюк быў добрым сувязным, работнікам больш патрэбным пакуль што на месцы, чым у атрадзе, і рызыкаваць яго непадазронасцю дзеля ягонай цікавасці толькі — справа зусім несур'ёзная. Аднак Паўлюк не адставаў.

Нарэшце, нібы выкарыстоўваючы апошні доказ, ён ушкнюў мне даўнейшым доўгам. І праўда, за мной быў ладны даўжок — скрышка патронаў, паган і сее-тое больш.

Яшчэ ў першыя, змрочныя дні адступлення, калі мы, мясцовая моладзь, апушчалі ў сажалкі і рачныя віры любоўна спавітыя кулямёты, вінтоўкі, нагапы, — не драмаў і Паўлюк: ён зняў з пакінутай машыны «скрыначку» патронаў і закапаў яе на полі, пра запас.

Што больш — я не ведаў, бо толькі гэта зусім выпадкова прыкмеціў.

Дрэнна, не па-суседску зрабіў я, не пайшоўшы з атрада па гэтую «скрыначку» сам, а паслаўшы сяброў па групе. Быў у нас такі Міхась, што вельмі любіў адводзіць убок ды шаптаць на вуха. Адвёў ён мядзведзя за вугал

і шэпча: «У вас, дзядзька, вось так ды гэтак, пам Мікола казаў...» Міколу, вядома, прыдумаў. «А ліха яму,— загудзеў Паўлюк,— такі не змаўчаў! То ж мы з ім разам закопвалі. Я, дураць, адну толькі вінтовачку і ўзяў, а ён жа, хлопцы, кулямётаў, патронаў, гранат!» — «Які Мікола, дзядзька, скажыце...» — патапырыўся Міхась. «Як які? То ж ты кажаш, што вы ад яго!» Што зробіш, прыйшлося хлопцам адказацца ад Міколы. Калі ж Паўлюк дастаў з-пад застрэшша новую «вінтовачку»,— ім прыйшлося паверыць яму і падумаць, што я салгаў. Наступны раз паслалі самога мяне. Перш-наперш я, вядома, прызнаўся. «Вось з гэтага трэ было і пачаць,— гудзе Паўлюк,— а то скалацілі мне, жэўжыкі, ноч. Ну, пайшлі!» Узялі «рыдлёвачку», пайшлі. «А ты, браце, таксама вуж,— гудзеў Паўлюк, ідучы,— і як ты прыкмеціў тады?» Адкапалі мы «скрыначку» — цяжкая. Прыйшлося запрагчы Мышатку. Другім разам я пачаў адразу з ласкі і атрымаў зусім новы «наганчык», старанна ўквэцаны і славіты бадай-што цэлымі порткамі. Трэцім разам я атрымаў тры гранаты і «жменьку» наганных патронаў. Затым было яшчэ разоў са два «па жменьцы», пакуль Паўлюк не сказаў: «Закрываецца крамка, няма, браце, усё».

Пра гэты вось «даўжок» ён і напамніў мне, зноў просячыся на «жалезку».

— Мне, браце, толькі зірнуць, як ён стане на дыбы!..— сціпла тлумачыў Паўлюк.

І што ж, прыйшлося, парэшце, узяць.

— Падумаеш,— параіліся мы,— ходзіць жа дзядзька і так, па заданню, ці проста валочыцца цэлымі днямі. Канешне, будзе пекаму падумаць, што ён з намі пайшоў. Толькі, хлопцы, каб адна наша група ведала — больш ніхто.

Паўлюк чакаў за вёскай, на ўмоўлепым месцы. Калі ён выйшаў на свіст з-за куста, на ім мы ўбачылі... вінтоўку-«дзесятачку», пагац, за «ласяком»¹— гранату.

¹ Рэмень з ласінай скуры.

— Э, брат, дык ты маніў, што пічога сабе не пакіпуў!

— Што ж,— загудзеў ён у адказ,— без снасці, браце, і вошы не заб'еш.

У дарозе, вылучыўшы момант, калі мы з ім засталіся ззаду, Паўлюк таямніча шапнуў:

— Семачак хочаш?

Я зразумеў справу проста.

— Давай наплюёмся,— сказаў я. Наставіў кішэню, і ён мне ўсыпаў... гарцавую «жменьку» паганных «патрончыкаў».

— Зойдзеш калі, яшчэ, можа, знойдуцца шчоці-другія,— шчасліва мармытаў ён у цемры.

Дпявалі мы на хутары. Наступная ночка падтасавалася для нашага промыслу — цёмная, з дожджыкам. У Засуллі мы ўзялі правадніка, нашага сувязнога, Ігната.

— Паўлюк, ці не ты? — прыгледзеўся ў цемры дзядзька Ігнат, калі я вывеў яго на загуменне.

— Я, браце, як маешся?

— Што ж вы,— здзівіліся мы,— знаёмыя, за трыццаць вёрст?

— Мой Цюлік быў адгэтуль... Той, што качкі лавіў. Не забыўся?

...Лёня, Косцік і Кныш засталіся ў засадзе. Дзядзька Ігнат, я і Паўлюк падаліся на справу ўтрох. Крокаў больш сотні ад рэек, дакуль быў высечап фашыстамі лес, за прыгоркам між карчоў мы прыселі, параіліся. Дзядзьку Ігнату я даручыў капец шпура, строга паказаўшы не дакранацца да яго, а самі з Паўлюком папаўзлі. Паўзучы, я разматваў шпур. Час ад часу мы спыняліся, каб прыслухацца: ці не шаркаюць па жвіры, усцяж рэек, падкаваныя боты патруля... А потым паўзлі далей. Спачатку — быў грудок, і пад намі шуршала мокрая ад дажджу шорсткая лясная трава. Пасля, у лагчынцы каля насыпу, намоклі калені і локці. Пасля мы выпаўзлі на пасып. Паўлюк са сваёй «дзiesiąткай» урачыста ўталопіўся ў цемру, у той бок, адкуль мы чакалі патруля...

Гэта быў мой шосты падрыў. Дагэтуль рукі прызвычаліся амаль зусім не дрыжаць ад хвалявання — я працаваў хутка і спраўна. Выграб ямку пад рэйкай, паміж шпаламі, уставіў тол, тады — найбольш адказная работа, — сабраўшы ўсю асцярожнасць, прывязаў да кручка шпурок і капсуль заправіў у зарад. Мы адпаўзлі, абмінаючы наш панярэдні шлях, каб не крапуць як-колечы шпурок.

Чакаць прыйшлося нядоўга.

— І раздабрыўся ж, трасца яму, як на злосць! Ушчэпт раскіснем, — незадаволена мармытаў Паўлюк па дождж. — А той не ідзе, не грукоча, каб ён галавой налажыў!..

Я быў у творчым, шчаслівым настроі — трохі ўстрыжаным, трохі гуллівым.

— І наложыць, ты думаеш — не? — шапнуў я ў адказ.

Памаўчалі. А дожджык, і праўда, так і паўзе за каўпер. Крышку правей ад міны, адпаўзаючы, я прыкмеціў велікаваты кусцік. Гэта мой арыенцір. На фоне цёмнашэрага неба над насам ледзь вызначаецца яго сілуэт. Я не зводжу з яго вачэй.

— Як паглядзіш на ўсё, што вырабляюць чэрці, — гудзе, пачакаўшы, Паўлюк, — дык, здаецца, хоць і сёння назаўсёды з вамі пайшоў бы... І прыйдзеца, мусіць...

— Не ўсім, брат, з намі быць, пачакай, — шапчу я. — Дзядзька Ігнат і ў хаце сядзіць, ля дзяцей, а мы без яго як без рук. А пра сябе — ты ведаеш сам...

Я ўспамінаю пра днёўкі ў Паўлюковым гуме і тое, як нядаўна паш Міхась-шаптун, ранены ў пагу, два месяцы адлежваў на гары Паўлюковай хаты, і пра іншыя «сувязныя» справы майго земляка... І да болю ў вачах пазіраю на куст... Пасля мне раптам робіцца чамусьці вельмі весела.

— Дзядзька, — шапчу я Ігнату, які нахохліўся ад дажджу, — а ці ведаеш ты, навошта тол патрэбен у мірны час?..

— На каросту,— за дзядзьку адказвае Паўлюк.

Зноў цішыня, чаканне. Паўлюк выкарыстоўвае іх на складанне новай казкі — пра тол.

— Пярэськава Тэкля жаліцца мне аднойчы,— пачынае ён, пачакаўшы,— «азадак, Паўлючок, хоць таркаю дзяры...».

— Стой, ідзе,— асякаю я казку.

Застылі.

— І праўда,— шэпча Ігнат,— ідзе...

Сэрца маё грукацела бадай-што мацней, як цягнік, гэтак ціха ён сунуўся. Быццам на мушку вінтоўкі, я ўзяў яго на куст...

Перад сабой паравоз папіхае пустую платформу. Фашыст прывык закрывацца другімі. А мы на гэтую «хітрасць» — вяровачку. Вось... платформа... закрыла... мой куст... вось... паравоз...

— Тузай! — ледзь не падскочыў я.

Так, тады было цёмна, усё зрабілася ў момант,— а ўсё ж і дагэтуль стаіць у вачах тая прагнаая страсць, з якой Паўлюк тузануў за вяровачку.

4

Не адной тысячай мокрых ножак па страсе адрыны тупаціць дождж. Соладка, парна пахне цёплая атава, на якой я ляжу, пазіраючы ўверх, на запыленае павуцінне пад лацінамі. Вакол, як хто паспеў паваліцца, спяць нашы хлопцы. Я ж толькі прыкідваюся, што сплю: я слухаю. На ўскраі тарпа сядзіць Паўлюк. Ён бае новую казку дзядзьку-хутараніну, у якога мы спыніліся перадняваць.

— Нарабілі, браце, мяса,— гудзе яго прыцішаны голас.— Падлажылі мы гэтую самую цацку пад рэйку і ляжым. А цёмна — хоць ты на ваўка ўсядзь. Чуем пасля — ідзе. Крадзецца, браце, па пальчыках, босы, баючыся ступіць на шкло. Навучылі паршыўца хадзіць!

А тут жа яму пад чэрава як гапне!.. Перакуліўся па спіну, і толькі колы, як жывыя, як лапкамі перабірае, круцяцца... А вагоны цераз галаву, цераз галаву поныр'ю!.. Падняўся вэрхал, піск — якраз, як гэта пацукоў недзе ў скрыні напрэш...

Ён змаўкае на момант, а потым канчае:

— Сотні дзве наглушылі!..

Я маўчу і думаю:

«Дык вось яна — казка і пра пас. Ды якая тут казка! Гэта — наша партызанская сапраўднасць, абагуленая мастаком. Яна ў нас — як казка, толькі добра раскажвай. Нічога, калі заўтра ці пазаўтра ў сённяшні Паўлюкоў расказ паступіць папраўка: наш сувязны, магчыма, данясце ў атрад, што гэтым разам мы пусцілі пад адкос эшалон толькі, скажам, з вуголлем ці з нейкім ломам! Мінулы раз у мяне былі цыстэрны з гаручым — дванаццаць цыстэрн! — а ў Юзіка — «жывая сіла». Чаго ж не было яшчэ ў мяне ці ў яго, тое напэўна будзе. У іншых жа бывае! А Паўлюк — ён па-свойму выказвае нашы жаданні, нашу нянавісць да захопніка, — чым больш набіта будзе «пацукоў», тым лепш».

— Будзі, братка, — шэпча гаспадар, — а то і гарох астыне...

Адпырхваючыся, праціраючы вочы, мы садзімся па атаве, вакол бяздоннага гаршка гарохавай кашы, лустаў хлеба, салёных агуркоў.

— За вашыя, хлопчыкі, і ручкі, і ножкі, і ўсё... Каб мы, бог мілы даў, ды прычакалі... — пачынае дзядзька, дастаючы з-пад палы заткнутую лапінкай бутэльку.

У шклянку прыемна забулькаў пяршак.

* * *

— Дык што, Снапок, мабілізацыяй заняўся, га?..

Іван Кузьміч, з неразлучнай люлькай у зубах, глядзіць на мяне, мнагазначна прыплюшчыўшы вока. А мне — не прыдумаеш проста, як тут выкручвацца.

Ноччу, калі мы праходзілі паўз нашу, маю з Паўлюком, вёску, я сказаў:

— Ну што ж, ідзі ўжо хіба, Паўлюк.

А ён са шчырым здзіўленнем спытаўся:

— Куды?

— Як куды? — у сваю чаргу здзівіўся я. — Дахаты!

— Дахаты? А што яна, у поле збяжыць? Зойдзем за тыднік-другі...

І як тут давесці цяпер камандзіру, што я не хацеў самавольна пераводзіць Паўлюка з сувязнога ў падрыўнікі, што я хацеў толькі сплаціць яму наш доўг, што Паўлюк гэтым падрываю пазаўсёды ўрос у маю групу, а з групай — прырос да атрада?

Аднак я тлумачу:

— Таварыш камандзір...

— Я ведаю, што я — «таварыш камандзір», — перабівае мяне Іван Кузьміч, — вось ты дык, відаць, забыўся пра гэта. Самавольства, язві яго душу!..

Іван Кузьміч — з-за лініі фронту, партызан грамадзянскай вайны, сібірак, з неразлучным алтайскім пажом і «язві яго душу». Звыш усіх яго камандзірскіх і чалавечых якасцей, ён — аматар дысцыпліны і знаўца бадай што ўсіх гатункаў табаку.

Я не куру. Для мяне што мультан, што не мультан — адзін чорт. А дысцыпліну я люблю таксама. А потым у мяне адна такая звычка ёсць, што я люблю да сэрца лезці папрасткі. І заўсёды амаль удаецца. Дык вось і цяпер я таксама рвапуў:

— Іван Кузьміч, дык вы б хоць зірнулі на яго спачатку. Дальбог, падзякуеце!..

Іван Кузьміч спачатку маўчыць, а потым ледзь прыкметна ўсміхаецца і кажа:

— Ну што ж, давай яго, тваё дзіва, сюды.

Па дарозе ад сталярні, дзе я знайшоў Паўлюка, да камандзірскай зямляккі я тлумачыў яму, як трымацца, каб адразу прыйсці даспадобы майму начальству. І вось

Паўлюк стаіць перад Іванам Кузьмічом «смірна». Ботам унізе прасторна, і яны, па старой артылерыйскай памяці, зусім прыстойна вытрымліваюць статут. Затое галава на шырокіх мажных плячах міжвольна прыгнулася наперад так, як служыць пакатая столь невысокай зямлянкі.

— Таварыш камандзір! — чаканю я, бадай-што лепш, як заўсёды.

Аднак Іван Кузьміч як быццам не чуе мяне.

— Так, нічога сабе, — кажа ён. — Ну і што, дзе гуляў?

— А я ў Міколы-сталяра сядзеў. Глядзеў, як гэта ён скрыначкі стружа. Спраўны хлапчына!

Сталяру Міколу — пад пяцьдзсят, і мы, маладыя — больш палавіны атрада, — завём гэтага «хлапчыну» — дзядзька Мікалай.

— Што, што ён робіць? — перапытвае, як не дачуўшы, Іван Кузьміч.

— Ну, міны, скрыначкі для мін...

— А, вось яно што! Так, ён у нас майстар — няма што казаць. Абы-толькі толу хапала.

— А каб гэта са спарадаў паспрабаваць, таварыш камандзір, — пачынае Паўлюк, як быццам ніколі не чуўшы аб тым, што мы выплаўляем шмат толу з валяшчых спарадаў і бомбаў. — Я ведаю адно месечка...

А я чамусьці гляджу на яго здаравенныя боты. Калепі ўжо самавольна прыгнуліся ў паўдарогі са «смірна» на «вольна», і адзін ступак адставіўся ўбок, выразна парушаючы дысцыпліну.

— Слаўнае месечка, — гудзе Паўлюк. — Вось вы мне толькі дайце заўтра хлопцаў са два, таварыш камандзір, ды мы падыдем на Нёман. Там у мяне штук з дзесятак самалётных бомбачак ляжыць на дне. Трэба іх будзе падняць.

— А што, Снапок, — звярнуўся да мяне Іван Кузьміч, — пашлі з ім заўтра пару чалавек, а то і сам, калі хочаш, пайдзі.

Іван Кузьміч увачавідкі мякчэе. Ён бярэ са стала сваю вечную люльку і круглую баначку — прадмет нашай зайздрасці — з надпісам: «Нашым партызанам і партызанкам слава!» Баначку гэтую ён прывёз сюды з Вялікай зямлі разам з мноствам іншых каштоўнасцей. Пакуль ён прывычным рухам скручвае з баначкі вяршок, я зноў гляджу на Паўлюковы боты. Яны ўжо і зусім забыліся пра ўмоўленае «смёрна»: Паўлюк па-сяброўску ступае наперад і кажа:

— А вы майго, таварыш камандзір, мультанчыку... А то вы, гляджу я, пейкую так сабе пацяруху курыце. Эх, і хлопцы ж у вас: каб чаго — табаку не прынесці!..

— Яны толькі за дзеўкамі, язві іх душу,— зусім дабрадушна мармыча Іван Кузьміч, лезучы трыма пальцамі ў Паўлюкоў капшук.

Ён напіхае люльку, тады, не без важнасці, падстаўляе Паўлюку аганёк адменнай самапалкі, якая таксама з Вялікай зямлі, потым прыкурвае сам, смачна зацягваецца поўнай зацяжкай і, амаль што зусім захоплена, кажа:

— Язві яго душу — хар-рош!..

Я не куру. Мне мультан, не мультан — адзін чорт. Ды якое там, па-мойму, з табаку хараство! Я ўпэўнены, што камандзір гаворыць гэта больш пра Паўлюка.

ЛАЗУНОК

Позняя ноч.

Пад нагамі паскрыпвае свежы, марозны снег. Безліччу дробных крупінак ён іскрыцца пад ціхім і сумным святлом вулічных ліхтароў. Час ад часу прагудзе аўтамашына або, выкрасаючы дугой сінія іскры, прагрукаціць амаль зусім пусты трамвай.

Над цёмнымі руінамі і рэдкімі агнямі горада зноў, як да вайны, пераклікаюцца гудкі заводаў. У адказ ім з вакзала або з далёкай ускраіны даносіцца не менш задорны гудок паравоза.

Вялікія вокны друкарні напоўнены яркім святлом. Яны будуць святціць усю ноч.

Гэты вялізны, уцалелы ад бамбёжак і пажараў гмах стаіць ціха, без зычных гудкоў. Толькі зусім блізка праходзячы каля яго, можна пачуць нутраны, прыглушаны сценамі гул, вельмі падобны да шуму марскога прыбою.

Гэта гудзе друкарскі цэх.

Суцэльным гулам ракочуць вялізныя ратацыйныя машыны — камбайны друкарскай справы. Сіпяць і ляскаюць малыя руплівыя «амерыканкі». Да суму аднастайнымі раскатамі гудуць машыны, што называюцца плоскімі

І шум нагадвае марскі прыбой. Не толькі шум! Гледзячы ўздоўж лініі дзесятка гэтых машын на тое, як з-пад вальцаў узад ды наперад з мерным грукатам раскачваюцца талеры, — зрокам памяці бачыш, як кішыць на пяску пена, як неспакойна варушыцца галька, як

пырскаюць угару ўсплёскі хваль, у бяссільнай злосці штурмуючы валуны...

Думы і вобразы заключаны ў металёвыя радкі пабору.

Палосы — старонкі будучай кнігі — таксама строга і стройна заключаны ў форму. Па спускавой дошцы па барабан спаўзаюць белыя аркушы. Чорныя вальцы разпораз убіраюць пад сябе пагружаны паборам талер. З барабана па доўгія лучыны «пальцаў» спываюць аддрукаваныя аркушы. Побач з машынай пясчынна расце стапа паперы.

Падлетак Міхась Лазупок першую поч стаіць каля плоскай друкарскай машыны. Ён увесь напоўнены радасцю працы пад кнігай.

Праўда, найбольш складаная і адказная частка работы зроблена без Міхася. Майстар сам спусціў і правіў форму, сам адрэгуляваў накладку, сам зрабіў заліўку і змазку машыны. Міхасю засталася толькі стаяць ды глядзець — наглядаць за спраўнасцю друкавання. Аднак, нягледзячы на гэта, хлопец адчувае сябе бадай-што зусім паўнаякасным майстрам.

З вышыні сваіх пятнаццаці год ён важна глядзіць на машыну. Вось яна і вялізная, і хітрая, і шмат чаго ў ёй ён не паспеў дагэтуль зразумець, а ўсё ж такі яна поўнасцю падначалена яму. Варта толькі павярнуць вось гэтую ручку ў адзін бок — і ўся гэтая музыка спывіцца у другі — пойдзе зноў.

Апрача таго, хто ж яму тут перашкодзіць уяўляць сябе майстрам? Сапраўдны, значыцца дарослы, майстар Іван Сымонавіч стаіць ажно каля трэцяй машыны. Абапал Міхася стаяць такія самыя, як ён, падлеткі. Усе яны — былыя вучні рамесніцкай школы паліграфістаў першы выпуск пасля вайны. Іх школа знаходзіцца тут жа, на першым паверсе. У друкарні не хапае рабочай сілы, і таму іх выпусцілі са школы датэрмінова, у канцы першага навучальнага года. Яны паспелі прайсці толькі палову курса. Ды і гэты год не быў палесна выкарыста-

ны з-за розных непаладкаў. Шмат часу заняла прыборка памяшкання і ўстапоўка вучэбных машын, зімой было страшна холадна. І ў выніку — яны прыйшлі ў друкарню амаль што павічкамі. Аднак, глядзячы на іх, можна думаць, што кожны з іх таксама, як Міхась, лічыць сябе ледзь не майстрам. Дык чаму ж Міхасю не лічыць?

Міхасёву сталасць даказвае яшчэ і тое, што сам Іван Сымонавіч паставіў на талеры, збоку набору, яшчэ адно неабходнае слова: «Лазунок». Упісе кожнага аркуша стаіць лічба 3, а тады — «Якуб Колас. Дрыгва». Лічба 3 — гэта чарговы пумар друкарскага аркуша. Якуб Колас — гэта імя і прозвішча пісьменніка, які напісаў кнігу пад пазвай «Дрыгва». Слова «Лазунок», Міхасёва прозвішча, пастаўлена на полі аркуша дзеля таго, як скажаў майстар, што Міхась лічыцца сёння, на трэцяй змене, адказным за якасць друку. Якуб Колас адказвае за тое, як напісана кніга, а Міхась Лазунок — за тое, як яна будзе надрукавана. І як тут пасля гэтага не ганарыцца?

Звыш усяго, як апошні доказ Міхасёвай сталасці, да яго прыстаўлена памочніца — Люда Мірошчык, таксама з іхняга выпуску. Яна шмат большая за Міхася, а ўсё ж такі стаіць каля яго толькі прыёмшчыцай. Так што можна нават час ад часу, з ахвоты, зрабіць ёй сякую-такую заўвагу. Міхась даўгавата глядзіць на тое, як Люда здымае са стала аддрукаваныя аркушы і адпосіць іх на ступу. Усё ў яе ідзе як трэба. І за што б тут учапіцца?..

— Цётка, — кажа нарэшце Міхась, — вы, можа, памеш хопалі б?

— Што? — пытаецца Люда, не дачуўшы праз гоман машын.

— Што, што... Памеш, я кажу, адбірай.

— А што табе да гэтага? Баліць?

— Як гэта што? Прыёмка павінна быць спраўнай. Не ведаш, мусіць.

— Ай-ёй! Які ж ты зрабіўся начальнік! Глядзеў бы от лепш на сябе.

Ну што ж, прыёмшчыца яўна педысцыплінаваная. Але «пачальнік» не мае больш у запасе адпаведных сваёй годнасці слоў, і таму ён вырашае проста прамаўчаць. Ён кладзе ў кішэні зашмальцаваных портак чорныя ад змазкі і фарбы рукі, важна цыркае слінай праз зубы і адыходзіцца ад машыны.

Міхасёвым суседам справа, каля машыны №7, стаіць Толя Касёнак, больш вядомы па хатняй яшчэ мянушцы — Цыган.

Толя старэйшы за Міхася па адзін толькі год, але вышэйшы ён нават за Люду. Наогул увесь іх выпуск — сто сорок хлопцаў і дзяўчат, — усе большыя за Міхася. Затое яго і празвалі Бабашкай¹, яшчэ на пачатку вучобы, як толькі пачалі знаёміцца з прабельным матэрыялам.

Бабашка, не вымаючы з кішэняў рук, важна глядзіць на верхні аркуш цыганкоўскай прадукцыі. Таксама мне работа! Падумаеш — нейкія бланкі друкуе! Чорная рука пакідае цёплую кішэню і перагортвае адзін, другі дзiesiąтак аддрукаваных аркушаў. Тое самае! Бабашка зноў кладзе руку ў кішэню, зноў важна цыркае слінай праз зубы і нейкі момант думае над тым, як тут найлепш сказаць Цыгану аб перавазе такой, скажам, працы, як друкаванне трэцяга аркуша «Дрыгвы», над усімі відамі дробных друкарскіх формаў — усімі гэтымі бланкамі, квіткамі... Ён толькі хоча пачаць, як раптам праз гул машын даносіцца сур'ёзны голас дарослага:

— Эй, хлопец!

Гэта — майстар. Бабашка, выхапіўшы рукі з кішэняў, лётам ляціць да машыны.

— Ты што, на рабоце ці па рынку? — пытаецца Іван Сымонавіч.

— На рабоце, таварыш майстар, — больш пакорна, чым разгублена, адказвае Міхась.

¹ Б а б а ш к а — металічны брусочак, піжэйшы за паборную літару, які ўстаўляецца ў набор, каб зрабіць такім чынам прабел.

— На рабоце, брат, так не стаяць. Гэта што?

Майстар паказвае рукой на тры пакамечаныя аркушы.

— Гэта, таварыш майстар, брак,— яшчэ больш пакорна адказвае Міхась.

Больш тут пічога не скажаш. Машына як быццам у пейкай змове з Іванам Сымонавічам. Так усё было спраўна, а як толькі Міхась адышоўся, «пальцы» чамусьці няўдала прыпялі два лісты, скамячылі іх, а трэці ліст наогул сышоў з барабапа парваны. І майстар таксама спрытны: у момант заўважыў!..

Як толькі Іван Сымонавіч адышоўся, Міхась, з цвёрдым намерам больш ні на крок не адыходзіцца ад сваёй машыны, пачынае сачыць за працай «пальцаў».

— Таварыш майстар! Таварыш майстар! — чуваць ціхі, прыглушаны гулам машын голас. Міхась чуе яго, але не адварочваецца. Ён ведае: гэта Люда. Яна стаіць каля папяровай стапы, адварнуўшыся, і толькі прыкідваецца, што нешта робіць.

— Міхаіл Бацькавіч!..

Міхась робіць выгляд, што гэта яго не датычыцца.

— Таварыш Лазунок, што гэта ў вас? Няўжо брак?

Далей Люда не можа трываць: яна садзіцца на стапу і звонка смяецца.

Хочучы давесці дзяўчыне, наколькі вышэй ён стаіць над усім гэтым блазенствам, Міхась пачынае высвістваць, робячы зусім абыякавы выгляд.

Пасля, крыху супакоіўшыся, ён заціхае і задумваецца.

... Ат, колькі там гэтага браку! Аднак...

Аднак у памяці зноў паўстае, як жывы, той самы дзядуля...

Было гэта больш месяца таму назад, яшчэ ў школе. На перапынку Міхась з пуды прадзьмухаў у абмерзлай шыбе акна невялікае круглае акенца. Стала, парэшце, і не выходзячы з класа відаць, што робіцца на вуліцы.

Людзі ідуць. Прайшло тры машыны. Два салдаты ў кажухах прасхалі на санях каля самага тратуара. А потым Міхась зацікавіўся толькі дзядулем. Ён ішоў тым бокам вуліцы, уздоўж высокага шэрага плота. Спаважпа ступаў па снезе, апіраючыся на кіёк.

— Зірні,— сказаў Міхась гэтаму самаму Толю Цыгану.

— Вось прыдумаў, Бабашка! І рад яшчэ, як невядома што! — сказаў Цыган. А ўсё ж прыгнуўся да Міхасёвага акенца і пачаў цікаваць.

— Дзядулю бачыш каля плота? — спытаўся Міхась.

— Бачыш, бачыш... Я яго знаю, не толькі што бачу. Гэта ж, Бабашка ты, Якуб Колас. Ён у друкарню прыходзіў адпойчы. Мне тады завуч паказваў. Відаць, повую кніжку прыносіў. О, паглядзі,— сказаў Толя, зноў прыгнуўшыся да акенца,— ён і цяпер у друкарню ідзе. Вунь і папка пад пахай, таксама як той раз...

Дзе там глядзець у акенца! Міхась хапіў шапку і выбег на ганак.

Дзеля таго, каб Якуб Колас звярнуў увагу на маленькага друкарскага вучня, хлопчыку трэба было хаця б прывітацца. А ён стаяў, дашчэнтку разгубіўшыся ад захаплення. Ды дзе там, зрэшты! — ад прывітання толькі, можа, нават і Коласу цяжка было б здагадацца, што рабілася ў той час у Міхасёвай душы... Дзеля гэтага трэба было б шмат аб чым расказаць.

Перад усім трэба было б сказаць, што ў гэтай маленькай друкарскай Бабашцы, нягледзячы на яго пятнаццаць год, жыве зусім сталае сэрца. І аб тым расказаць, дзе і як яно, гэтае сэрца, так хутка насталела.

Фашысцкія бомбы не далі Міхасю скончыць нават чацвёртага класа. Замест школы хлопчык пайшоў з бацькамі ў лес, да партызаў. Расказаць бы аб тым, як ён сядзеў у балоце ў час апошняй блакады, як яго там знайшла і выцягнула за пагу аўчарка... Фашысты спачатку

білі яго таксама, як усіх дарослых, а потым разам з дарослымі везлі ў таварным вагоне. Сёння ён ведае, што іх тады везлі паліць у печы трасцянецкага лагера смерці. Тады ён гэтага не ведаў, таксама як не ведаў ніхто з дарослых. Не ведаў, але не хацеў, каб яго вёз некуды пракляты, ненавісны фрыц. Бабашка скочыў у прыадчыненыя дзверы вагона, а потым куляўся, быццам падстрэлены заяц, з высокага насыпу пад адхон. Па ім стралялі — але дарэмна.

Пасля трэба было б яшчэ расказаць пра тое, як ён вярнуўся дахаты, у спаленую вёску. Толькі з мамай і Верай, старэйшай сястрой, бо тата іх адразу пайшоў удагон за ворагам. Расказаць бы аб тым, як маленькі чатырнаццацігадовы хлапчук ішоў сюды цэлых сорак кіламетраў пеша. Лідзія Пятроўна, настаўніца, прачытала ў газеце, што тут адкрываецца школа, у якой будуць вучыць друкаваць кніжкі. І ён адразу пайшоў. Як ён блукаў па вуліцах зусім незнаёмага горада, пакуль не знайшоў сабе сякога-такога прытулку!.. Як ён думаў пра хлеб, пакуль для іх не паладзілася сталоўка! Як ён мёрз у сваім летніку, пакуль ім не выдалі форменнай вопраткі!.. Расказваць аб гэтым трэба было б хоць бы для таго, каб давесці, што ён, Міхась, нічога не збаяўся. Што вось дамогся свайго: ён тут хутка закончыць вучобу і будзе па-сапраўднаму друкаваць кніжкі. Надрукуе тады і дзядулевы, — усе тыя казкі і вершы, што так хвалявалі калісьці малога Міхаську...

Трэба, безумоўна, трэба было б аб усім гэтым расказаць. Але Бабашка не асмеліўся, ды і не паспеў. Ён так разгубіўся, што пават не змог прывітацца.

Вялікія вокны друкарні зусім замураваны дзівоснымі ўзорамі дзеда-мароза. За імі — пад горадам — позняя ноч. А ў цэху — гул машын, аднастайны, як гомап марскога прыбою.

З-пад барабана на доўгія лучыны «пальцаў» пясныц-

на пывуць аддрукаваныя аркушы. Малепькі друкар Міхась Лазунок сочыць за імі і марыць...

...А што, каб цяпер — адчыняюцца раптам дзверы і ўваходзіць той самы дзядуля. Яшчэ больш: ён падыходзіць сюды, да машыны, і спачатку не кажа нічога, а проста бярэ верхні аркуш і моўчкі глядзіць. І толькі ўбачыўшы, як спраўна Міхась Лазунок друкуе яго Талаша, дзядуля кажа: «А як жа ты называешся, хлопча?»

«Ох ты, таксама надумаўся! — прыемна ўздрыгвае Міхась, як быццам прачынаючыся ад салодкай дрымоты.— Чаго ён пойдзе сюды так позна. Зрэшты, без пропуску яго і не ўпусцяць. Ды і наогул ніколі ён сюды і не хадзіў...»

А чаму б яму і не прыйсці? — зноў вяртаюцца цёплыя мары.— І пропуску яму ніякага не трэба: яго сам дырэктар прывёў бы. Тут я кнігу яго друкую, дык як жа яму не зірнуць! А што, як і праўда, цяпер...»

Ох вы, мары! Не верыцца, не верыцца, а потым зноў — цік! — і паглядзіш на дзверы. Немагчымае здасца настолькі магчымым, што па ўсім табе раптам забегаюць салодка-казытлівыя мурашкі. Апусціш над працай галаву — і здаецца, што вось ён, дзядуля, стаіць над табой і глядзіць... Зробіцца неяк гарача-горача, добра-добра. Проста так-такі і верыш, што вось ён стаіць...

— Ну, памочнік, як справа?

Ох ты!.. Ну, чаго, гэта ж майстар. Іван Сымонавіч глядзіць на Міхася і ўсміхаецца.

— Бачыш,— кажа ён, памаўчаўшы,— глядзець трэба пільна, уважна, а задумвацца лішне каля машыны не варта. Наша, брат, справа з табой такая, што мы нічога асаблівага не прыдумаем. «Дрыгвы» мы, братка, з табой не папішам. А за гэтую штучку дык нам будзе брыдка.

Скажы ты, і як ён заўважыць: гэтая «штучка» — маленькая доўгая плямка паміж радкамі слоў.

— А я, таварыш майстар, не заўважыў,— зусім вінавата гаворыць Міхась.

— Нічога, паробіш з палавіцу майго — тады заўважыш...

Іван Сымонавіч паварочвае ручку матора ўлева, і вялікая машына паслухмяна спыняе працу. Пакуль ён, запаліўшы над высунутым талерам лямпачку, шукае і выраўноўвае ў прабелным матэрыяле тую «штучку», якая робіць зусім непатрэбную ў кнізе плямку, Міхась сочыць за працай яго вялікіх запэцканых рук.

— Таварыш майстар...

— Ну?

— Ці можна мне ўзяць адзін такі ліст дахаты? Чытаць.

— А ты любіш чытаць? — пытаецца майстар, не адрываючы позірку ад работы.

Яму, відаць, зусім неўпрыцям, што гэтым пытаннем ён закрануў найбольш жывое месца ў душы свайго памочніка.

— Ого! — радасна кажа Міхась. — Я чытаю, таварыш майстар, вельмі многа. Бо вось вам — зірніце сюды.

Іван Сымонавіч перастае стукаць і глядзіць на Міхася.

— Працуем мы, таварыш майстар, восем гадзін. Застаецца — шаснаццаць, — гаворыць Міхась. На слове «восем» ён загінае адзін палец, а на «шаснаццаць» — два. — Шаснаццаць гадзін я свабодны. Ну, дык вось і чытаеш.

Іван Сымонавіч умее заўважаць. І цяпер вось ён адразу заўважае, што галоўнае тут — не «шаснаццаць гадзін»...

— Табе б, малец, вучыцца, — кажа ён, пазіраючы ў вочы Бабашкі.

— А я і пайду, — усцешана адказвае Міхась. — У вячэрнюю школу для дарослых.

Пакуль майстар, выпрастаўшыся, папраўляе заключку, Міхась вырашае, нарэшце, спытацца ў яго пра сваё найбольш важнае.

— Дзядзька,— кажа ён, першы раз сёння выходзячы са службовага тону,— скажыце мне, а гэтае вось слова... ну, прозвішча маё на лісце, яно і ў кнізе застанецца?

Майстар і тут адразу здагадваецца, у чым справа.

— Вядома, застанецца,— кажа ён.— На тое мы яго і паставілі, каб засталася.

Гаворачы гэта, Іван Сымонавіч неяк дзіўна ўсміхаецца. Але Міхась не заўважае гэтага.

Некалькі дзён пасля гэтага галоўны рэдактар выдавецтва, падпісваючы да выпуску ў свет першы, так званы «сігнальны», экзэмпляр новага выдання аповесці Якуба Коласа «Дрыгва», зрабіў тэхнічнаму рэдактару заўвагу.

— Наогул, уражанне даволі прыемнае,— гаварыў ён, гартаючы кнігу.— Чаму, аднак, паважаны Лазар Міронавіч, мы з вамі ніяк не можам поўнасцю пазбавіцца недахопаў? Хоць два, хоць адзін, хоць маленькі,— а ўсё ж такі павінна нешта быць. Вось і тут: няма чаго іншага, дык хоць абрэзку сапсавалі. Ну, чаго гэта варта, зірніце.

Ён павярнуў разгорнутую кніжку бокам. На полі, даволі-такі далёка ад краю, стаяла зусім непатрэбнае ў кнізе слова — «Лазунок».

— І тут вось, і тут,— гартаў старонкі галоўны рэдактар.

Убачыўшы яшчэ разоў некалькі тое лішняе слова, тэхрэдактар нарэшце згадзіўся, што гэта — хоць і нязначны, але таксама недахоп.

Згадзіцца з гэтым ніяк не змог бы толькі той, чым прозвішчам было гэта «лішняе ў кнізе» слова. Дзе там лішняе! Міхась ледзь дачакаўся таго дня, калі ў кіёску з'явілася «Дрыгва» — першая кніга, у стварэнні якой ён прымаў непасрэдны ўдзел.

І вось яна парэшце ў яго руках!

Іван Сымонавіч не ашукаў: на палях кнігі ажно вуць

колькі разоў паўтараецца Міхасёва прозвішча. Пусціш старопкі з-пад пальца — дык толькі і мільгае: Лазунок, Лазунок, Лазунок... Шкада толькі, што сям-там яно прыхвачана пажом, як быццам распілавана паўздоўж. Ну, ды гэта — драбніца! Бываюць і горшыя недахопы.

Бабашка доўга стаіць каля кіёска, бясконца гартае кнігу, і ўсмішка не сыходзіць з яго вачэй.

1947

ЛІПА І КЛЁНІК

1

Галі

Зялёны домік дарожнага майстра стаіць каля самай шашы.

Праязджаючы тут на машыне, на хаду можна заўважыць толькі зялёныя сцены, зялёны плоцік, белыя ліштвы вялікіх акон і стракаты чарапічны дах. Потым абাপал дарогі зноў пабягуць дрэўцы прысадаў, тэлеграфныя слупы і за слупамі то поле, то лес...

Не заўсёды заўважыш з машыны, што ў гэтым прыгожым, адзінокім доміку жыве Ліпа, дзяўчынка, якой нядаўна пайшоў пяты год.

Спачатку, калі яна прыехала ў гэты домік, Ліпе было вельмі цікава стаяць пры дарозе, махаць рукамі на кожную машыну і на кожную з іх нацкоўваць свайго неразлучнага сябра — старога калматага сабаку Дзіка.

Аднойчы Ліпа нават не вытрымала: паплявала ў маленькія жмені таксама заўзята, як гэта робяць хлопчыкі, разагналася і пабегла на другі бок шырокай-шырокай і гладзенькай, як стол, асфальтавай паласы. Яна не дабегла і да палавіны шашы, як раптам з-за горкі — адзін і другі раз — сярдзіта загудзеў сігнал машыны. Маленькія босыя ножкі занылі ад страху. Ліпа затупацела на месцы, а потым заплакала: «Мама!» Машына спынілася, і шафёр, адчыніўшы дзверцы кабіны, хацеў нешта крыкнуць. Але Дзік пакінуўся на яго з такім злосным абураным брэхам, што дзядзя шафёр сам спалохаўся, залез назад у машыну і паехаў далей.

З таго часу Ліпа ніколі больш не адважваецца без таты ці мамы пераходзіць на той бок шашы. І наогул цяпер яна вельмі рэдка стаіць пры дарозе. Хіба толькі тады, калі па шашы ідзе адразу вельмі шмат машын ці паўзе і грукоча, аж вушы баляць, які-небудзь вялізны, замурзаны цягач.

2

Мама з татам паехалі ў горад разам, але ўвечары мама вярнулася адна. Ды затое яна прывезла Ліпе такі дарагі і доўгачаканы падарунак — пушыстую, белую шубку.

Мама апранула сваю залатую дзяўчынку, трапяткімі ад радасці пальцамі зашпіліла ўсе гузікі шубкі, а тады падхапіла малую на рукі, павярнула тварыкам да лямпы і з захапленнем крыкнула:

— Ах ты, Снягурачка!..

І Ліпа адразу забылася на той смутак, што тата вернецца толькі заўтра. Яна захацела адразу ісці ў новай шубцы гуляць. Ды мама сказала, што позна, што ноч на дварэ, а мароз сёння гэтак кусаецца, гэтак цісне!.. І Ліпа пахныкала трохі, а потым згадзілася. Ну, добра, яна пачакае, пакуль зноў будзе дзень, пяхай толькі мама дазволіць не скідаць сёння шубку ўвесь вечар.

Мама пасмяялася і дазволіла. Але ў хаце было цёпла: спалохаўшыся марозу, бабуля спаліла ў грубцы вялізнае бярэмя бярозавых дроў. Неўзабаве Ліпа скінула новую шубку, а сама лягла і пачала чакаць, калі ж нарэшце прыйдзе дзень.

Яна паляжала, падумала трошкі, а потым спыталася:

— Мама, а клёніку сёння ці холадна, мама?

3

Клёнік рос на тым баку шашы, цераз якую Ліпе немагчыма было пераходзіць. Рос не адзін, а разам з іншымі

мі дрэўцамі, якія ў гэтую восень былі пасаджаны абапал дарогі з гасцінца ў калгас. Там былі клёнікі, ліпкі, бярозкі. Былі нават чатыры яблышкі і адна груша. Яны раслі адразу за клёнікам, які пасадзіла Ліпа...

Ну, не зусім сама, бо яна толькі трымала яго над ямай, пакуль два хлопцы прысыпалі карэвні клёніка зямлёй.

Хлопцы завуцца Уладзік і Шура. А яшчэ там былі і Міхась, і Марылька, і Волечка... Ой, як многа дзяцей, ажно цэлая школа!

Спачатку яны садзілі, а Ліпа стаяла ў адчыненай фортцы зялёнага плота і глядзела туды, за шашу. Прыслухоўваючыся да дзіцячага гоману, вялізны Дзік разпораз прыпадымаў галаву, плюшчыў вочы ад сонца і дабрадушна малаціў хвастом па штакетах адчыненай форткі. А Ліпа гэтак хацела туды, да дзяцей!

І дзеці як быццам адчулі гэта. Яны падышлі да шашы і пачалі крычаць:

— Дзяўчынка! Дзяўчынка, а ён не кусаецца?

— Не-е! — гукнула Ліпа, устаўшы на пальчыкі.—
Наш Дзік малых не кусае!

— Дык ты ідзі да нас! Будзем дрэўцы садзіць!

— А мне тата казаў не хадзіць за дарогу. І мама казалі!..

— А мы цябе не-ра-вя-дзём!

Два хлопцы — якраз тыя самыя Уладзік і Шура — перабеглі цераз шашу, узялі Ліпу за рукі і, баязліва азіраючыся то на вялізнага калматага сабаку, што бег за дзяўчынкай, то на прыгорак, з-за якога магла паказацца машына, асцярожна пайшлі па асфальце.

Цёця настаўніца, якая была трохі далей, каля іншай чародкі дзяцей, спачатку пакрычала на хлопцаў за тое, што яны прывялі сюды маленькую дзяўчынку без дазволу яе маці ці таты, а тады ўзяла Ліпу на рукі, пагаварыла з ёй і зусім так, як мама, пацалавала і ў адну і ў другую шчочку.

А дзеці выбралі Ліпе самы меншы і самы пайлепшы клёнкі.

Ён стаіць цяпер педзе ў полі, прывязаны перавяслам да слупка, трымаецца гэтай саломешнай ручкай за апорыну, як той маленькі хлопчык, што сам не ўмее хадзіць. А па дварэ гэтак жа холадна, а ў полі гэтак жа шмат снегу!..

— Мама, — пытаецца Ліпа, ніяк не могучы заснуць, — а калі я пайду пагляджу яго, мама?..

4

На досвітку па пругкіх гурбах снегу за сцяной асцярожна зашастаў заяц.

Пачуўшы яго, у сенцах зялёнага доміка стары калматы Дзік насцярожыўся, незадаволена пабурчаў і, нарэшце, зусім зазлаваўшы, пачаў брахаць, нібы стукаць у бубен:

— Бум! Бум! Бум!

Знячэўку спалоханы заяц падскочыў, кінуўся ўбок і стралой паляцеў па гурбах.

Уранку Дзік доўга пятляў па заячых слядах вакол доміка і невялічкага саду, а потым некуды знік.

І вярнуўся ён толькі тады, калі ў адчыненай фортцы зялёнага плота, шчасліва жмурачы вочы ад сонца, ужо стаяла Ліпа — Снягурачка ў белай пушыстай шубцы.

Дзік падышоў да Снягурачкі і, як заўсёды, прытуліўшыся да яе, падставіў сваю вялікую галаву пад маленькую руку дзяўчынкі, нібы хочучы сказаць:

«Дзень добры, Ліпа. Паглядзь мяне трохкі, пачапай мае доўгія вушы».

— А ну цябе! — сказала Ліпа, надзьмуўшыся. — Ты мне шубку забрудзіш. Пайшоў!

І, выняўшы руку з пушыстай, таксама беленькай муфты, піхнула Дзіка ад сябе. Але Дзік не пакрыўдзіўся.

«Вось бачыш, якая ты! — замахаў ён хвастом.— А я толькі хацеў табе нештачка паказаць».

І тут ён раптам падскочыў ад нейкай, аднаму яму вядомай радасці, пачаў кружыцца, прысядаць на пярэднія лапы і клікаць:

«Бум! Бум! Бум! Ідзём! Ідзём!»

Ліпа засмяялася і пабегла за ім па чысценькім, бліскучым сьнезе.

5

У тым, што Ліпа зноў не паслухала тату і маму — зноў адна перабегла шашу,— сёння вінават быў Дзік. Ён забег на той бок і пачаў, прысядаючы, клікаць:

— Бум! Бум!

А потым яшчэ вінаваты і сонца, і новая шубка, і снег. Гэтак радасна, гэтак хораша, гэтак цёпла! Ліпа падумала трохі, яшчэ раз азірнулася назад, а потым, выняўшы з муфты рукі, пабегла. Бягом перабіраючыся цераз глыбокія, узорыстыя каляіны аўтамашын, яна спатыкнулася і ўпала цёплымі ручкамі ў снег. Адразу спалохалася — ён жа такі казытлівы, пякучы,— а потым засмяялася і пачала крычаць:

— Дзік! Дзічок, пачакай, я іду!..

Калматы Дзік не толькі пачакаў сваю маленькую, пушыстую і белую як снег сяброўку,— ён вярнуўся назад і пабег з ёю разам. Яны перабеглі шашу, апынуліся на вузкай, абсаджанай дрэўцамі дарозе, і тады раптам Ліпа ўспомніла нешта, спынілася і сказала:

— Дзік, а вунь дзе мой клён! Вунь дзе, вунь там... От дурны, і не ведае.

Ліпа стаяла на цвёрдай, утаптанай коньмі дарозе, а Дзік — за дрэўцамі, на цаліне.

— Бяжым, бяжым, Дзічок, сюды!

Але Дзік толькі ведаў сваё: перад ім, быццам нейкі ўзор, зноў слаўся панадны, хвалюючы заячы след. Той

самы, па якім ён нядаўна забег так далёка ў поле, амаль да самага лесу. Таго самага зайца, што швэпдаўся ноччу за іхняй сцяной.

— Бум! Бум! Бум! — забрахаў Дзік, задзёршы ўверх вялікую вушастую галаву, і на яго, на сабачай, мове гэта азначала: «Не, лепш сюдой! Сюдой!»

Ды Ліпа не паслухала яго: яна пабегла дарогай. І толькі каля самага клёніка звярнула на цаліну, прабегла трохкі, не пратоптваючы шэрымі валёначкамі пругкую, заскарыненую гурбу, а потым спатыкнулася і зноў упала цёплымі ручкамі ў снег. Аднак не заплакала. Яшчэ ўсё шалпочучыся ў снезе, яшчэ ўстаючы, яна закрычала:

— Клёнік, міленькі, як ты жывеш!..

6

З сініх вачэй Снягурачкі адна за другой пакаціліся дзве гаршыны буйных слязін. А потым яшчэ, і яшчэ дзве...

Ліпа не плакала б — Ліпа не плакса! — ды вось нехта нягодны зламаў два маленькія дрэўцы. Не клёнік, а тыя яблынькі, што пасадзілі Волечка і Шура. Не зламаў, а абдзёр і пагрыз увесь ствалок і паабламваў усе галінкі.

Каб супакоіць Ліпу, Дзік дабрадушна матлошыць хвастом, пераступае з нагі на пагу і, задзіраючы ўгору вушастую галаву, разгублена паскавытвае... Ну, і як тут давесці малой, што нядобры і брыдкі — той самы заяц, што ва ўсім вінавата старая, якая не выйшла адчыніць Дзіку, не выпусціла яго, а толькі, не злазячы з печы, па-стукала ў сцяну, каб ён маўчаў... А цяпер вось — глядзіце!..

Дзік спачатку бурчыць, а потым, зусім зазлаваўшы на зайца, пачынае брахаць: «Бум! Бум! Ну, пачакай, пападзешся, вушасты!» — лаецца Дзік на сваёй, па сабачай, мове.

Але Ліпа не хоча яго зразумець.

Раптам яна перастае плакаць, выцірае вочы кулачкамі ўжо халодных рук, хавае кулачкі ў муфту і кажа, таксама як тата, зусім па-даросламу:

— Дзік, на цю, па!

Асцярожна сыходзіць з цаліны на дарогу, яшчэ раз азіраецца назад, туды, дзе мама і бабуля, а потым то ціха, спаважна ідзе, то зноў вымае з муфты ручкі і бяжыць... Бяжыць не дахаты, а ў той бок, дзе зусім недалёка для тых, хто ўжо вырас вялікі, стаіць новая школа.

Следам за Ліпай бяжыць вялізны, калматы Дзік. На гэты раз зусім паслухмяны, ні разу не збочваючы з дарогі і не забягаючы наперад.

7

Марознай зорнай ноччу на шашы то прасунуцца ціхія сані, то зноў прамчыцца машына. Далёка чуваць, як пад дугой патрэньквае стары званочак, яшчэ далей разносіцца і гул і фырканне матораў. Затуліўшыся ў цёплай кабіне ці падбягаючы, каб сагрэцца, за саньмі, людзі гутараць, кураць, маўчаць.

А тым часам у ціхім зялёным доміку, каля самай дарогі, спіць Снягурачка.

Новая шубка і муфта вісяць цяпер у шафе.

Калматы Дзік ляжыць у сенцах. Ён то злосна бурчыць праз сон, відаць, успамінаючы нешта непрыемнае, то зноў прыслухоўваецца, ці не лазіць па снэзе той самы шэры, вушасты нягоднік...

А Ліпа спіць.

І спіцца ёй, што заяц зноў прыбег да прысад па калгаснай дарозе. Хацеў абгрызці яшчэ дзве яблышкі, якія пасадзілі Маечка і Уладзік. Ды ўсе дрэўцы стаяць ужо ў пушыстых саламяных шубках. Ліпа сказала, і дзеці прыйшлі, паабвязвалі яблышкі саломай. Тады заяц вырашае абгрызці Ліпін клёнкі. За тое, што яна хадзіла ў

школу. Але клёнiк таксама ўжо не баiцца зайца. I яго абвязалi саломай — у шубцы i ён. Стаўшы на заднiя ланы, заяц пнецца дастаць галiнку. А клёнiк, як той малы, што сам не ўмео хадзiць, плешча ў ладкi такiмi, як Лiпiны ручкi, лiстамi i весела, звонка смяецца.

I Лiпа смяецца таксама. Смяецца праз соп. Яе зноў вязуць цераз пашу на санках, таксама як удзень. Цягнуць санкi i Шура, i Уладзiк, i Волечка... Многа-много дзяцей, ажно цэлая школа! Дзiк бяжыць памiж iмi i весела, голасна брэша: «Бум! Бум!» А потым цёця пастаўнiца бярэ Лiпу на рукi, аддае яе маме i кажа:

— Вы не злуйце на Лiпу, яна была ў нас. Сёння Лiпа — вялiкая цаца!

А клёнiк яшчэ ўсё смяецца i плешча ў маленькiя ладкi...

СНЯЖОК І ВОЛЕЧКА

Вельмі выразна і прагна, як той, хто стаміўся ад смагі, успамінаю драўлянае вядро, даверху поўнае празрыстай і халоднай вадой. Мама нясе яго па двары, а са страхі злятае мой голуб Сняжок і садзіцца на край вядра. Вада ў вядры калыхаецца, і піць яе нязручна. Ды голуб п'е, а мама смяецца і ставіць вядро на зямлю.

Мама змарылася, жнучы ад рання, спяшалася дахаты, падаіць Падласку, пакарміць мяне, і зноў спяшаецца ў поле. Мы жывём першае лета без таты, і маме цяжка, а я — сірата. Ды я — мужчына і хачу быць яшчэ большы і ўсё рабіць, каб маме было лягчэй. Я добра пасу, скрабу ўвечары бульбу, хаджу па дровы...

Бывае, праўда, і так, што я трошкі нашкоджу і мама злуецца. Адноўчы так засядзеўся над рэчкаю, з вудай, што мама поцемку сустрэла мяне на лузе. Падласка сама прыйшла дахаты, і мама вельмі спалохалася, куды я падзеўся. А то мы раз з Міхасём, маім сябрам, пачалі віць адразу дзве пугі, і не было каму патрымаць нам вярвачкі, дык мы падлажылі абодва канцы пад вазон. Мы сабе толькі паплёўвалі ў рукі, вілі, а вазон усё ехаў на падаконніку, пакуль не гупнуўся на падлогу... Мама злавала зноў, а я зноў абяцаў, што не буду пягодны. І я стараюся, а мама верыць мне, што я хачу быць добры. Бо мама вельмі добрая сама.

Гэта ведае і Сняжок. Вада ў вядры памалу перастае калыхацца, і ён п'е, не адымаючы дзюбы.

— Перадыхнуў бы хоць! — гаворыць мама. — От рассохся. І праўду кажуць, што «цягнеш, як голуб».

Яна смяецца. Я сяджу ля вядра на зямлі, і гэтак мне добра глядзець на вясёлую маму. Таксама добра глядзець, што мой Сняжок сядзіць на краечку вядра, учапіўшыся за гэты край чырвонымі маршчыністымі ножкамі, а ў вадзе, чым больш яна аціхае, усё выразней адлюстроўваецца яго белае волле.

І вось ён нарэшце напіўся. Паглядзеў на нас, нашурпіўся, нібы са злосці, і скочыў у ваду.

— О, гэта дык гэта! — замахнулася мама.

— Ты не гані яго, — крычу я, — не гані! Няхай пакупаецца!..

Кажу таксама, што я і сам прынясу, ды мама зноў смяецца.

— Ну, дзе там — ты прынясеш!.. — гаворыць яна. — Здаравяка знайшоўся. І сама прынясу. Ды ён вады не замуціць: ён чысценькі.

Сняжок вады не замуціў. Калі ён скончыў купацца і мама паднесла вядро на парог хлява, Падласка зусім спакойна пачала піць. П'е яна, таксама як голуб, прагна. Пакуль ён піў, яна глядзела з хлява, з-пад дручка, якім завалены дзверы, і нават раз замычэла ад зайздрасці.

Падласка п'е, а мне прыемна глядзець, як хутка апускаецца ў вядры вада. Пасля карова чмякае пысай, цягучы рэшткі вады, і ласа ліжа драўлянае мокрае дно шурпатым, казытлівым языком. Я люблю гэтае казытанне і таму падстаўляю малую далонь пад халодную мокрую пысу Падласкі.

— Я прынясу яшчэ, — кажу я, — прынясу!..

Ды мама не дае мне вядра.

— Прынясу я й сама.

А мой Сняжок тым часам ужо на страсе.

Ён ужо дакарае за нешта сваю галубку, сварыцца на галубянят. Яны сядзяць на тым баку страхі, ад сонца, і мне іх з двара не відаць. Відаць толькі Сняжок, які на самым хрыбце страхі. Ён надзімасцца і кружыцца ваўч-

ком, і пад'язджае, як індук, і ўсё вурчыць, вурчыць!.. Я разумею, што ён кажа. Ён сварыцца на сваю белую сяброўку Волечку, якая залішне песціць малых.

«Нат-тур-ра, пат-тур-р-ра! — сварыцца ён. — Ім, гультаям, і нар-р-руку, а ты ім пат-тур-р-рай!..»

«Не гультай, не гультай, а гу-а, гу-а, гуленькі», — гудзе ў адказ далікатная, ціхая Волечка. Яна ўжо выйшла на хрыбет страхі і вытапцоўвае вакол свайго сварлівага гаспадара. «Куды лятаць, чаго лятаць, — стараецца абарапіць дзяцей. — Яшчэ каршун, яшчэ карш-ун, а гу-а, гу-а, гуленькі!..»

«Які кар-р-ршун? Які кар-р-ршун?» — яшчэ больш абураецца Сняжок.

Нарэшце, нібы выказаўшы ўсё, што ён хацеў сказаць, Сняжок узняўся, залопаўшы ў крыллі. За ім узляцела яго паслухмяная Волечка, а ўслед за імі — маладыя.

Маладых двое, і я нікому не кажу, што ўсё яшчэ ніяк не магу распазнаць, якое з іх — голуб, якое — галубка... Яны яшчэ пішчаць і часта лезуць да дзюбы бацькоў. Сняжок дарэмна бурчыць на іх, што гультай, — яны лятаюць вельмі ахвотна.

Ды Сняжок ужо не злуе. Ён уздымаецца вышэй, вышэй, вышэй!.. Пасля спыняецца і, нібы ўчапіўшыся лапкамі за нейкую пябачную вяровачку, пацягнутую ў небе, пачынае заўзята куляцца. Куляецца ён вельмі спрытна, цераз спіну. Вяровачка, за якую ён учапіўся, мусіць, педна, — яны пацягнуты, як тэлеграфныя драты. Сняжок, пачаўшы ад верхняй драціны, чапляецца за кожную — ніжэй, ніжэй, ніжэй! — а потым, усе перабраўшы, уздымаецца ўверх. Побач з ім куляецца і кружыць белаі пупышкай на ветры малая, спрытная Волечка.

Толькі малыя «гультай», як называе іх Сняжок, не могуць яшчэ куляцца. Яны пясмела прысядаюць на распушаныя хвасты, патрымцяць крыллямі, як жаўрукі, і зноў пачынаюць лятаць...

А я гляджу, не магу паглядзецца.

Ён быў смелы і горды, мой голуб Сняжок.

Зімой, калі я, гразнучы ў тугіх сумётах, ішоў з суседняй вёскі і нёс яго за пазухай са звязанымі крыллямі і нагамі, я ніколі не думаў, што ён — ды такі забіяка.

Дагэтуль у нас галубоў не было. Волечку даў мне, на два дні раней, Міхась. Дзядзька Сцяпан, мамін брат, даючы мне Сняжка, гаварыў, што першую пару найлепш прывучаць у хаце. І ў нашай хаце стала вельмі весела.

Сняжок і Волечка хутка знайшлі сабе зручны, зацішы кутчак у запечку і пачалі рабіць гняздо. Тут ужо я дапамог,— церушыў ім ля печы салому. І вельмі пацешна было, як яны валачылі яе, узяўшы саломінку ў дзьобу.

— Будуюцца,— казала мама.— Нібыта дзеравякі з лесу возяць.

А неўзабаве, усадзіўшы ў запек руку, я абмацаў пад голубам малое цёпленькае яйцо. Праўда, дабрацца да яго было не проста. Сняжок злосна гудзеў, кляваў мяне дзюбай і хлётка, пякуча хвастаў крылом па руцэ. Але гэтым мяне не адгопіш.

А вось на другую зіму ён праз смеласць сваю і загінуў.

Яшчэ быў люты, холадна было нават у хляве, дзе стаяла Падласка, а галубы ў старым, дзіравым кошыку, падвязаным пад лацінай, выседзелі галубянят... Пару маладых я ўвосені аддаў Міхасю, як мы і дамаўляліся з ім, калі ён даваў мне Волечку, і зімавала ў мяне толькі пара старых. Галубянят я заўважыў не адразу, хоць і прыходзіў у хлеў штодня. Прыходзіў спачатку ўдзень, а пасля, калі наша Падласка прывяла цялятка, прыходзіў з мамай і дочку. Мы зачыняліся ў хляве, я трымаў лампу, а мама даіла карову. Як прыемна было пазіраць, што на чыстай саломе ляжаў, падкурчыўшы ножкі, расставіўшы вушы, пярэсты бычок! Як прыемна было слухаць, што ў даёпку дзюрчыць сырадой, які я хутка буду

есці з хлебам, што над намі, устрывожаныя шумам і святлом, варушацца і гудуць у кошыку галубы!.. Днём я заўсёды прыходзіў глядзець, калі мама паіла Падласку або прыносіла ёй есці. А то заходзіў і так.

І вось аднойчы я пачуў у кошыку пад лацінай знаёмы піск... «Няўжо малыя?!» — усцешыўся і здзівіўся. Дык вось чаму яны, Сняжок і Волечка, апошнім часам усё сядзелі на змену ў кошыку, чаму адтуль чуваць было іх радаснае гудзенне!

З катуха, у якім мы кідалі Падласцы трасянку з саломы і сена, мне ўжо не вельмі цяжка было дабірацца да бэлькі, а з бэлькі я, аберуч трымаючыся за кроквіну і ступаючы па лацінах, як па драбінах, усходзіў да галубінага кошыка. Адною рукою трэба было трымацца, каб не ўпасці, а другой я палез у гняздо. Гэта было не проста, — Сняжок балюча дзеўбаўся і біўся крылом. А ўсё ж я абмацаў пад ім, на сагрэтай саломе, два цёнленькія, мяккія камочкі!.. Ад радасці я ўжо не злазіў з бэлькі на катух, а проста скочыў на гной і пабег з такой весткай у хату, а потым — да Міхася.

Ды радасць наша была не доўгая. Яе забраў Сымонаў кот Жандар.

Жандарам яго называла мая мама. Ён быў вялікі, пануры, вусаты і шкодны. Мы з Міхасём не любілі яго і ганялі, абы дзе сустрэўся.

Зладзюга ведаў, што акенца ў нашым хляве зімавала без шкла і мы затыкалі яго саломай. Падласцы было ад гэтага цяплей, але затое цёмна. Яшчэ горш было сядзець у цемры, у заперці галубам. Калі адліжыла і засвяціла сонца, я выняў з акенца салому, каб усім у хляве стала лепш, — і Падласцы з пярэстым бычком, і галубам з галубянятамі... І вось Жандар прыпільнаваў, што я вярнуўся з коўзанкі позна, забыўся заткнуць акенца саломай, і ён залез у хлёў.

Сняжок загінуў з боем. Дзівак! Ён думаў, як і ад маёй рукі, адбіцца ад ката маленькай дзюбай і крыллямі...

Урапі я заўважыў ля хлява на снэзе белы пух і пер'е, якога яшчэ больш было на гнаі, куды яно ападала з кошыка.

У кошыку былі адны галубянты. Відаць, што кот залез туды на досвітку, бо галубянты яшчэ не змерзлі, жылі, асабліва адно.

Яно і выжыла. Я накарміў яго з рота, сагрэў у руках і пасадзіў у запеку. Тады пабег да Міхася. Мы разам з ім падумаем, што тут рабіць. Галоўнае — злавіць і адвучыць Жандара.

Калі я выйшаў з хаты на двор, са страхі хлява ўзляцела, залонаўшы крыллямі, Волечка. Яна спалохалася нават і мяне.

Яна паляцела кудысьці, відаць, не могучы асмеліцца ўляцець у акенца хлява, і не вярнулася, мабыць, загінула недзе, бо я больш не бачыў яе, хоць вельмі хацеў, каб злавіць і прынесці ў запечак.

* * *

Зноў вясна.

Зноў наш двор пацярушаны пялёсткамі белага цвету, што асыпаецца з вішань. Падласка ляжыць каля плота, па сонейку, спакойна глядзіць і перажоўвае жвачку. Яна заўсёды жуе, хоць не заўсёды ёсць што жаваць. Сёння мы з Міхасём пастараліся вельмі ўдала, — прыпасвілі сваіх кароў на панскім лузе. Падласка і цяпер маўчыць, як змоўшчыца, як і зімой, калі я цішком дадаваў ёй у трасянку больш сена. Тады мама аднойчы злавіла мяне і палаяла, а цяпер я прызнаўся і сам, пахваліўся ён пашай удачай.

«Асцярагайся, сышок, — сказала яна. — Пападзешся ім у рукі — не памінуюць...»

Ды я не баюся. Што гэты луг не панскі, а наш, вясковы, — я ўжо чуў, і не раз. Што паноў усё роўна не будзе — за год ці за два, — я ведаю таксама. Аб гэтым у пас і гавораць, і песні спяваюць. Іх не будзе, а пашы

каровы цяпер ужо хочуць, каб мы іх напасвілі, і таму сёння мы з Міхасём — малайцы.

Я ўжо большы, як быў летась, я сам выкручваю са студні вялікае драўлянае вядро з вадою, сам нясу яго поўнае ў хату і сам смяюся, успамінаючы хлопчыка Алеся, пра якога мы нядаўна чыталі ў вершы Якуба Коласа:

Ён дзяцюк, хлапчына,
Носіць ён вядро з вадою,
Як стары мужчына.

І вось я, мужчына, нясу ад студні поўнае драўлянае вядро вады, а са страхі злятае мой Сняжок і садзіцца... ужо не на край вядра, а проста мне на плячо. Бо гэта ўжо не той Сняжок, а сын яго, якога я выкарміў сам.

Я стаўлю вядро на зямлю і падстаўляю голубу далонь. Сняжок, нібы па тоўстай кладцы-бервяне, ідзе па маёй руцэ ад пляча на далонь і, спыніўшыся на далоні, пачынае вурчаць. Ён надзімаецца і кружыцца ваўчком, і ўсё вурчыць, вурчыць мне проста ў твар!.. Я разумею, што ён кажа. Ён скардзіцца мне на сваю ціхую, белую галубку Волечку, якую я прынёс яму ад Міхася.

«Нат-тур-р-ра! Нат-тур-р-ра! — вурчыць, сярдуецца мой белы гадунец, гаворачы пра палахлівую сяброўку.— Ты не кар-р-ршун! Ты не кар-р-ршун!..»

— Не, не каршун,— смяюся я і гладжу Сняжка, каб супакоіць яго.

А маладая Волечка глядзіць на нас са страхі і, нібы ёй дрэнна відаць, паднімае раз-поразу ўверх сваю маленькую чубатую галоўку.

Эх ты, Сняжок! Ну, што за дзіва, што ты не баішся мяне? Ці даўно гэта было, як ты, яшчэ не могучы лятаць, хадзіў за мной па хаце, пішчаў і клапяўся, растапырыўшы крыллі, прасіўся на рукі? А ці даўно ты, ужо на дварэ, таксама злятаў са страхі да мяне на плячо і лез з дзюбай у рот, прасіў есці? А сёння ты — вялікі гаспадар, герой, мужчына!

І ты ўжо кружышся, вурчыш, як твой бацька, вечна
нездаволены буркун. А ну, пайшоў!

Я падкідаю Сняжка далоняй уверх. І разам з ім са
страхі, палахліва залопаўшы ў крыллі, узлятае і Во-
лечка.

І вось яны кружаць пад чыстым блакітным небам.
Дабраўшыся да тых, пацягнутых уверх і нікому нябач-
ных дратоў, мой белы прыгажун чапляецца чырвонымі
лапкамі за драціну і пачынае куляцца. Побач з ім куля-
ецца і кружыць вакол яго белай пушынкай на ветры ма-
лая, ціхая, скрытная Волечка.

Няхай куляюцца! Ім будзе весела ў мяне, спакойна,
добра. Жандар больш не разбурыць іх гнязда: мы з Мі-
хасём адвучылі нягодніка. Мы парабілі цяпер такія га-
лубятнікі, што ніхто не далезе, ніхто не дастае!

Гляджу — ніяк не магу паглядзецца...

ГАЛЯ

Калісьці, пры панах, гэта быў хутар. З шасцю дзесяцінамі добрага поля адразу за садам, з новым вялікім гумном, двума хлявамі і малою старасвецкай хатай. Без шчыта яна, паўкруг накрытая саломай, зялёнай ад моху, пізка насунутай на малыя прыплюшчаныя вокны. Так і глядзела на свет, як сам гаспадар, заўсёды зажмураны Данька, стары Хамёнак, бязлобая галава якога нібы ўрасла ў зімовую шапку — аблезлы, раней, калі верыць старому, гарадскі каракулевы каўпак.

Цяпер гэты каўпак недзе яшчэ ўсё валяецца на гарышчы, а сам Данька Хамёнак ляжыць на ўзгорку пад хвойкамі і муравой. Ад хутара застаўся толькі сад, скрыпучы журавель над зрубам студні і тая самая хата.

У хаце ад усёй Хамёнкавай сям'і ўцалела толькі нявестка Галя з дзецьмі, хлопцам і дзяўчынкай.

Спакойны жнівеньскі вечар. Сонца зайшло. Галін хлопец, падлетак Антось, пайшоў у поле да малатарні. На верхавіне старой ліпы за агародам пагасла чырвань на лісці; шпакі ўзняліся з галля і панеслі свой кірмаш у вёску. Пад паветкай з сенцамі, аддаўшы вячэрні ўдой, лягла на свежым подсціле карова. У хаце за сталом сядзіць чарпявая Сонечка, на поўны рот запіваючы хлеб сырадом. Тонкія загарэлыя ножкі яе, як і ва ўсіх пастушкоў, папораны ржышчам. Сонечка памыла іх каля студні халоднай вадой, і погі садзеюць да самых каленак. Яна то пацірае іх адна аб адну, то проста стрыжэ імі пад высокай лавай. Сонечка хоча гаварыць.

— Мамка,— кажа яна,— а сёння Лёня Сцяпапаў смя-
лўся з мяце. Ты, кажа, пані. Ты, кажа, хутаранка. А ча-
му? Чаму ён смяецца?

Галя стаіць, прышёршыся да шафкі з посудам, амаль прысеўшы на яе. Над галавою Галі, на сцяне — стары гадзіннік. На запыленым цыферблаце яго напісана не нашымі літарамі нейкае слова. За ўсе гады, пакуль га-
дзіннік тут вісіць, ніхто нават не пацікавіўся, што яно азначае. Наогул па гадзінніку разбіраліся толькі муж-
чыны і Галя. Свякруха пражыла свае семдзесят год, ні разу не падумаўшы аб тым, якое сёння чысло... Даўжэй-
шая стрэлка гадзінніка адламалася яшчэ ў вайну, ка-
роткая стаіць на адным месцы тыдні ўжо, мусіць, са тры. Жвіво. Галіны рукі, загарэлыя да локцяў, гудуць ад сто-
мы. Галя яшчэ ўсё як быццам не дома. У памяці бяскон-
цым ланцужком ідуць адзін за адным вузлы перавяслаў,
закручаныя скрытнымі пальцамі, адзін за адным кладуц-
ца на пожны цяжкія снапы. У вушах яшчэ цокат жняяр-
кі, паасобныя словы, абрыўкі песень, смех, шум збажы-
ны і шоргат іржышча...

— Мамка, чаму?

Галя прыпамінае словы дачкі.

— Чаму? — перапытала яна, яшчэ не гатовая да ад-
казу. І Сонечка адказвае на пытанне сама.

— Мы, кажа, у вёсцы жывём,— гаворыць яна, жую-
чы,— а вы на хутары. І дзед твой быў пан, і тата пан, і ты
таксама паненка.

— А ты скажы яму, што ён яшчэ дурны,— гаворыць
Галя нейкім млявым, бяссільным ад стомы голасам.

Яна хацела гаварыць яшчэ нешта, але раптам змоў-
кла. Слых яе зноў улавіў той самы, на момант згублены
гул. У хаце, пад старым гадзіннікам зноў засталася яна
не ўся, пібы не ўся яшчэ вярнулася з поля.

— Ты еш, дачушка. Еш ды лажыся. Годзе.

— А ты куды пойдзеш?

— Я хутка прыйду.

Галя стаіць за вішпяком, успёршыся рукамі і грудзьмі на шэрую жэрдку старой агароджы. Галя глядзіць у поле. Ногі ў церпкай, халоднай расе, вочы — педзе далёка, далёка... У пшаніцы, якая даходзіць да самага вішпяку, сакочуць конікі. Далей педзе — лён стаіць у пучках; таксама многа, многа льну. Яшчэ ўсё цёплы, не астыў ад спёкі, пахне, — смачна пахне, нібы прысмажаны алей... А над пшаніцай, над лёнам, над хлебнай, спакойнай зямлёй — высока ў небе поўны, усім задаволены месяц.

Ды ўсё гэта так сабе, усё гэта — дзеля таго, каб далёка над полем разносіўся гул, грукатанне трактара. Там, дзе ён, дзе сядзіць за рулём той адзіны ва ўсім гэтым свеце, каму ад болю сэрца, ад цяжкай журбы хочацца крыкнуць:

— Ся-ро-жа-а! Ся-ро-ж-ка-а!

Ён даўно ўжо Сяргей, а не Сярожа, ён даўно ўжо забыўся, — відаць, выцер з памяці ўсё, што калісьці было. А ты крычы, ты ўспамінай, раздзірай сваю душу, дурніца, хоць да крыві...

А то ж было яно, было, калі ён быў і для яе Сярожка. Ох, як даўно гэта было! Не, не даўно, здаецца, толькі ўчора.

Галя толькі яшчэ на дзеўку бралася, калі ў іх вёску, Гаросіцу, прыйшлі з Касцюкоў краўцы-кажушнікі, два здаравенныя панурыя браты. Абодва ў доўгіх кажухах, нібы ў доказ таго, што не заўсёды шавец ходзіць без ботаў, абодва ў вялізных шапках, нібы на цэлай авечцы ў іх на галаве, абодва ў лапцях і вусатыя.

— Дзеўкі, глядзіце — Торбы ідуць! — заўважыла іх праз акно адна з дзяўчат-кудзельніц.

Кажушнікі і сапраўды так называліся — Торба. Цімох Торба і Ціхан Торба. Мала ведаючы іх — не пазнаеш, каторы Ціхан, каторы Цімох.

— І пейкі хлопец з імі, дзеўкі, гвалт! Дальбог, харошанькі! З гармонікам!

І праўда — з кажушнікамі ішоў дзяцюк... Ну, проста хлопчык! У кароткім кажушку, у ботах, з гармонікам за плячыма. Адна з дзяўчат пастукала галоўкай верацяна ў акно. Ён; вядома, пачуў, азірнуўся. Узмахнуў рукою і стаў, засмяўся: «Добры дзень!» Можа, нават, зайшоў бы ў хату, ды вось адзін Торба, што ішоў з драўлянай планкай-метрам у руцэ, азірнуўся таксама, нешта сказаў, і хлопец пайшоў. Дзіўным здалося дзяўчатам, а потым і ўсім у Гаросіцы, што ў аднаго з гэтых Торбаў ды можа быць такі сын. Такі беленькі, спрытны... Зусім нібы чужы каля тых двух вусатых здаравілаў.

Ён быў іхні пляменнік, сірота з далёкай вёскі. Завуць Сяргей, а прозвішча таксама дзіўнае, як у дзядзькоў, але прыгожае — Юрачка. Вельмі ж да твару яно Сяргею. Так яго і завуць: хто — Сярожа, хто — Юрачка.

Ну, спрытны быў, вясёлы Юрачка, харошы! Дзядзькі яго — вялізныя, а ўсё ж улазілі яны ў найменшую хату. Здымуць шапкі свае, кажухі, застануцца з аднымі вусамі, прысядуць да стала — толькі сапуць над аўчынамі. Так і жывуць на свеце — моўчкі. А Юрачку ў кожнай хаце было цесна. Вядома, не адзін — з гармонікам. Часамі нават да вечара не можа датрываць: уваткне іголку ў кашулю на грудзях, закруціць нітачку, азірнецца на дзядзькоў ды за свой інструмент. Усё рабіў спраўна. Гармонік у яго не так сабе, а ў цётчыну хустку закручаны. Разгорне хустку — гармонік ажно блішчыць, а расцягне яго — раздасца кожная хата!

Адзін, два танцы прайграе — дзядзькі маўчаць. Пасля старэйшы Торба, Цімох, той, што з метрам хадзіў, прагудзе:

— Можа, годзе, Сяргей? Можа, людзі не любяць?

У адказ на гэта Юрачка крута, з разгову паварочваў вальс на «Мікіту».

Людзі, што ў хаце былі, здасца, ураз маладзелі. Дзяўчаты — ну, тыя адразу гатовы былі рвануцца з прасніц ды замяцеліць падоламі. Сам гаспадар, калі ён не зусім

стары, пачынаў непрыкметна паварушваць пад лавай пас-
камі ботаў ці лапцёй. Нават бабка, што памятае прыгон,
і тая высоўвала з-за коміна галаву... А Юрачка патрасаў,
як жаўранак, чубам і ўслед за музыкай падпяваў:

А Мікіта жыта вее,
Мікіціха муку сее,
Мікіта́, Мікіта́,
Клінам шуба пашыта́!...

Молада, хораша, звонка спяваў гармапіст.

Толькі дзядзькі маўчалі. Нават шыць не спыняліся.
Ды таксама не скажаш пра іх, што не рады, асабліва ве-
даючы, што і гармонік Сяргею купілі яны.

Вясёлы месяц быў тады ў Гаросіцы. Танцы, песні —
штовечар! Шкада, што не хапіла ў іх аўчын на ўсю зіму...

Ой, мамачка! Для ўсіх вясёлы, а для Галі... ну, і не
кажы...

Усё гэта — было.

Цяпер над полем ціхі, поўны месяц. Галіны ногі ў ха-
лоднай расе. Плечы стынуць пад тонкай сукенкай...
А трактар гудзе і гудзе... Не пакінеш яго, не забудзеш,
што гэта — Сярожа, яе Сярожа... Божа мой, як гэта гор-
ка, балюча ад думкі такой!..

А ён жа быў яе, яна была — яго, яны так хораша, так
многа цалаваліся. Ды не многа, а тыдзень адзін, а ў тыдні
ж толькі сем начэй.

Спачатку любіла Галя адна, баючыся сама сабе пры-
знацца ў гэтым, саромеючыся лішне пазіраць на яго, каб
не падумалі ды не пазналі. Яна была наймалодшая ў іх-
няй дзівочай кампаніі. Сірата з самай беднай у Гаросіцы
хаты Марылі Парабчанкі. Так іх і называлі спрадвеку —
парабкамі. Бацькі ў Галі не было. Ніколі не было, хоць
ён і жыў педзе, а можа і сёння жыве, не думае нават аб
тым, што ёсць у яго дачка. На пашы дзеці лаялі яе брыдкім
бязлітасным словам — байстручка. Ды з часам гэта
слова абвалілася з яе, як шалуха. Прыгожай, спраўнай

вырастала Галачка. У беднай сіраты — добра, хораша ў песні пецца! — толькі чорныя бровы. Затое бровы — шнурочкам, вялікія карыя вочы, маленькія скрытныя рукі і лёгкія ножкі. Чырвоная хусцінка з вышытымі над ілбом пшанічнымі каласамі, неяк па-свойму, непаўторна завязаная на чорных густых валасах, была ў сірочай красе тым печым вельмі важным, вельмі ўдала знойдзеным, з-за чаго вар'яцелі бадай усе гаросіцкія дзецюкі.

А пойдзе ў танец Галачка — пастой ды паглядзі!

Спачатку Юрачка толькі глядзеў. Глядзеў і рэзаў на гармоніку амаль без адпачынку. Вядома, гуляць пад добрую музыку кожны ахвочы, а падмяніць Сярожу часта не было каму.

Ды вось у адну пядзелю прыйшоў з суседняй вёскі Качаны Іван Чарнагрэбень, які таксама мог іграць. Гэта ўжо быў пажылы кавалер, падпольшчык, шэсць год прасядзеў у турме, толькі ў гэтую восень вярнуўся. Маладзейшыя хлопцы ў Гаросіцы і асабліва дзяўчаты — хоць ён быў просты такі і вясёлы — з пашанай і неяк міжвольна, не змаўляючыся, гаварылі Івану «вы». На той час свайго гармоніка Іван не меў. Пакуль сядзеў у турме, маці прыйшлося крута, і сын напісаў ёй прадаць трохрадку на хлеб. Толькі пасля даведалася Галя, што Сярожка ўжо быў знаёмы з Чарнагрэбнем. Ды не толькі знаёмы... Не раз хадзіў ён ноччу ў Качаны, ды без гармоніка: на нейкую ціхую справу... Але пра гэтае ён не паспеў ёй нічога сказаць.

Цяпер, калі Юрачка паставіў на калені Івану свой гармонік — абодва яны па-свойму ўсміхнуліся. Адзін з просьбай: «Мо рэзнеце, Іван Сцяпанавіч, на радасць ды на лёгкі скок працоўным?», другі — ад нейкай не па ўзросту Івана маладое ўцехі: «Рэзну, браце, даўно ўжо не рэзаў!»

І Чарнагрэбень рэзнуў. Не зусім яно так, як Сяргей, ды ўсё ж полечка «Галка» найшла «з-пад карча», па-сапраўднаму.

Юрачка страсянуў галавой, устрапянуўся, як вышучаны са жмені верабей, паправіў паясок на сваёй вышыванай кашулі і рушыў у кут, дзе сядзелі дзяўчаты. І хата, поўная хата людзей — насцярожылася. «Мяне возьме, мяне», — засвяціліся вочы, забіліся сэрцы дзяўчат. А ён падышоў да Галі. Проста і скрытна, як ён рабіў усё, Сярожа пакланіўся. З усмешкай, вядома, такой, што ў ёй і просьба і радасць: «нарэшце мы пойдзем!..»

І вось яны выйшлі ў круг, абняліся.

Мужчыны прыўсталі з лаў, маладзіцы паціснулі з кута на сярэдзіну, моладзь нібы стаілася ў чаканні нечага, што ўбачыш не вельмі часта.

Дачакаўшыся такту, Юрачка тупнуў і завірыў... Малыя боцікі яго то ледзь краналіся дошак падлогі, то раптам гулка і чотка — на паваротах улева ці ўправа — білі, як выгаварвалі, чачотку. Вакол яго светлавалосай галавы толькі мільгаў румяны тварык пад чырвонай хусцінкай. А ўсё ж такі можна было прыкмеціць, разгледзець і залатыя каласы на чырвані, і чорныя бровы, і вусны, што так і не маглі стрымаць усмешкі сораму і шчасця... Усім было відаць, а Юрачку найлепш.

— Круг, дайце круг! — крычалі дзецюкі, хоць ніхто з іх не думаў пакуль што сам выходзіць у круг. А ён сціснуўся, не стрымаць яго было нават дзесяткам плячэй. Дзядзька Раман Кругляк, стары ўжо, сівы чалавек, узбіўся з валёнкамі на лаву і зверху, падняўшы палец угару, вось-вось гатовы быў крыкнуць: «Эх!»

Нібы пачуўшы гэты выраз усеагульнага захаплення, Юрачка заспяваў:

Чорна галка,
Чорна галка,—
Ты мая,
Ты мая!

На гэтым песню яго абарвалі.

— Правільна, Юрачка! Правільна! — загула, нібы ўздыхнула з палёгкаю, хата. І толькі тады ўжо, нібы да-

вёўшы да поўнага ладу тое, што трэба было давесці, моладзь пусцілася ў танец.

Так пачалося іх каханне.

Гэта быў толькі ўступ да вялікага шчасця, што мела прыйсці, што пачалося ў тую ж ноч, калі ён цалаваў яе каля іхняга акна, а Галя закрывала твар рукамі, прасілася: «Сярожа, міленькі, не трэба...» Ды рукі гэтыя яму зусім пяццяжка было разнімаць... А шчасця, гарачага, хмельнага шчасця ім ніяк нельга было ўдосталь напіцца, хоць прастаялі на снезе амаль да світання.

Праз тыдзень Юрачка пайшоў з дзядзькамі ў Касцюкі, дахаты.

І хто мог падумаць, што іх развітанне — на век!..

Цяпер вось стой ды слухай, як за пшаніцай, за вырваным ільном гудзе яго вясёлы, працавіты трактар. Думай пра першую радасць сваю, крычы, звар'яцей ды крычы, каб успомніў цябе і прыйшоў. З ім калісьці цёпла было стаяць і на снезе, а цяпер табе, баба, холадна ўжо і на летняй расе. Ідзі, ідзі, дурніца, у хату, дарэмна стаіш... Няхай трактар гудзе, няхай не дасць табе заснуць да дня.

Галя ціха пайшла.

Дзверы — і ў сенцах, і ў кухні, і ў хаце — старыя, скрыпучыя. Як ты ні асцерагайся, усё роўна скрабянуць па сэрцы. У хаце змрочна. Стаіць-то яна вокнамі на поўдзень і на ўсход, але акенцы гэтыя глядзяць з-пад нізкіх капяжоў, нібы пануры чалавек, толькі пад ногі. Галя ідзе ў той куток, дзе ложка, наўздагад, на хаду ўжо расшпільваючы сукенку. Распрануўшыся, яна асцярожна абмацвае край ложка і асцярожна лажыцца. Ды ўся гэтая асцярога — дарэмная. Сонечка яшчэ ўсё не спіць. Шчака на падушцы, рука пад шчакой, а вочы глядзяць у паўцемру. Галя знайшла рукой яе цёплыя плечыкі і прыгарнула малую да сябе — усю за раз, з усімі яе думкамі.

— Мамка, а дзе наш тата?

— Спі, дачушка, ён хутка прыедзе.

— Прыедзе, прыедзе... Я малая была — ты ўсё казалася і цяпер усё кажаш. Мамка, а тата харошы?

— Харошы, харошы...

— А Лёнька, дурань, гаворыць, што тата не ў горадзе, што ён у астрозе сядзіць, што ён... Як гэта, мамка?

— Што?

— Ну, як гэта?.. Ой, я забылася.

— Ты вось спі. Заўтра зноў не захочаш уставаць.

— А Лёнька кажа...

— Сціхні! — крыкнула Галя. Нават і для самой сябе нечакана злосна, а што ўжо казаць пра малую. Сонечка ўздрыганулася і заціхла. Цяпер бы ёй якраз і заплакаць ад крыўды, але яна памаўчала хвілінку, а потым цёплая тонкая ручка яе працягнулася да Галінай шыі, трохкі напружылася, абняла і нібы самай моцнай сілай зноў прыцягнула маці да сябе.

— Я, мамка, буду спаць. І ты спі. Добра?

— Добра. Ты толькі адварніся да сцяны. На гэты вось бачок...

Нялёгка Галі вымавіць адразу столькі слоў.

Ды вось малая заціхла. І добра. Гэтак будзе лепш і ёй, і маці.

«Не трэба ёй пакуль што бачыць маіх слёз, не трэба ведаць, што думаю я пра таго, хто стаў на гора наша бацькам яе, а маім мужам... Давай, дачушка, лепш заснём...»

За нізкай столлю, за страхой — высока над хатай стаіць у небе поўны ціхі месяц. За пшаніцай, за пахам ільну спыніўся недзе ў полі трактар. Спі, маладзіца, спяшайся заснуць, пакуль трактарыст і прычэпчык закурваюць... Ды яна не паспела, вядома. І не старалася, відаць. І трактар зноў гудзе, зноў над палямі коціцца, як хвалі на вялікім возеры, яго бадзёрае грукатанне.

— Мамка, а я ўжо ведаю, — тата наш спе-ку-лянт... А што гэта, мамка? Ты спіш?

Галя маўчыць.

«Не ўсё гэта, не ўсё, што ён, твой бацька, спекулянт. Ды я пакуль што памаўчу. А ты лепш спі, не забівай галоўку думкамі. Няхай ужо маці — ёй варта, яна заслужыла — няхай лепш маці падумае...»

...Гарманіст Юрачка больш не прыйшоў у Гаросіцу — ні шыць кажухі, ні цалаваць сваю Галю, ні ўпотаі ад яе хадзіць у Качаны. Нешта хутка пасля іх першага развітання камсамольца Сяргея паны пасадзілі за краты. Не аднаго, вядома, — узялі з ім разам і іншых, з Гаросіцы і з Качаноў. Другі раз пайшоў у турму і Іван Чарпагрэбень.

У верасні трыццаць дзевятага года, вярнуўшыся ў родную вёску, Сяргей адразу ж пачуў, што дзяўчына яго — за другім.

Як гэта сталася, што малады Хамёнак, Данькаў сын, узяў дачку Марылі Парабчанкі?

Гледзячы збоку, для многіх гэта было ясна. Ён — закахаўся, відаць, так, што пайшоў супраць волі бацькоў. Ну, а на месцы Галі пайшла б за яго не адна. Такі, людцы мае, хутар, ды і хлопец — нічога не скажаш. А што свёкар ліхі чалавек, дык жа не з ім, не з Данькам сліпявым, жыць. Прыйдзе час і на Даньку.

Сама Галя ведала больш. Мікола лазіў за ёю даўно, яшчэ да Юрачкі. Гаворка пра арышт Сяргея і Галіны горкія слёзы былі днямі ягонай радасці. Спачатку яна, вядома, і гаварыць не давалася, а потым смутак патрохі заглух. А Мікола налазіў — штовечар, то больш. Нават плакаў і страшыў, што кончыць, зарэжа і яе, і сябе... Заступіцца не было каму. Пра гэты замуж шчаслівыя трубілі не толькі чужыя — і сваякі, і маці была на яго, Міколавым, баку... Першы раз ён узяў яе ледзь што не сілай. Адразу свет завязаў, заставалася толькі плакаць і моўчкі ісці за ім, у ім шукаць паратунку ад ганьбы. На Данькаў хутар яна прыйшла яшчэ з дзявочым выглядам. Калі ж маладзіцы ўжо пельга было больш схаваць таго, што стала прыкметным рапей, чым у хаце чакалі,—

у свёкравым вечным зудзенні толькі і чуваць было: «Бай-стручка, жабрачка, пяўдаліца...»

Апошняе слова ён разумеў па-свойму. Яна была і спраўная, і працавітая, ды гэта ўсё — не тое. І жыць, і працаваць трэба толькі таму, каб быць багатым. Хамёнак жыў для гумна. Галава пад старым каўпаком і старасвецкая хатка патрэбны былі менш, чым гэтае гумно. Гумно павінна заўсёды быць поўнае. Дзеля гэтага трэба мець поле. Больш поля — большае гумно. Менш пасіш — болей зробіш. Не з'ясі, не зпосіш — больш застапца. Збіраючыся жаніць сына, Данька перасыпаў гумно, растачыў яго для тых снапоў, што прыйдуць сюды з пасажнага поля. А сын узяў ды звар'яцеў... Галя была для Данькі не сямейнік, яна толькі замяніла наймічку. Колькі яна ні працуй — усё гэта будзе не тое. Ніколі ёй не адрабіць за крыўду, за абразу, за ўрон, нанесены Данькавай гаспадарцы.

Мікола здаваўся іншым за бацьку толькі раней, да вяселля. Тут, на хутары, калі яна пераступіла з ім парог гэтай чортавай ямы, — Хамёнак застаўся Хамёнкам.

Свёкар Данька... Тры разы за ўвесь час ён быў ласкавы да Галі, гэты чалавек.

У першы дзень пасля вяселля свякроў зварыла чыгун бульбы ў лупінах і з чыгуном паставіла на сталі. Данька зняў свой каўпак, прыгроб рукамі валасы, перахрысціўся і сеў за стол.

— Масла мо трохі растапі, — сказаў ён жонцы.

Яна была паслухмяная, ціхая, верная, гадоў ужо сорак маўчала, як цягавіты, пепераборлівы конь. Пайшла ў камору і вярнулася з лыжкаю масла. Яго аказалася мала на ўсю скавародку. Вяртацца зноў у камору, зноў лезці ў слоік — гэта было ўжо звыш сіл і прызвычання. І старая схітрыла перад новым сямейнікам: павярнулася да стала спіной і плюхнула ў масла тры лыжкі гарачай вады. Усе заўважылі гэта, і кожны па-свойму маўчаў. Галя здзівілася, Міколу стала пават няёмка, а старому было

прыемна ўдвая — і за хітрасць сваёй гаспадыні, і за тое, што гэтай хітрасці ніхто, як відаць, не заўважыў... Чорнымі кіпцюрамі даўно пямытых рук ён абіраў сваю бульбіну і, прыплюшчыўшы вочы, маўчаў. Пасля пачаў абмачаць яе ў «масла». Што раз адкусіць бульбіну, то больш усё лезе са шчопцамі ў жыжку.

— Еш, нявестачка, еш, — гаварыў ён. — Дома ж у вас не было. У галечы расла. Абмачай.

Другая ласка прыйшла праз паўгода, у летнюю ноч. Міколы не было нешта дома, старая крахтала на печы, а стары яшчэ соваўся па двары. Пасля ён падзюбаў тымі самымі бруднымі шчопцамі ў шыбу і зусім нечакана паклікаў нявестку па імені:

— Галя!

Яна ажно ўздрыганулася.

— Ідзі сюды, Галя!

Здзівілася. Выйшла. «Чаго яму трэба?..» Данька патупаў па сцежцы туды, дзе ад поля — вішняк. Спыніўся. Яна падышла і спынілася воддаль.

— Ночка якая, га? — сказаў стары. — Канюшына як пахне Сымонава, ліха яго галаве!.. Столькі коп!.. Пайдзі ты, Галя, другую дзяружку вазьмі. Пойдзем, яшчэ разочак прынясём. Зімой лішні ахапак як знойдзеш.

Галя ўбачыла пад пахай у яго скамечаную дзяругу.

— Я ніколі не крала, — сказала яна. — Трэба вам, маля свайго, дык ідзіце.

Павярнулася і пайшла. Не чула нават, што ён там бурчэў. Вядома — што. Ён нездарма скідае свой каўпак, толькі хрысцячыся перад ікопай, а разувае лапці раз на тыдзень, у суботу. Ён нездарма зрабіў вялікае гумно.

Трэцяя ласка прыйшла тады, калі яна парадзіла Антося і, пасля цяжкіх родаў, ляжала цэлы тыдзень у ложку.

— Курыцу трэба зарэзаць, — на трэці дзень аб'явіла свякроў.

Гэтая думка, народжаная ў пакутах, не вельмі ўзрушыла Даньку. Не памагала і тое, што сын — дагэтуль

такі паслухмяны, разумны — таксама пастойваў па тым, што курыцу ўсё ж трэба зарэзаць. Была і курыца такая не пясуччая, — хадзіла толькі ды сакатала чортведама чаго каля акон, нібы сама прасілася пад нож. Жонка і сын не адставалі. Нявестка, немач на яе, ляжыць, а бульба ўся яшчэ не капана... Стары паклікаў курыцу ў сені, зачыніўся, злавіў яе ў кутку і ўзяў сякеру. Прысуд быў выкананы на парозе. Тады Данька ўпёс яе ў хату, кінуў па падлогу і сказаў:

— Бярыце. Ешце.

Гэта было шаснаццатага верасня — апошні дзень панскай улады.

Паны ўцяклі, а Хамёнак застаўся. Данька не доўга патрываў. Не спаў, не разуваўся ўсю зіму, нават хрысціцца пачаў у сваім каўпаку. «Канец... Канец свету...» — крахтаў ён, лежачы на печы. Напрадвесні старога, нарэшце, памылі і вынеслі з хаты ўперад нагамі. Назаўтра Мікола ўзяў яго каўпак, шпурнуў з сяней на гарышча і стаў гаспадарыць сам.

Праз год памерла свякроў.

... Трактар гудзе. Поўны месяц высока стаіць над палямі. Адзін будзе гудзеццё ўсю ноч, другі — свяціць трактарысту да сонца.

Чарнявая Сонечка цёпла дыхае носікам маме ў плячо. Даўно заснула, успомніла слова, якім назвалі на пашы яе амаль невядомага бацьку. Няхай пакуль што спіць, няхай не ведае больш...

Галя ўстала. Хацела выйсці ў кухню, напіцца, але раздумала і падышла да акна. Не адчыняецца яно, і фортакі няма. А ўсё ж тут лепш чуваць, як за прасторам калгаснай пшаніцы, за лёнам духмяным бяссонна, нястомна працуе трактар.

— Сярожа, — шэпчаць сухія, гарачыя Галіны вусны, — Сярожа, можа, зайшоў бы? Ну, хоць напіцца...

Ды не, ён не зойдзе.

Ён заходзіў у гэтую хату адзін толькі раз.

Гэта было напрудвеспі сорака чацвёртага года.

Нешта апоўначы Хамёнкавых разбудзіў стук у акно. Ясна — хто гэта: адны былі ў той час гаспадары начэй. Адчыняць і цяпер пайшла Галя. Сам гаспадар у такіх выпадках не ўставаў з пасцелі.

Следам за Галяй увайшло толькі двух, рэшта стаяла з копымі на двары. Галя пабольшыла кнот у газніцы, а сама пайшла ў куток. Яе справа закончана, гаспадар будзе гаварыць сам.

— Добры вечар! Што, хворы? — спытаў адзін з партызан.

— Ды так, таварышы, няхай яго немач...

— Сэрца?

— Не, яно, каб сказаць...

— Язва?

— У мяне, таварышы...

— Што ж, душа па радзіме баліць? Ляжы, ляжы. Я ведаю — ты спраўкі хочаш паказаць.

Партызан уключыў электрычны ліхтарык, і гаспадар заморгаў у святле.

— Усё нармальна, — сказаў партызан. — Хвароба працякае правільна. Барада запушчана, боты схаваны, самагонка ёсць...

Мікола зразумеў гэта па-свойму.

— Ды недзе кропля ёсць, таварышы. Добра, што вы напамнілі.

— Ляжы, ляжы, Хамёнак, не ўставай. Няхай пастаіць самагонка твая. Заўтра заедуць бобікі. А можа, з імі і сам пан фельдфебель. А нам твае танцы ды спевы не трэба. Вахлак.

— Вось вы не верыце, таварышы...

— Ды што нам верыць — мы бачым, — перабіў яго партызан. — Бачым цябе паскрозь. У нас, брат, дакладна запісана ўся гісторыя тваёй хваробы, — і барадатай, і безбародай. Ты ўсюды ўсё адбываеш сваёй самагонкай. Народ абліваецца кроўю, а ты... Віляеш, як сука, і нашым, і ва-

ным. Ды што нам з табой гаварыць. Дзе Каштанка? Пад'ём!

Хамёнак усё яшчэ цяжка, не збаўляючы выгляду хворага чалавека, узняўся і сеў на ложку.

— Галя, дай мне валёнкі.

Яна не хацела выходзіць з кутка. Хацелася нават шпурнуць іх, гэтыя знарок ірваныя валёнкі, у гэтую рыжую, знарок запушчаную бараду. Хацелася проста заплакаць ад крыўды і сораму... Аднак яна ўзяла з печы валёнкі і панесла іх перад сабой, каб хоць гэтак, хоць трошкі даўжэй не паказваць людзям, ад каго яна зноў зацяжарыла...

— На,— сказала яна адно слова, якое здолела вымавіць.

І тады ён, Сярожа, сказаў:

— Добры вечар, Галя! І ты ад нас хаваешся?

Ах, ну чаму ты, дурніца, тады не сказала яму: «Забяры мяне, родны, адгэтуль!» Чаму не назвала яго тым імем, якое даражэй табе за ўсе на свеце імёны,— Сярожа? Чаму?..

Таму, што і мову табе, і слёзы адняло ад жалю да сябе, ад сораму.

— Добры вечар,— сказала яна, апусціўшы вочы.

Вельмі добра, што пры газніцы было цемнавата, што ён не асвятліў яе ліхтарыкам. Відаць, хоць трошкі яшчэ паважаў ён яе — калі ўжо не Галю сваю, дык жанчыну.

Яна не пайшла за імі ў гумно, засталася ў сенцах, на парозе, у адчыненых дзвярах. Хутаючыся ў незашпілены кажухок, яна чула... не чула, а прагна слухала маладую гутарку вольных шчаслівых людзей.

Уся Хамёнкава хітрасць аказалася тут проста смешнай. Два дні выскубаў ён у тарпе саломы схованку, тры месяцы пакутавала ў цемры раскормленая жарабіца. А тут адзін з гэтых хлопцаў пастукаў, відаць, у вядро і, нібы поп, прамовіў:

— Дзе ты там, грэшная душа? Выходзь на божае святло!

Каштанка зафыркала ў адказ, і гэтак фырканне пакрыў вясёлы смех і гоман на таку.

Ён, Хамёнак, яшчэ ўсё пыў:

— З выгляду яна, і праўда, як быццам нічога. Ды, падла, без пог...

— Хэ! Та ў нэі дійсно тількі чатыры ніжкы, хлопці! — пачуўся прыемны голас аднаго з тых жартуноў, што хораша, відаць, спяваюць. Украінец.— Так шчо, таварышу ўзводны,— гаварыў ён,— моя біда, а ваш наказ залышыцца, мабуць, у сылі. Я копячку сідлаю, так?

— Сядлай, Арцём. Толькі хутчэй,— пачуўся голас Сярожы.

«Ён — камандзір. Я так і ведала», — міжвольна з радасцю падумала Галя.

Тым часам той, каго звалі Арцём, зняў з певялікага каня сядло і перанёс яго на іхнюю Каштанку.

— Эх, здорэнькі булы, ластіўко! — сказаў ён.— А мого Чалого ты, борода, бэры. Тількі не ў яму цю постаў. Прыйду — побачу, як ты його годуватымэш. Він — заслужэны кінь. Ну, господы благословы!

Хлопец паставіў у стрэмя нагу, і вась на светлым фоне снегу вырас над іхняй Каштанкай яго сілуэт.

Наструненая павадамі жарабіца затапцавала па прыгуменні.

— Прощай, борода! — пачуўся яшчэ адзін голас. — Ты, кстаті, эту пакость сбрей. Мы как-нибудь зайдём, проверим. Вообще, разочка два в неделю бриться — это на здоровье.

— Не слухай, дзядзька, які ён фельчар? Ты лепш пчол у ёй развядзі.

— Точно! Медку не будет, но и заснуть не дадут.

— За мной! — зноў пачуўся голас Сяргея.

Яны паехалі, і Хамёнак застаўся. Пакінуты стомлены канюк, якога ён трымаў за павады, узняў галаву, заржаў. Неяк сумна, балюча — услед іх маладому смеху, цокату мноства падкоў па аблыселаму бруку дарогі.

— Не плач, ідзі лажыся, чаго ты... — гудзеў Хамёпак з-пад коўдры. — Ты думаеш, што мне яе не шкада. Такая, ліха ім, кабыліца!..

— Пайшоў ты к чорту! — сказала яна і палезла на печ.

Хамёпак маўчаў нядоўга.

— Ага-а! — пачуўся ў цемры яго зларадны голас. — Дык ты па ім, па гэтым шыбеніку! Ну, паглядзім!..

Ён і тады яшчэ страшыў, ужо ў канцы панавання чужынцаў, ужо напярэдадні вызвалення.

... За акном пачынае світаць. Вялікі, поўны месяц вось-вось пабялее, закончыць дзяжурства над полем, перадасць яго сонцу.

А трактар гудзе і гудзе...

«Зайдзі, зайдзі, Сярожа, яшчэ раз. Апошні разок!..»

Галя глядзіць удаль, успёршыся рукамі і грудзьмі на падаконнік.

А гул усё, здаецца, набліжаецца. Так, ён бліжэй, што-раз бліжэй!.. «Ідзі, ідзі адтуль, дарагі мой, куды ты пайшоў пад песню свайго гармоніка на вуліцы, пад цокат падкоў на дарозе, — з той яснай стараны, адкуль ты не вяртаўся гэтак доўга!..»

Збылося!

Трактар спыніўся. Рокат замоўк.

Галя ўстала і адышла ад акна. Міжвольнымі рухамі рук яна адразу паправіла валасы, пасля — таксама міжвольна — закрыла рукамі твар.

Сяргей ідзе. Яшчэ ўсё малады, як і ў той час, толькі цяпер — у сінім заплямленым камбінезоне, з пшанічным чубам над блакітнымі вясёлымі вачыма, з кепкай у левай руцэ. Вось-вось зашалясціць пад яго ботамі росная трава, захрупае жвір каля прызбы, працягнецца да шыбы родная рука, застукнае ціхенька ў шкло і — кончыцца ўсё, што было... Ідзі, ідзі, я чакаю даўно... ой, даўно!

Ды што гэта!..

Ну, а ты думала — што?..

Трактар гудзе ізноў. І гэты гул цяпер штараз — далей.

Як гэта проста ўсё, як зразумела, што ён завярнуўся,— і як гэта страшна!.. Сядзь і сядзі каля акна. Хочаш — крычы, а хочаш — маўчы, пазірай. Ёсць і яшчэ адно, што табе засталася,— заплач.

І Галя выбрала апошняе. Не выбрала — яно прыйшло само. Прыпаўшы тварам да гарачых рук на падаконніку, яна заплакала — горка, наўзрыд. Плакала доўга, як дзіця, калі яго пакрыўдзяць і пакінуць у такой воль чужой і цёмнай хаце. А потым, як дзіця, стамілася ад слёз. Вярнулася стома на вочы, мякка, уладна, асела на душу...

Жняня заснула.

А трактар гудзе і гудзе...

... За садам — пшаніца. Багаты хлебны прастор. Над калоссем — густая парная імгла, праз якую спакойна глядзіць на зямлю негарачае сонца. Сёння, у нядзелю, яно нібы адпачывае само і хоча даць выхадны ад спёкі ўсяму, што жыве.

Такога мора пшаніцы не бачылі тут, на месцы нядаўніх палосак ды межаў, ніколі. Прыгнешся трохі — амаль зусім не варушыцца цяжкае ды непахілае калоссе, цёпла-вільготнае ў імгле, нібы спацела... Харошая пшаніца. Так і трэба! Над шчоткай меднага калосся — шэрыя, няўрымслівыя вераб'і. Дажылі да раскошы. Так і лётаюць, так і шчабечуць, так і садзяцца на каласы, нібы пчалы на кветкі. Толькі тыя заўсёды працуюць, гудуць сваю песню сур'ёзна, а вераб'і цяпер шчаслівыя, без клопату. Зусім легкадумны парод.

А трактар яшчэ ўсё гудзе і гудзе...

Хто там змяпіў гарманіста Сяргея?

Каля студні мяецца Галін хлопец Антось. Нацягаў у карыта сцюдзёнай вады, зняў кашулю, і на ўвесь двор чуваць, як ён фыркае ды пакрэтвае ад задавальнення. Харошы хлопец, жывы, працавіты. Добра, што цягне яго да людзей, да вучобы, да працы. Ён разумее ўжо, што за бацьку пяма чаго і пяма на каго злаваць. «Злуйся, дурань

стары, па самога сябе. Яшчэ і сыну праз цябе брыдка. Маці — іншая справа». Антось выціраецца свежым ку-жэльным ручніком. І зноў, здаецца, на ўвесь двор чуваць, як аж рыпіць яго загарэлы твар, моцныя рукі, што заслу-жылі і сёння на адпачынак.

Галя вельмі любіць Сонечку. Галю ў маленстве ніхто не здымаў. Якія там маглі быць здымкі! Добра хоць, што люстэрка было ў Парабчанкі. Ды Галя глядзіць на Сонечку сваю, як у люстэрка. Такою, мусіць, толькі такою была яна сама калісьці,— з вялікімі вачыма, чорненькая шча-бятка...

Сонечка стаіць на пасцелі ў кароткай чысценькай ка-шульцы. Яшчэ ўсё сонная, ды ўжо з усмешкай на пры-плюшчаных карых вачах, яна працягвае да Галі тонкія загарэлыя ручкі. Мама надзявае на іх маленькія крэмавыя станік, потым зашпільвае яго, спрытна перабіраючы паль-цамі белыя гузікі. А тонкія цёплыя ручкі малой ужо абві-ліся за Галіну шыю. Чорнавалосая галоўка сама схілі-лася на маміна плячо. Ой, як прыпала б яна да падушкі!.. Ды нічога, Сонечка ўстане таксама ахвотна. Яна ведае, што цяпер, у жніво, ёй трэба замяніць Антося — пастуха. У садзе ўжо ходзіць па роснай траве яе сяброўка, ласка-вая, спакойная Падласка. У жоўтым чысценькім збанку стаіць на стале каля кубка цёплы сырадой.

— Ты, мамка, спала са мною?

— З табою. То ж мы разам з табою заснулі.

— Сёння, мамка, нядзеля?

— Нядзеля. Сукенку ты надзенеш новую, дачушка. Гэтую.

— А ты, мамка, пойдзеш у поле. Жыта дажалі, дык трэба ўжо авёс. І авёс, і пшаніцу. Антось таксама пойдзе.

— Ён паспіць. Ён малаціў усю ноч.

— Антось наш вялікі. Ён у нас, мамка, хорошы.

— Хорошы, дочка, хорошы.

— І я харошая, мамка. Я цябе слухаю.

— Ты — таксама, дачушка. Ты лепшая за нас усіх.

Галя надцягвае малоў таксама, як і станік, свежыя, гладкія трусікі, а потым туліць да грудзей усю яе — такую родную, цёплую. «Сонейка маё! Чаму ж я не нарадзіла цябе ад таго, хто быў мой?!»

А за акном — чуваць — гудзе, ракоча пястомны рабацияга трактар... Хто там сядзіць за рулём? Хто там змяніў Сярожу?

— А я ўчора думала-думала, думала-думала, — шчабечка Сонечка, — і ўспомніла: спе-ку-лянт! А што гэта, мамка? Што?

— Вырасцеш, дочка, яшчэ трохі і тады зразумееш, тады я скажу. Ты — харошая, ты больш не будзеш пытацца?

— Не буду.

... Галя ідзе па расе каля пшаніцы, туды, дзе дарога ў поле.

«Не, ён — не толькі спекулянт, — у думках гаворыць яна, нібы яшчэ ўсё размаўляючы з дачкой. — Ён — баязлівец, злосны, плюгавы, шкодны чалавек. Ён ніколі не быў тваім бацькам, дачушка мая, не быў маім мужам. Ніколі!..»

Яна ўспамінае яго бараду. Кудлатую, рыжую, з пчоламі. Назаўтра пасля таго, як забралі Каштанку, ён доўга скроб тупою брытвай гэтую бараду, — крахтаў, стагнаў перад аблезным трохкутнікам люстэрка, а ўсё ж такі скроб. І кожны тыдзень галіўся, да самага прыходу нашай арміі, штопочы чакаючы тых, што абяцалі прысхаць праверыць. Яны, вядома, не прыехалі, а ён, вядома, не змяніўся. Пайшоў на фронт. Ну, прастрэлілі трохі руку... Куды ён толькі не тыцкаўся з гэтай рукой, каб давесці, што ён за савецкую ўладу! Куды ён толькі не ездзіў на дрожжы — і ў Стоўбцы, і ў Мінск...

І вось даездзіўся. Сядзіць.

Можа, нядобра гэта, што яна не шкадуе яго? То ж бацька дзецям, пражылі столькі год... Ды не, не шкадуе, ні разу пават не падумала.

А трактар гудзе...

Хутка зпikне імгла, і за пшаніцай, за лёпам адкрыецца чорны прастор свежай, духмянай раллі, стане відаць, колькі за ноч узняў зямлі яе Сярожка. А можа, гэта ён яшчэ сядзіць за рулём? Не, не ён. Нават трактар ракоча не так,— не даходзіць у сэрца яго песціханы, бязлітасны, добры, любімы гул. Не, не ён.

Нехта ідзе па дарозе...

Божа мой — ён!..

Галя хацела рвануцца, пабегчы туды, але спынілася — глядзіць...

Сярожа ідзе без шапкі, у сінім, расхрыстаным па грудзях камбінезоне — такі самы, якім яна нібыта бачыла яго праз акно.

«Не, ён не ўбачыць мяне!.. Не, не цяпер!..»

Яна сышла са сцежкі ў пшаніцу.

Сяргей ідзе і не бачыць над калоссем яе галавы ў белай хустцы, пад колер імглы. Ды ён сюды і не глядзіць... Толькі на яго, услед яму глядзяць Галіны карыя, сумныя вочы...

«Вярніся ты хоць як-небудзь назад, мая харошая, мая загубленая маладосць! Вярніся, заспявай мне вясёлую песню пра чорную галку, якая яшчэ ўсё твая, зірні мне ў вочы, і я сама падпалю гэты хутар, вазьму дзяцей, пайду за табой усюды, куды скажаш!..»

А пшаніца, якая пшаніца павокал! Густая, чыстая, высокая. Так і трэба!

Галя яшчэ не думае пра гэта: толькі адчувае. Мазольная скрытная рука жніці найшла па каласах, і пяшчотныя дотыкі іх разбудзілі ў душы пачуцці светлай, харошай палёгкі...

«Іван Сцяпанавіч! Дзядзька Іван! Памажыце мне, дзядзька!»

Галіны вусны шэпчуць гэта, як даўно завучаныя словы. І дзядзька Іван, разумны Іван Сцяпанавіч, той самы Іван Чарнагрэбень, падпольшчык і гарманіст у мінулым,

цяпер старшыня іх калгаса, глядзіць па Галю з-пад густых, ужо як быццам з сівізпою броваў.

«Што ты хочаш, Галіна?»

«Дзядзька Іван, я не хачу там жыць, вазьміце вы мяне назад у нашу вёску. Зрабіце мне хатку, і мы з Антосем адробім, за ўсенька адробім. Здыміце з мяне яго прозвішча, дзядзька Іван. То ж вы і самі ведаеце ўсё — хто ён, хто я і хто мае дзеці...»

«Не плач, Галіна, не трэба. Уладзім».

А Галя плача. Ідзе па дарозе і плача. Праз імглу і праз слёзы, што засланілі ад яе гэты пракляты, яшчэ ўсё не зраўнаваны з зямлёю хутар, працягваюцца тонкія загарэлыя ручкі, цёпла кладуцца на шыю яе і каля самага вуха чуваць:

«Ты харошая, мамка мая!»

Не, гэта ты харошая, ты, маё сонейка, ты лепшая за ўсіх! І доля твая будзе не такой, як у мамы. Ніхто не васмяецца з твайго жыцця...

А трактар гудзе і гудзе...

Там — не Сярожка. Ды гэта нічога. Ноччу будзе зноў ён. Зноў будзе балець па ім яе душа, да самага світання...

Няхай сабе. Абы-толькі гудзеў.

ПРЫВАЛ

Сцяпанавіч спыніўся і выйшаў з машыны.

І праўда — адарваўся ад калоны здорава: трэба чакаць.

Падняўшы капот, ён заглянуў у цёплы, супакоены мотор, пасля паволі абышоў машыну, акінуў вокам груз і дзелавіта кашкануў ботам правую заднюю пакрышку. Усё ў парадку.

Груз на машыне — не зусім звычайны: вялікая, дваццацігадовая ліпа з карэнем у скрыні са свежых дошак, падобная на вялізны, паложаны ў кузаве вазон. Пераяздае ліпа з далёкага лесу ў Мінск, дзе ўжо многа такіх, як яна, і шумяць, і цвітуць, і жаўцеюць, нібы і выраслі там — на абочынах новых вуліц, на бульварах і ў парках.

Шануючы хустачку, якой ён не без пэўнай важнасці карыстаўся на людзях, Сцяпанавіч з цыганскім фасонам, пры дапамозе аднаго, а потым другога вялікага пальца, голасна прадзьмуў нос і зноў прыслухаўся і паглядзеў з-пад кепкі ўздоўж шашы.

Нічога не відаць і не чуваць...

Тыдні са тры таму назад, апынуўшыся ў такім становішчы, Сцяпанавіч дастаў бы з кішэні цыгарэткі, з няменшай важнасцю, чым ён пядаўна прадзімаў свой нос, прадзьмуў бы чырвоны, тоўсты муштук... Чорт вазьмі! — ён нават галавой закруціў, уявіўшы, адчуўшы на смак і пах тытунёвы дымок. Ды пра курэнне наогул не магло быць і гутаркі: Сцяпан Сцяпанавіч чалавек цвёрды. А прылегчы на сопейку, пакуль падыдуць машыны, ён не хацеў: Сця-

пап Сцяпанавіч службіст. Каржакаваты, дзябёлы начальнік калоны пайшоў насустрач сопцу па абочыне, з рукамі ледзь: не да локцяў у кішэнях сініх галіфэ, прыкметна выставіўшы жывоцік і мармычучы пейкую песню.

Што за песня — не сказаў бы ён і сам. І не таму, што не любіць або не можа спяваць, — наадварот, Сцяпанавіч, калі часамі прыме чарку, ахвотна спявае песні, складзеныя самастойна і тут жа, на месцы. Спявае нават і без слухачоў, для асалоды ўласнае душы. Гучыць яно прыблізна так:

А сёння ў нас была зарплата,
І мы ўзялі паўтаратоначку з прычэпам,
Інцярэсна, што скажа на гэта жана?..

Музыка, таксама як і словы, — свае работы.

Нарэшце з-за ўзгорка на даляглядзе паказаўся грузавік.

«Паўзуць, балаголы», — з пагардлівай усмешкай падумаў Сцяпанавіч.

Ён спыніўся і, з рукамі ў кішэнях, прыглядаўся з-пад кепкі да набліжэння дзвюх машын, пакуль першая з іх не спынілася за яго машынай, ледзь не ткнуўшыся шклом кабіны ў голле ліпы.

У гэтай машыне быў Недасек, заіка Васіль, якога Сцяпанавіч недалюбліваў.

— Чаго ты прэшся на самае дрэва, чаго? — закрычаў ён. — Што табе — фары трэба мяняць?

Недасек, як толькі заглух матор, адчыніў кабіну і, больш убачыўшы, чым пачуўшы, што Сцяпанавіч нешта гаворыць, спытаўся:

— Г-га? Н-ні-чога не чую.

— Га, га... Дыстанцыю трымай!

— А што — м-мой б-бычок п-пагрызе т-тваю ліпу?

Васіль ужо стаяў перад начальнікам з усмешкай на сваім румяным прастадушнім абліччы, і злавацца на яго далей было немагчыма. Заіка — хлопец спраўны і вясёлы. Бычком пазываў ён свой новы грузавік маркі Мінскага

аўтазавада — адзіную ў калоне машыну, на капоце якой блішчыць серабрысты, горда набычаны зубр.

За рулём паступнай машыны, якая ўжо таксама спынілася, сядзеў Санька Будай, самы малады і, відаць, самы любімы ў калоне хлопец, хоць ён і прыйшоў у яе толькі месяц паму пазад. Выйшаўшы з кабіны, чарпявы, стройны Санька з асалодай, да хрусту ў касцях, пацягнуўся, а потым, глядзячы на лес, гукнуў:

— Ёлкі зялёныя! Не паветра, а проста... журавінавы папітак!

— Піва, Будай, трошкі лепш,— з усмешкай і смакаваннем у голасе, а ўсё ж такі важна прамовіў Сцяпанавіч.

— Піва я не люблю,— адказаў Санька.— Япо мне, як мая маці кажа, не папуе. А ты, Сцяпанавіч, у добрым месцы спыніўся.

Абапал дарогі — нешырокай асфальтавай паласы — дзвюма сценамі ўздымаўся лес. З гушчару дрэў найбольш выдзяляліся яліны і бярозы,— яліны сваёй цёмнай зеляню, на фоне якой асабліва прыгожа выглядала сонечная жаўцізна дробнага бярозавага лісця. Паблізу, амаль да самага кювета, падышла маладая асіна, нявопытная модніца ў бурачковым уборы, і Саньку відаць было, здаецца, як трымцяць яе лісты — нібы ад сораму за свой дзікаваты колер, нібы ад нейкага затоенага хвалявання... Сонца стала над лесам трохі правей ад таго месца, дзе шаша ўпіралася ў далягляд, і на абочыне шашы, дзе спыніліся машыны, за кюветам прывабліва зелянела мяккая травяная пасцель, засланая ласкавым сонечным святлом. Па вершыню хадзіў лагодны, мілагучны пошум, а пізам слаўся водар цёплай восені, з якога найбольш выдзяляўся сыраваты, смачны пах грыбоў.

— Як хораша, хлопцы, га? — сказаў Санька.— І сапраўды — залатая пара...

Санька вярнуўся з арміі летась увосень. Хлопец перажываў цяпер найбольш, відаць, шчаслівую пару маладосці, нібы адгульваў адначынак перад клопатамі сямейнага

жыцця, якое хутка мела пачацца. Ён быў адзіным сынам у маці-ўдавы, якую Санька з самага маленства ведае работніцай інструментальнага завода, дзе мама робіць непрыкметную, ды вельмі неабходную работу — прыбірае цэх. Жывуць яны ў адным з пакойчыкаў драўлянага дома на ўскраіне. Цеснавата, але гэта — як Санька думае цяпер — зусім ужо часова. Хутка ён прывядзе дамоў сваю Ірачку, з-за якой цяпер, кажучы словамі маці, не бачыць белага свету. Ірачка — тэхнік на аўтамабільным заводзе, і хутка яна атрымае кватэру. Як толькі яны пройдуць туды — няхай сабе адзін пакой, ды кухня затое свая! — мама адразу пакіне працаваць, а будзе глядзець хату. Так гаварылі пакуль што яны толькі самі, хаваючы ад маці радасную неспадзяванку. Мама ўжо ведае Ірачку, якая сама папрасіла Саньку пазнаёміць іх, завесці яе ў іхні пакойчык. Дабрадушная і вясёлая сваёй ціхай, зычлівай для людзей весялосцю, старая работніца адразу ўпадабала светлакосую, разумную дзяўчыну і ў той жа вечар, рыхтуючы ім вячэру, ціхенька ўсхліпнула каля пліты, успомніўшы Міхася, свайго старэйшага, які загінуў у вайну... Усхліпнула, а потым, за сталом, міжвольна назвала Іру дачушкай. Сказала і схамянулася, а «дачушка» пачырванела, зірнула на Саньку, які таксама пачырванеў, і абое яны засмяліся. А маці так і стала называць яе — то Ірачка, то золатка, то зноў дачушка. І ў светлым вобразе дзяўчыны, якую палюбіў яе сын, а за ім і яна, і ў самым пачуцці гэтым — узнагародзе за нялёгкае ўдовіна жыццё, было і сапраўды нешта сонечнае, яснае, залатое... Аднак... Ну, што ж, і яна ўжо адчула сябе свякроўю, адчула рэўнасць да дзяўчыны, што вось прыйшла і забрала, хоць не ўсяго пакуль што, а забрала ў яе сыпка. Ну, што ж, яна — маці, хутчэй бы ёй — за ўсе турботы, за ўсю ціхасць яе — дачакацца таго, каб у сям'ю прыйшло яшчэ адно золатка, якое ўжо можна будзе любіць без рэўнасці, усім аднолькава!.. А Санька, пібы на злосць старой, марудзіў, не жаніўся. Ходзіць толькі ды ўсміхаецца.

Усмешка ў Санькі харошая. Заіка Васіль усміхаецца так, пібы заўсёды просіць прабачэння: «Эх, сказаў бы я вам пешта в-вясёленькае, д-ды вось не выйдзе...» А Сацька ўсмешкай сваёй абяцае: «Я вам зараз такое скажу... ну, такое, што проста!..» І так ён будзе абяцаць усё жыццё. Прыемна глядзець на такую ўсмешку, бо ўсе мы заўсёды чакаем і хочам радасці.

Васіль і Сацька ўжо дружылі, хоць і пазналіся нядаўна.

— Т-ты ўсё д-дыхаеш, Саня, д-дыхаеш, б-брат,— сказаў Васіль.— З-закурым м-мо, пяхай начальнік н-нам п-пазайздросціць.

Сцяпанавіч, усё яшчэ з рукамі ў кішэнях штаноў, прыжмурыўшы пад кепкай малыя шэрыя вочы, глядзеў уздоўж шашы, пад сонца, як палкаводзец, і прыкідваўся, што нічога не чуе.

— Дыхаю, брат Васіль,— гаварыў Сацька, беручы ў Недасека махорку.— Дыхаю і піяк не нацешуся. Што, давай паляжым?

Яны пераскочылі цераз зялёную канаву і з ходу паляглі на траву.

Цела прыемна ныла, адпачываючы пасля трохгадзіннага сядзення за рулём, натруджаныя вочы з асалодай адпачывалі на ласкавай зеляніне.

— Чорт вазьмі — не відаць! — з прыкрасцю прабурчаў за канавай Сцяпанавіч.

Насустрач яму замест чаканых грузавікоў імчалася «Пабеда».

— Т-твой п-начальнік, Б-будавай,— кіўнуў на яе Недасек.— Ідзі, б-брат, павітайся!

— А што ты думаеш? — усміхнуўся Сацька. І ён гукнуў: — Сцяпанавіч! Зірні на нумар: можа, мой?

«Пабеда» шуганула каля трох грузавікоў і Сцяпанавіча, і малыя зоркія вочы яго, прывычна прыжмурыўшыся, злавілі на жоўтай пыльдачцы чатыры лічбы.

— Дваццаць шэсцьдзсят сем!

— Эх, чорт, не мой! — Санька махнуў рукою і перакаціўся на спіну.

Сцяпанавіч пакінуў углядацца і, капчаткова паддаўшыся спакусе, салідна гоцнуў цераз канаву.

— Што, спадзяваўся, што твой? — спытаўся ён у Санькі, кладучыся побач з ім.

— А што т-ты д-думаў — т-толькі т-ты ў яго п-начальнік? — падміргнуў Васіль.— А т-ты, Б-будай, п-над дарозе стаяў бы д-ды п-павітаўся б: м-можа п-пазнаў бы цябе...

— Ну, я яго, вядома, пазнаў бы, а ён мяне — не. З машыны яно горш відаць...

Недасек засмяўся.

— А чаму т-ты д-думаеш, ён цябе не пазнаў бы? П-начальніцкае вока зоркае,— зноў падміргнуў ён на Сцяпанавіча.— Яно, б-брат, б-бачыць, як рэнтген.

Унурыўшыся над травой, Сцяпанавіч жаваў сухую сцяблінку і маўчаў.

— Мой начальнік,— сказаў Санька,— каго, брат, бачыць не хацеў, таго ніколі і не бачыў.

Са збітай на патыліцу кепачкай, падпёршы далонню поўную, румяную шчаку з рыжавата-залацістай шчэццю, Недасек глядзеў на Сцяпанавіча, зморшчаны не то ад сонца, не то яшчэ і ад бяскрыўднай хітрасці, і ўсё, здаецца, падміргваў.

— Вось т-там, Сцяпанавіч, п-начальнік! — сказаў ён.— П-паслухай, б-брат, д-ды п-павучыся, як к-камандаваць. А то т-ты ў нас Фамут, д-ды п-не зусім яшчэ Фамут.

Сцяпанавіч паглядзеў на заіку, пасля на траву, і твар яго пачаў налівацца крывёй.

— Па кумпале хочаш? — спытаўся, падняўшы вочы.

— Х-хто — я?

— А хто ж — я?

— Б-бясплатна?

Васіль глядзеў на яго, усё таксама падпёршы рукой шчаку, весела зморшчаны, нібы ад сонца.

— Плявузгаць можна, ды толькі ў меру,— сказаў Сцяпанавіч.— Другі табе паказаў бы за хамута...

Санька падняўся і сеў.

— Ды не хамут, Сцяпанавіч,— Фа-мут! — сказаў ён, нібы просячы.

— А што за розніца: усё роўна хам. Мы разбіраемся, не вельмі заступайся.

— Ну, гэта ты, Сцяпанавіч, хашіў, брат, цераз край. Дык ён жа табе пра Фамута, пра майго начальніка ўспомніў.

Сцяпанавіч паглядзеў на Саньку, на траву, зноў на Саньку, і на твары яго, яшчэ ўсё чырвоным, паказалася ледзь прыкметная ўсмешка давер'я.

— Бачыш,— усцешыўся Санька, злавіўшы гэтую ўсмешку.— А ты — адразу па кумпале.

Хлопец не вытрымаў — зарагатаў, зірнуўшы на румянатвары, прыкрыты кепачкай, Недасекаў «кумпал».

— А ну вас! Ха, ха, ха!..

Васіль усё глядзеў, як і раней, успёршыся на руку непаголенай шчакой.

— Т-ты раскажы яму, Б-будай. Нях-хай паслухае пра Фамута. Н-начальнікам к-карысна.

— Што, Сцяпанавіч, расказаць?

— Ну, чорт з вамі, раскажвай.

— А мо нецікава?

— Раскажвай,— яшчэ раз дазволіў Сцяпанавіч.— Усё роўна няма чаго рабіць.

Санька лёг на жывот і, па-свойму, шматабяцаюча, усміхнуўся.

— Ну, што ж,— пачаў ён,— начальнік мой быў — не звычайны начальнік. Кажуць, што ў разумных — вялікі лоб. У яго быў лоб пайбольшы, можна сказаць — суцэльны: ад броваў да патыліцы. А розуму... Ды што!.. Пустое нібы слова — Фамут, можа, не вельмі хто і чуў, каб ён так хамут выгаварваў, а вось, брат, як падзелі па гэтую галаву імя Фамут, дык і здымаць нікому не хочацца. У мі-

пістэрстве быў — Фамут, і скінулі — Фамут, і зноў паса-
дзілі — Фамут...

І вось сядзіць ён за сталом — піколі нават не міргне, як
нейкі бог. Адзін толькі раз за дзевяць месяцаў трапіў я ў
ягоны кабінет, дый то праз Клавіну памылку. Спыніўся я,
вядома, на парозе. «Клікалі, Барыс Барысавіч?» Маў-
чыць. Потым бачу — і ён глядзіць на мяне, і губы вару-
шацца, а нічога не чую... Зразумеў я — далёка. Крануўся
да стала. Ішоў, ішоў, дабраўся да палавіны дывановай да-
рожкі, чую: «Паклічце да мяне сакратара!» Ну, пайшоў я
без адпачынку пазад. Толькі і заўважыў, што стол ягоны,
а на сталі — чарнільны прыбор. Стол — пу, цэлы, браток
Сцяпанавіч, участак, хоць будуйся. А чарнільны прыбор —
дзе сіласныя вежы, ды яшчэ на падстаўцы. Драбіны трэ-
ба. Узлез, абмачыў, злез, падпісаў паперку, зноў палез...
Ну, выйшаў я пазад у прыёмную, кажу да Клавы: «Што
за камедыя! Кліча. Ідзі». А яно маладзенькае, толькі што
працаваць пачало. Пайшла, выходзіць з кабінета — чыр-
воненькая!.. «Выбачайце, таварыш Будаі, гэта я памылі-
лася: паслала вас, а яны мне казалі толькі перадаць
вам, што па Лёньку сёння не ў пяць, а ў без пятнаццаці
пяць трэба ехаць». А Лёнька вучыцца ў музычнай школе.
Не ведаю, які там з яго выйдзе Ойстрах, а пехатой ужо і
ён не хоча хадзіць. У першым класе. Ну, яшчэ Алачка ў
шостым, Жора ў інстытуце, сама... Словам — было каго
падвозіць ды вазіць: па рынак, на футбол, да дзевачкі, да
хлопчыка, у лечкамісію, да манікюршы, да краўчыхі...
Пашану Фамут даваў вялікую — і сабе, і жаце, і дзіцёнку
па лапцёнку.

— А што т-ты ўсё,— перапыніў Сапьку Васіль,—
н-нібы н-памінаеш яго: быў Фамут ды б-быў Фамут? Ён
жа ёсць і цяпер.

— Ну, для мяне ён быў,— усміхнуўся Сапька.—
І больш ён для мяне не будзе. І дзіўна мне, чаго з ім по-
сяцца з месца на месца, нібы гэта нешта такое, што і зносу
яму і ніякай замены няма. У адным месцы заваліць ра-

боту — яго на другое, там ён рукі пагрэе — яго на трэцяе... Як быццам у начальства толькі і клопату з Фамутом, каб ён не пахудзеў, каб яму без машыны не жыць... А што гэта ты, Сцяпанавіч, нібыта на мурашніку лёг? Дагоняць хлопцы, нікуды не дзенуцца.

Сцяпанавіч выплюнуў зжаваную сцяблінку і па-свойму важна сказаў:

— Хаця б аварыі не было.

Ён памаўчаў, нібы падумаў.

— Ды зрэшты я там пакінуў Бусліка замыкаючым. Гэты не падвядзе.

Сцяпанавіч узяў з травы другую сухую сцяблінку і заклапочана пачаў жаваць яе з канца.

— Раб-бота ў д-добрага г-гаспадара заўсёды знойдзецца, — падміргнуў на яго Недасек. — Як у твайго, Б-будай, Фамута. Г-гавары, б-брат, далей.

— Ды тут і гаварыць нямнога, — усміхнуўся Санька. — Калі я, скажам, вазіў начальніка і ўсю яго сям'ю, куды каму ўздумаецца, ды гэта ж я не першы і не апошні на гэтай пасадзе. Мы, як гаворыцца, людзі маленькія, а бензін — ён казённы. І машына таксама казённая, і шафёр па казённай зарплате. Казну спрадвеку даілі, дык вось і ён, Фамут, прысмактаўся... А на сходах, з трыбуны, глядзі, і сам крычыць аб перажытках капіталізму. Толькі і новага, у яго, што гэты... ну, маскіравачны крык. Зрэшты, я крыку гэтага не чуў: са мною Фамут маўчаў. Сядзе ў кабіну, дык толькі збоку, у профіль яго бачыш. А то ў люстэрка загляну — сядзіць. І хоць ты тысячу з ім кіламетраў праедзеш — адно. Так, здаецца, і крыкнуў бы: «Хто ж з нас каго, таварыш начальнік, ну, хто каго на суд вязе?!»

— А што ты хочаш? — сказаў Сцяпанавіч. — А што, калі чалавек не гаваркі? Не ўсім жа балбатаць.

— Пакінь, Сцяпанавіч! Чаму ж ён не маўчыць, калі з другім начальнікам едзе. Асабліва, калі той за яго крыху большы. Мне твае гутаркі многа не трэба, — я сваё месца шафёрскае ведаю, — ды толькі ж добрыя людзі з сабакам і

то вітаюцца, а то ў машыну ўлазіць — маўчыць, з машыны лезе — маўчыць. Гэта ўжо, брат Сцяпанавіч, не перажыткі капіталізму, — тут мой Фамут бадай-што і самога феадалізму чарпауў. Ды, наогул, якія могуць тут быць перажыткі? То ж пі ён, ні бацька ягоны ніколі тым капіталістам і не быў — з парабка выйшаў у людзі. Словам, мы з ім, як у той песні, — ён маўчыць і я маўчу. Спачатку я, як і палежыцца, урапі яму — добры дзень, на развітанні — бывайце здаровы. І што ж, — галавы нават не паверне ў той бок, а педзе зверху, высока прамармыча нешта ў адказ або, вылазячы з машыны, нібы задам адкажа. Спрабаваў я спачатку і гутарку пачынаць. «Надвор'е якое, Барыс Барысавіч». А ён памаўчыць, узважыць становішча, праверыць яго з усіх бакоў і тады ўжо адкажа: «Так». Нібы мне зарплату выплаціць: ні капеечкі больш. «Дарожка якая, Барыс Барысавіч!» Скажаш вось так ды і думаеш: будзе адказ ці не? Адказ сяды-тады бываў. Адноўчы ён нават расшчодрыўся: «Так, дарога добрая», — адмераў мне зарплату з прэміяльнымі. Ну і ўсяго ад быка малака. І маўчым. Добра, калі з кватэры ці на кватэру з работы вязеш — метраў трыста, — а як на дачу едзеш ці ў камандзіроўку?.. Заспяваў бы, здаецца, а то чалавека якога падвёз бы, дык не! — збоку Фамут сядзіць... Ну, і маўчым. Два ідалы ў адной машыне.

— І ўся сям'я маўчыць? — спытаў Сцяпанавіч.

— Яшчэ чаго не хапала. Дзеці — яны як дзеці. Былі б яны, значыцца, як дзеці, каб іх у людскіх руках патрымаў, а то ж, як мая маці кажа, на пупе скуры не чуюць. Пяць мінут яму хады да гэтай самай музычнай школы, а падавай машыну. Сем гадоў смаркачу, а ўжо таксама перажыткі капіталізму. Я ўжо для яго не дзядзя, не Аляксандр Аптонавіч, а ты. Ды што хацець! — і мама кажа ты, і Жора — ты... Насядзе з ім поўная машына жорыкаў, і ўсе, як па статуту, «ты», «табе», «цябе не пытаюцца»... Сямейка! Алачка ў шостым класе, пра хлопцаў ужо; ды пры мне, у машыне гаворыць з сяброўкамі, а косы яшчэ ўсё Маня, ра-

ботпіца, заплятае. Ну, а Жорка, дык гэта, брат Сцяпанавіч, наогул элемент. Стары Фамут з начальства ніяк не вырвецца, а малады — з інстытута: жалезабетонны студэнт! Морда — во, кудлы да самых плячэй, і вечна пібыта ён сонны, нібыта не бачыць нікога. Так і чакае, здаецца, пакуль не пачнуць з ім вітацца, шапкі скідаць: «Як здароўечка, Георгі Барысавіч, што загадасце?» Ляжыць на канане, чытае і курыць. Пальцы культурныя, а папярса — яна, вядома, цяжкая, — бах і звалілася на паркет. І што ж ты думаеш, — будзе ляжаць і дзерціся на ўсю кватэру «Ма-ня! «Ма-н-ня!!» — пакуль тая пліту не пакіне ды не прыйдзе падаць. А Маці гэтай — гадоў за пяцьдзсят, і згорбілася ўжо, і псіхіка ў яе такая, што якраз для Фамута, — маўчыць ды тупае круглыя суткі. Накорміць усіх, закалыша, тады ўжо бярэ на раменьчык Букеціка — белы сабачка такі для пацехі — і тупае з ім па двары. Праходачка! Усім, як мая маці кажа, трэба правільны пішчаварэннік.

— А н-ну цяб-бе! — зарагатаў Недасек. Ён павярнуўся з боку на живот і праз момант смяўся, трасучы плячыма і нібы ключучы сваім востранькім носам траву, а потым зірнуў на Саньку, на Сцяпанавіча і падміргнуў: — Т-таб-б-бе б, начальнік, т-такую жытуху, га?

Сцяпанавіч, таксама трохі разлагодзіўшы твар, не адказаў, а толькі, гледзячы на Саньку, хмыкнуў:

— Гм!..

— Вось табе і «гм», — усміхнуўся Санька. — Уздумаў, брат Сцяпанавіч, гэты самы мой Жорка вадзіць машыну. Прыстане, як гразь, — даеш. Ну, раз даў баранку, другі... Справа, як бачыш, не хітрая — круціць. Абы дарога была шырокая ды пустая. А раз на дачу вёз яго, вясной, пасля экзаменаў. Ну, сеў ён за руль, вядзе, пакурвае, — увесь такі факстроцісты. А спераду, бачу, стаяць тры самазвалы. «Спыніцеся, Георгі Барысавіч, стацьце калоне ў хвост». Бо спераду, насустрач нам, яшчэ адзін «МАЗ» ідзе. «Праскочу, — кажа, — не вучы». Ужо і баранку ў яго не возьмеш...

Ірвануўся ён уздоўж калоны, а пасля — управа. Ад сустрэчнай уцяклі, але капот усё ж такі аб крайні «МАЗ» прыцёр на павароце. Вылез я, вылез нават і ён. Ужо не гаварыць — на мордзе пляснучь хочацца. Умяціна — во! «Ну, што,— кажу,— га? А што, каб я ўзяў цяпер ды вам па радыятары?» І паказваю яму — вось так! — пяцярню. Маўчыць. Што ты будзеш з паршыўцам рабіць,— астыў я трохі, падкляпаў капот — паехалі.

— А сам на дачы таксама? — спытаў Сцяпанавіч.

— Сам на службе: зарплату адседжвае. А мне тым часам думай, як апраўдвацца будзеш. Еду ў горад і ўжо на ўсё гатоў. Ідзіце вы, думаю, туды, куды па розум не ходзяць, што мне — свет завязаны вамі? Добра дык добра, а не, дык бывайце здаровы. Ніякай хітрасці, Сцяпанавіч, не прыдумаў ды і не прыдумваў. Еду.

А ён, Фамут мой, звычайна, як толькі сваё да мінутачкі адсядзіць за сталом, выйдзе на сходкі пад'езда, стане і пазірае цераз вуліцу, на ўзроўні магазіннай шыльды. Ну, а мая задача — пад'ехаць у самы час, як заўсёды, машыну Фамуту да ног і дзверцы — раз! — калі ласка. Яму толькі б вочы ўніз ці ўбок павярнуць, і заўтра мне — па ўласнаму значыцца, жаданню, згодна паданай заяве... Сеў ён, а я нібы тэрмометр яму пад паху: «Пагодка якая, Барыс Барысавіч, га?» Памаўчаў ён, як належыцца, а потым адказвае: «Так». Ну, думаю, трыццаць шэсць і чатыры дзесятых — нармальна.

Так і пайшло, браток Сцяпанавіч, штодня. Два месяцы вось так вазіў яго, падстаўляў яму дзверцы пад саменькі нос і ўсё думаў: «А што, калі ён скрывіць лінію — зірне хоць трохкі ўбок?..» А потым так усё гэта абрыдзела: і твар яго драўляны, і немата, так захацелася мне да людзей, што ўзяў я і падаў заяву. Годзе ўжо мне гаршкі на дачу вазіць ды гусей з Камароўскага рынку. Семдзсят пяць рублёў за ўмяціну ўнёс, чатыры дні памаўчаў яшчэ побач з начальнікам у машыне, а потым ён налажыў рэзалюцыю. Разоў са тры ўзлазіў на сваю сіласную вежу, па-

куль усё як след абдумаў ды папісаў. Потым яшчэ, апошні раз, узлез, абмачыў пяро, сышоў па драбіне ўніз і распісаўся: «Фамут».

— Выдумляеш,— важна сказаў Сцяпанавіч.— Фамут — такога ў нас прозвішча няма. Каго ты вазіў?

— А г-гэта ўжо н-наша, б-брат, т-таямніца,— падміргнуў Саньку Васіль.

— Ну, таямніцы тут няма...— сказаў Санька. І ён назваў прозвішча і пасаду свайго былога Фамута.

— Д-дарэмна,— пакруціў галавою Васіль.— Яго і так п-пазнаеш. Т-толькі глядзі, к-каторы ходзіць, т-так сказаць, з н-навочнікамі. І ён людзей не бачыць, і н-на яго не ахвота глядзець... Н-ну, не раўнуючы, як н-наш п-началь... Ой, уляпаўся, г-гвалт!..— Васіль зарагатаў і пераваліўся з жывата на спіну.

Сцяпанавіч спакойна павярнуў свой твар да смехуна, і — Санька заўважыў — правае вуха «начальніка» і правая палавіна гладкага карка пачалі спакваля налівацца крывёй. Паглядзеў на Васіля, тады на траву, зноў на Васіля і зноў павярнуўся ў профіль да Санькі. Вось-вось гатоў быў выплюнуць з зубоў сваю сцяблінку і сказаць Недасеку крутое слова. І за тое, што лезе заіка ў вочы з гэтым начальніцтвам, і за тое, што вось ён сам — шафёр другога класа Сцяпан Сцяпанавіч Тулейка — на трэцім рэйсе пасля таго, як яму даручылі калону, згубіў палавіну яе, адарваўся, як блазэн які, паказаў клас язды... За гэта, праўда, злаваць трэба на самога сябе, але на другога яно, вядома, зручней. Сцяпанавіч яшчэ раз павярнуў галаву, паглядзеў на Васіля і выплюнуў з зубоў сцяблінку...

Ды Санька, чулы да ўсякай перпрыемнасці, апырэдзіў яго.

— Пакінь, Васіль,— сказаў ён Недасеку.— Такіх начальнікаў, як наш Сцяпанавіч...

І тут ён першы ўбачыў на даляглядзе грузавікі.

— Нашы! — крыкнуў, пібы адчуўшы даўно чаканую падмогу.

Сцяпанавіч і Васіль, як па камандзе, павярнуліся па захад. Тры пары вострых, спрактыкаваных вачэй моўчкі глядзелі на тое, як падыходзяць тры машыны.

— Жылінскі першы, — сказаў парэшце Сцяпанавіч. — Ён, відаць, і тармозіць.

Сцяпанавіч устаў, за ім усталі Санька і Недасек. Пера-скочыўшы цераз канаву, не змаглі чакаць — пайшлі на-сустрэч...

Затармазіў, як высветлілася, не Жылінскі, а Мопіч, — лопнула камера.

Адна за адной, машыны спыніліся, і, адзін за адным, яшчэ тры розныя чалавекі выйшлі з кабіны, — рабы ад воспы, сутулаваты і даўгарукі Жылінскі, мужчына ціхі і вельмі старанны, але без удачы; маленькі Мопіч, чорны, кучаравы і хітры, як цыганчук; парэшце — Буслік, стары, бывалы шафёр, які за вопыт свой быў бы ў вялікай пашане, каб не чарка, якой ён кланяўся даўно і з рознымі прыгодамі. Галоўнай і пераломнай у лёсе Бусліка была прыгода яшчэ даваенная, калі ён на «эмцы» звёз свайго начальніка па сходах аднаго бульвара і не пазбавіўся правоў толькі таму, што начальнік таксама быў чалавек душэўны і чарцы не вораг.

Цяпер, адчыніўшы дзверы кабіны, Буслік стаў на крыле і зацягнуў:

Каб ты добры бондар быў
Ды набіў мне абручы...

Стары, вядома, быў не п'яны.

— Здаровы, хлопчыкі! — гукнуў. — Пяць чалавек з ма-хорачкай — да мяне!

І ён закашляўся.

— Дазвольце далажыць, — звярнуўся, скопчыўшы на-рэшце кашляць, да Сцяпанавіча. — Мопіч учора кагосьці памацаў, а сёння, як і водзіцца, — няўдача. Сып, Недасек, сабе памалоціш, — усміхнуўся ён з-пад вусоў Васілю, тры-маючы ў прыкметна дрыжачых руках кавалак газетнай паперы.

— А ты, Герасім Пятровіч, пакінуў бы курыць. Не па здароўе гэта, — сказаў Сцяпанавіч.

— Ат, хутка я, браце, пакіну ўсё. Вось толькі б яшчэ разочак паляжаць на сонцы.

— Ну, паляжаць не ўдасца, — яшчэ больш важна сказаў Сцяпанавіч. — І так спазніліся. Па машынах!

— Што ж, без каманды войска гіне. Хлопчыкі, пайшлі! — звярнуўся стары да ўсіх і зноў, ад трэцяй зацяжкі, закашляўся.

Сцяпанавіч, як і палежыць, рушыў першы.

А Недасек чамусьці замарудзіў. Санька, не вытрымаўшы, адчыніў дзверцы кабіны і выглянуў. Якраз у гэты момант выглянуў і Васіль.

— Што? — гукнуў Санька, не могучы праз гул матора разабраць, што хоча таварыш. Ды вось з усёй неразбярыхі слоў пачулася: «Фамут», і Васіль паказаў на машыну Сцяпанавіча, што была ўжо даволі далёка.

— Ідзі ты к чорту! — засмяўся Санька. — Паганяй!

Ён сеў, зачыніўся, і дужы, паслухмяны грузавік яго пайшоў.

Усё зразумела: і Васіль — чалавек не злосны, а яму проста весела, і Сцяпанавіч — не вельмі начальнік, а проста любіць паважнічаць.

Ветрык з'явіўся адразу, забегаў па шчоках Санькі, ласкава-халаднаватай хваляй урываючыся праз левае акно. І радасць зноў прыйшла — з Ірачкай, з мамай, з яго новаю працай, з цудоўным адчуваннем волі без Фамута ў навочніках.

І Санька заспяваў.

АСКОЛАЧАК ВЯСЁЛКІ

«...Дзед біў, біў — не разбіў, баба біла, біла — не разбіла...»

Юрку не біў ніхто. Усе яго прасілі. Сястрычкі наперабой паказвалі, як гэта робіцца. Мама злавала, што ён яе — нават яе! — не слухае. Прасіў сам бацька. Сарамациў свайго Юрася, гаворачы з ім, як мужчына з мужчынам. Прасіла, нарэшце, госця-бабуля — вельмі заслужаны дзеяч найвышэйшага мастацтва, нястомная вясковая работніца, што нібы так сабе, нібы між іншым выгадала сямёра дзяцей і дзевятнаццаць унукаў. Дваццатаму ўнуку яна гаварыла:

— Ну, зрабі ўжо, каток, зрабі. Пакажы ты нам гэтае дзіва, а то паеду заўтра дахаты і не ўбачу. Ну, вось, глядзі!..

Пляскаючы ў такт сухімі, дрыжачымі рукамі, яна пачынала кволым старэчым голасам тую несмяротную песню, якой захапляліся і яшчэ будуць захапляцца мільёны сястрычак і брацікаў, мамаў і татаў, бабуль і дзядоў:

Ладкі-ладушкі,
Прыляцелі птушкі...

І гэтак далей. А можна і зноў ад пачатку. Усё роўна будзе аднолькава хораша. Каб толькі песні той дапамагалі маленькія ручкі з растапыранымі пальцамі, каб быў па вушы раскрыты ад радасці рот ды каб смяяліся вачаняты.

Вучыцца Юрка не хоча.

Ён стаіць у сваім ложка (ад сцяны — дыван, ад хаты — сетка), трымаецца абаруч за жалезны прут і то смяецца

адпазубым роцікам, то робіць тое, што ўжо добра завучыў: зусім як бацька, ляскае языком.

— От, пехарошы! Мы цябе больш насіць не будзем, ні Алеся, ні я...

— Дурань! — злуецца мама.

І ўсім гэта смешна, нават самому Юрку. Ён смяецца залівіста, яшчэ раз ляскае языком, а потым падзімае губы і, зверху ўніз шмаруючы па іх кулачком, вельмі задаволена робіць «брр!».

— Не нова гэта, не нова, — усміхаецца бацька. — Пашырай, брат, рэпертуар.

І бабуля, вядома, таксама гаворыць: бароніць унука, як быццам нехта і сапраўды на яго нападае.

«...Баба біла, біла — не разбіла. Бегла мышка, хвосцікам махнула...»

Махнула хвосцікам не мышка, а рыбка — госця з той цудоўнай краіны, што называецца Кітай. Залатая рыбка, у якой дзіўнае імя — Шубункін.

Яна плавала ў акварыуме, што стаяў у другім пакоі на акне. Плавала не адна: іх было пяць, і ўсе залатыя, і кожная называецца Шубункін.

У акварыуме чатыры шкляныя сценкі і пясчанае дно, дваццаць літраў чыстай вады і, мусіць, некалькі тысяч каменьчыкаў — большых, меншых і зусім-зусім маленькіх, якія лічацца пясчынкамі.

Каменьчыкі — з Крыма, дзе раскошнае сонца і стройныя, вечназялёныя кіпарысы, дзе цёплае мора шуміць дзень і ноч — напявае ласкава, нястомна палоща камяністы, пясчаны бераг, выкочвае на водмелі яго з прахалодных глыбіняў такія вось, як у акварыуме, каменьчыкі.

Яны шматфарбныя, бліскучыя, празрыстыя; у іх прыгожыя дзівосныя імёны: халцадон, сердалік, пэфрыт...

Разам з каменьчыкамі пясчанае дно акварыума ўсцілаюць малыя і большыя ракавінкі; акамянелыя кіпцюры калісьці грозных крабавых ключняў; адшліфаваныя хвалямі, як бусіны, кавалачкі шкла.

Разам з крымскімі ёсць у акварыуме каменьчыкі і ракавінкі з гарыстай, сонечнай Югаславіі, дзе працавітыя, мужныя людзі і ў казцы, і ў песні мора сваё пазываюць пяшчотным і звонкім імем Ядран.

Над гэтым цёмна-блакітным морам усё — і яснае сонца, і белыя чайкі, і зялёныя кедры — усё такое прыгожае, што ўсяго, здаецца, узяў бы патрошку дахаты — на светлы ўспамін.

Бацька, які прывёз з Масквы, з заалагічнага магазіна, залатых кітайскіх рыбак Шубункін, з Крыма — каменьчыкі і ракавінкі, і там, над блакітным Ядранам, думаў пра самую светлую радасць. Дочкам, якія чакалі яго, і Юрасю, нараджэння якога ён чакаў з небывалай трывогай, бацька прывёз ад усёй адрыятачнай прыгажосці зялёную шышку з магутнага кедра, што шуміць над хвалямі на чарнагорскай кручы, белае чайчына пяро, што ляжала на шэрым гарбе маленькага каменнага астраўка, некалькі яркіх, празрыстых каменьчыкаў, што блішчэлі на гарачых, пуховых пляжах песеннай Далмацыі...

«...Бегла мышка, хвосцікам махнула — яечка ўпала і разбілася...»

Залатая рыбка Шубункін махнула сваім празрыстым, раскошным, як шлейф каралевы, хвостом, і стаўся цуд — упершыню пасля доўгай зімы з двара ў акварыум заглянула сонца. Заглянула адным краечкам вока, а ўсё ж у вадзе за шклом зайграла вясёлка...

Юрка, якога перасталі нарэшце вучыць, якога выпусцілі нарэшце з-за сеткі на падлогу, папоўз па дыване вельмі хутка, вельмі пацешна перабіраючы каленцамі.

Паўзці для Юркі — гэта значыцца не ляжаць, не сядзець, не стаяць, узяўшыся за край ложка, а самому рухацца, самому авалодваць прасторай. Ніхто з нас не памятае гэтага пачуцця, а яно, відаць, вельмі прыемнае!.. Чарнавокі, светлавалосы Юрась нават паўзці адразу не можа: падпаўзе трохі, сядзе і азіраецца. Як тут нова ўсё, як прыгожа! А ну, далей!..

І вось — махнула залатая рыбка хвастом, заглянула ў акварыум сонца, у вадзе за шклом зайграла вясёлка. А хлопчык поўз... Ды не поўз! Ён бег, мякка, як кот, тупаючы далонькамі і калепцамі па пушыстым і, як расквечаны поплаў, вялікім для яго дыване. А потым спыніўся, сеў і азірнуўся навокал.

У чорных, як пераспелыя вішні, вачах гуллiва заіскрылася золата рыбінай лускі, адбілася вада, у якой ласкава пераліваліся водбліскі чарнаморскіх і ядранскіх каменьчыкаў... Крыштальна чыстая вада беларускіх крыніц з асколкам яркай вясёлкі — усмешкай сонца — аднаго для ўсіх!..

Казка канчаецца. Нічога тут не ўпала, не разбілася...

Толькі светлы і кучаравы Юрачка раскрыў ад здзіўлення свой адназубы рот, развёў рукамі, і дзве далонькі з ружовымі растапыранымі пальчыкамі самі нарэшце запляскалі!

Казцы — канец. І дзед не плача, і баба не плача...

Усе стаяць у дзвярах. Потым дзяўчаткі і мама бягуць да Юркі. Сястрычкі рагочуць, а мама хапае на рукі таго, каго толькі што называла і неадпаведна, і педарэчна, і, зрэшты, зусім не злосна дурнем. Хапае і многа цалуе яго — за яшчэ адно дасягненне. Падыходзіць тата, а за ім, цягнучы хворыя ногі ў валёнках, ідзе да Юркі бабуля. Ідзе і ўсміхаецца такім чынам, што на маршчыністым твары яе вельмі выразна напісана:

«Ну, вось, і дваццаты тым часам робіцца чалавекам!»

ДВАЦЦАЦЬ

Цеплаходзік «Глорыя» ідзе з Капры на поўнач. Цёмная восеньская ноч ахутала Неапалітанскі заліў.

Пасля спякотнага дня на верхняй палубе холадна. Не хочацца стаяць там — з няноваю думкай, што вось і ты нарэшце дыхаеш паветрам італьянскага поўдня; не хочацца слухаць усюды аднолькавы гоман хваль, любавацца зоркамі, тымі самымі, што і дома; не хочацца глядзець нават на зусім ужо экзатычны, косы пункцір агнёў канатнай дарогі на схіле далёкай, нябачнай піраміды Везувія...

Сяджу на ніжняй палубе, стуліўшыся каля акна, і, стомлены трыма суткамі турысцкай беганіны, то акунаюся ў лёгкую, салодкую дрымоту, то выплываю з глыбіняў наверх... Туды, дзе навокал нястомны шоргат пог і ненасытны гоман, дзе звізу чуецца аднастайны і, нібы ўнутры ў цябе, няўмольны стук матораў...

А ў думках-марах столькі сонца, блакіту і зеляніны! Там, як у люстры трох апошніх дзёп, бачу залітае сонцам мора — і зблізку, пад намі, і здалёк — з акна вагона ці аўтобуса; там стракацяць-жаўцеюць лімоны ў густым лісці, раскошна высяцца вечназялёныя, агромністыя парасоны пініяў, чапляюцца за схілы гор крывыя ствалы аліўкавых дрэў; на роўнядзі даліч брыдуць перад плугамі сівыя, рахманья валы, стаяць шэрыя буданы з пампаснай травы і, не вельмі меншыя за іх, таксама шэрыя вуллі... На фоне марскоў яскравай сіні, велічна-грозных вулканічных вяршыняў і таксама, здаецца, спрадвечных руінаў мармуровай аптыкі так проста, так па-сучаснаму, па хатняму зелянеюць галоўкі капусты...

І чуецца смех пад вадою — звонкі, пястрымшы.

Яна прыгожая — твая радзіма, мой малады, сіпявокі
аміка!¹

Каб я ўмеў, дык сказаў бы табе пра гэта яшчэ пазаўчора, як толькі ўбачыў спавіты імглоў Неапаль, як толькі таропка пайшоў па яго вуліцах, — то шырокіх, з пальмамі і зялёнымі жалюзі раскошных асабнякоў, то вузкіх, з развешанымі сцягамі галечы — мокрым і сухім рыззём... У Рыме я сёе-тое сказаў бы табе і пад зводамі Папэона, дзе вечны агонь над грабніцаю Рафаэля, і ў ватыканскім музеі, каля вітрын з рукапісамі Галілея і Петраркі, у руінах таго славутага цырка, каменні якога яшчэ патыхаюць запечанай кроўю нявольнікаў, і ў касцёле «Святога Пятра ў ланцугах», дзе боязна ад думкі, што вось ён — ужо не біблейскай легендай, а геніем тваёй зямлі народжаны Майсей — узарве сваёй сілай не толькі цёмны касцёлік, але і ўвесь стары квартал навокал гэтай вязніцы мастацтва!..

Яна цудоўная — твая Італія.

Дзіўна толькі і крыўдна, што за нашы тры дні і дзве ночы я не пачуў тут ніводнай песні...

Праўда, затое тут канчаткова развеялася маё найўпае ўяўленне пра вечна бесклапотных спевакоў-мандаліністаў. Убачыўшы дымныя заводы, белыя палацы і магутныя караблі, я неяк зусім па-новаму зразумеў, што ўсё гэта зроблена вамі, вясёлымі людзьмі, у якіх можна і ў працы многаму павучыцца.

А песні так і не пачуў...

Затое сёння я чуў твой смех. Можна, і беспрычыны ён, і лішне малады, — хто гэта здолее пэўна сказаць? Ты, капрыўскі лодачнік, не думаеш пра гэта, звонячы смехам над роднай вадою, таксама як не абдумвае прычыны сваёй радасці жаўранак пад палямі мае старапы.

Слухай, аміка!

¹ Аміка — друг (італьянск.).

Да стар. 319

Калі наш цеплаходзік прычаліў да шумнага пірса ў тваім маляўнічым гарадку Марына Гранда, ты — як быццам певыпадкова — знайшоў нас, чатырох сяброў, у турыцкім растрывожапым мурашпіку. Свецячы нам белазубай усмешкай, ты закрычаў і замахаў рукамі: «Сюды, сеньёры, сюды!» Мы павіталіся, і ты ледзь не падбегам павёў нас да свайго кацера.

За высокай, шэра-зялёнай сцяною Капры заходзіла сонца. Скалісты, ззаду асветлены праменьнямі бераг быў стромы, як сцяна, высокі — больш за дзвесце метраў. І кацер твой, узняўшы над ціхай вадою гордае валлё, памчаў нас, як белая птушка, уздоўж гэтай цявістай сцяны ў той бок, дзе была яшчэ адна таямніца, яшчэ адно дзіва... А ты смяўся, сінявокі прыгажун, паказваючы на ўсе іншыя кацеры, што засталіся далёка за намі.

І мне хацелася разам з табою смяцца. Толькі — з іншага... Усемагутны чалавек!.. А вось мы не можам як след зразумець адзін аднаго, не можам нават сяк-так выказаць адзін аднаму тое, чым поўніцца душа! Ёсць дзве мовы, з глыбокай, усеабдымнай красою, а мы — у сваім сучасным кацеры, — як першабытныя, толькі смяёмся, махаем рукамі, падміргваем, моршчымся.

А я ж, здаецца, ведаў цябе даўно. Я сустраў цябе ўпершыню, як быццам не сёння. Я чуў твой голас і смех з кніжных старонак, з экрана... Ведаў цябе яшчэ ў той час, калі па-равесніцку шчыра здружыўся з маленькімі героямі Амчыса, калі на крылах хлапечай мары хадзіў па гэтай зямлі ў атрадах Спартака і Гарыбальдзі!..

— Гротта адзурра!¹ — крычыш ты, працягнуўшы руку ў той бок, дзе ля высокай сцяны берага, у затоцы, паказалася мноства лодак.

Калі адіхае матор твайго пепераможнага летуна і бе-лае валлё яго апускаецца па ваду, мы чуем густы кірмашны лямант. Лодачнікі атакуюць нас, яны, як цвікі да ка-

¹ Блакітны грот.

валка магніту, з усіх бакоў паўзуць пасамі белых лодачак да першага і, відаць, чаканага тут паслапніка нашай «Глорыі».

Мяне і сябра забірае ў лодку шустры, падчапісты, пажылы сеньёр у кепцы, па-сваяцку падобны да дзядзькі Годара, старшага пастуха ў маім калгасе.

Кацеры з турыстамі прыбываюць адзін за адным. Шум нарастае. Арудуючы вёсламі, як падоўжанымі рукамі, сеньёр наш прабіраецца ў лодачным кірмань да чорнай, як вялізныя чалеспікі, дзіркі ў скальным беразе пад самай вадою. Потым, паклаўшы вёслы, ён хапаецца за тоўсты, іржавы трос, які, нацягнуты над нашымі галавамі, паўзе таксама туды. Ад крыку старога, а больш інстынктыўна, мы пагінаемца. У гэтым месцы вада паддаецца агульнай гарачцы: навокал ціхая — у нізкі тунель яна імчыцца ледзь не з пенным шумам. Уварваўшыся з белага свету ў падземелле, лодка наша амаль замірае на супакоенай вадзе. Мы разгінаем спіны... Не, тут хочаш не проста разагнуцца, а ўзняць рукі, ускінуць іх над галавою ў захапленні... Якая прыгажосць! На стыку цемры — зверху, ад скальнага скляпення, — і святла, большасць якога ўліваецца сюды знізу, праз ваду, — як непаўторна ён нараджаецца, гэты блакітны колер радасці! Як зразумелы мне твой смех, сінявокі аміка!..

Але і ў гэтым паэтычным гроце мы не схаваліся ад турыцкіх законаў: і тут нас абавязвае рэгламент і чарга!.. Стары наш робіць круг каля сцен і выкіроўвае да выхада, які ўжо не пагадвае чалеспікі, — так многа льецца адтуль святла.

— І Горкі быў тут, напэўна! — гукае хтосьці з іншай лодкі.

І тут наш сеньёр печакана шырока ўсміхаецца, пускае адно вясло і, узняўшы руку, ледзь не крычыць:

— Массіма Горкі — гранда! ¹

¹ Г р а н д а — вялікі.

Сказаўшы гэта, ён пусціў і другое вясло, аберуч учапіўся за трос пад галавой. Мы памагаем старому, бо вада не хоча нас адгэтуль выпускаць. А на сонцы, у мітусліваю хвіліпу развітанця, мы аддаём сеньёру «старшаму пастуху» ўсю пязвонкую луску худасочных манстак з надпісам «Рэпубліка Італіяна», частуем яго сваімі, айчыннымі пацяросамі. За тыя тры словы, за радасць, якою ён нас надзяліў, пават не думаючы пра сваю незвычайную шчодрасць. Шустры, падчапісты сеньёр пешта крычыць, — ці то нам, ці ўжо нашаму вясёламу аміка, да кацера якога мы якраз прычалілі. І ў крыку ягоным, з яго шырокай усмешкай параджаюцца тры рапейшыя словы.

— О! — падхоплівае іх наш сінявокі. — Массіма Горкі гранда, о!..

І мы імчымся зноў — зноў першыя ляцім над люстранай вадою, засяваючы след свой процьмай алмазаў. Калі ж канчаецца высачэнны, шэры абрыў, за якім ужо сонца зайшло, калі з-за павароткі паказваецца бела-чырвона-зялёны амфітэатр партовага гарадка, матарыст наш выкідае наперад руку — загарэлую, у белым, надзьмутым ветрам рукаве, — паказвае нешта і звонка крычыць:

— Массіма Горкі! Эркаляна!..

І зноў рагоча, свецячы цёмна-блакітнай радасцю вачэй, відаць, узятай адтуль, з тое Гротта адзурра...

Слухай, аміка!

Добра, што ты нам папомніў!.. У нашым з табой бяссілі зразумець адзін аднаго мы, твае госці, як быццам пават забыліся, што і ты не можаш не ведаць яшчэ адну цудоўную казку тваёй Італіі, твайго адзінага на свеце Капры... Не легенду, не казку, а казачна-чароўную праўду аб тым, што ў той вунь «Эркаляна» — чырванасценнай гасцініцы на вяршыні скалы — жыў калісьці стваральнік песмяротных казак жыцця.

Няўжо не толькі мы, савецкія людзі, думалі сёння тут пра гэтае імя?! Смейся, аміка, з маёй, яшчэ ўсё маладой паўнаасці, смехам сваім скажы мне, што не толькі мы!..

А я ўсё думаў у гэтыя дні пра тых, што былі тут рапей, што сёння расказваюць пам пра Італію...

Чорныя, шумлівыя, як шпакі на раллі, дзеці неапалітанскай беднаты і побач з імі горы апельсінаў, што не для ўсіх у латках выпраменьваюць сонца, напаміналі мне маладую, задушэўную ўсмешку Джані Радары — любімца і нашых дзяцей. Праз усё — крышку крыклівае і пышнае — багацце сваёй краіны і ён па-горкаўску востра бачыць яе не такое ўжо і вясёлае сёння, з нашай верай у перамогу святла глядзіць наперад, у заўтра.

Узнятыя для пралетарскага вітання кулакі, мова вачэй і ўсмешак — на ўсіх дарогах і вуліцах, дзе мы былі, — напаміналі пра гэтую веру.

І вельмі часта прыходзіла думка, як у такім багацці фарбаў і гукаў, як на такой раскошнай зямлі магла зарадзіцца такая, да жудасці і смеху дзікая, гніль — фашызм?!

Слухай, аміка!

Гледзячы на цябе, я не мог не думаць, што такія, як ты, веселуны і рабацягі былі не толькі ў Абісініі, але і на палях маёй радзімы. Можа, твой бацька або старэйшы брат? Можа, і той наш шустры сеньёр, хоць ён і памятае Горкага, хоць ён і падобны вельмі на нашага пастуха?.. Хто з іх вярнуўся, той гаварыў і табе пра суровыя зімы ў далёкай краіне гранда Массіма, пра палымяны гнеў яго землякоў...

Ды я тут сёння не хачу выказваць жаль і злосць. Я хачу расказаць табе нешта пра тых, што больш не вернуцца пад ласкавае неба Італіі.

... Іх было дваццаць.

На трэці год вайны, пасля Сталінграда, гэтыя землякі твае апынуліся ў Беларусі. На поўначы яе — там, дзе за полем, зялёным ад бульбы і лёпу, — блакітнае возера, а за возерам — лес. Сасоннік дыхае парнай жывіцай, а белая грэчка — нагрэтым мёдам, водар якога раўпіва збіраюць і рупна разносяць пчолы. У капюшыне, таксама звонкай ад

пчол, па-дзіцячы палахліва хаваюцца шэрыя, цёпленькія зайчаняты, а ў рэдкім жыце цвіце шыншына, пыліць духмянасцю ядловец, густым папасам вылежваюцца валуны, пакрытыя лішаймі сівага моху. Белыя чайкі лятаюць высока над стрэхамі хат, а над люстранай роўнядзію азёр планіруюць спрадвечныя сябры гэтых стрэх — буслы...

Я ўпершыню так далёка ад родных мясцін. І ты мне прабачыш, аміка, калі я раптам заплачу... Гэта — ад радасці, што ёсць на свеце мая пяшчотная, працавітая, мужная Беларусь!..

А ты ўяві цяпер — хоць на момант — варапёную сталь кіпжальнага штыка перад грудзмі тваёй старэнькай маці... Уяві галоўку твайго адзінага шчабетуна, якую нехта разбівае аб край твайго ж, яшчэ бацькоўскага, стала...

І ты зразумееш тады, як працавіты і лагодны чалавек ператвараецца ў чалавека страшнага, няўмольнага ў сваёй справядлівай суровасці.

Такіх людзей гісторыя назвала народнымі месціўцамі, а нашу ціхую Беларусь — краінай класічнай партызанскай вайны.

Вораг ведае, што гэта значыць. І сёння старыя, недабітыя гепералы Гітлера, начынепыя яшчэ кайзераўскай мярцвячынай, гавораць пра наш незразумелы для іх «фашызм». Бачыш, аміка, яны незадаволены, ім выгадней было б іншае... Яны змаглі б пасля... ды і цяпер яшчэ могуць дапасаваць да любога параграфу любой міжнароднай умовы смерць нашых маці і нашых дзяцей — як стратэгічна неабходную, а нашу свяшчэнную помсту фашызму — як юрыдычна беспадстаўную...

Ёсць адна вёска ў нашым краі блакітных азёр. За гэтай вёскай узвышаецца гара — зрэзаны конус з вянком малых бяроз на вяршыні. Адтуль відаць адразу пяць азёр. Там ты, аміка, успомніў бы роднае мора, там ты смяўся б, гледзячы ў прывольную далячынь. З-пад тых бярозак відаць не толькі азёры, але і поле, і шэрыя вёскі, і стужкі дарог, і дзве бліскучыя струны чыгункі.

Вясной сорок чацвёртага, у адну з тых майскіх пачэй, калі малым так добра сніцца ля адчыненага акна, а са-лаўіныя песні забіваюць шоргат партызанскіх ног, у тым месцы, дзе струны рэек успаўзлі на высокі насып,— па-чуўся выбух!..

Адзін з бязлікіх выбухаў, якія мы прагна і стрымана бралі па ўлік, а вораг — аплочваў нервамі і крывёю...

На жаль, не толькі сваёй...

Уранні вёску над возерам акружылі карнікі ў чорных і шэра-зялёных мундзірах. Былі там не толькі цемцы. На бліжэйшай станцыі іх было многа, аднак на гэты раз, для большай аперацыі, іх аказалася малавата. Гітлераўцы раз-далі вінтоўкі рабочай камандзе,— тваім землякам, якіх яны нядаўна, пасля выхаду Італіі з вайны, ператварылі ў бяззбройных п'явольнікаў. З яшчэ большай пагардай, ця-пер падмацаванай нянавісцю і адчаем, такіх, як ты, аміка, называлі яны «фарфлюхтэр музыкер». Аднак з афіцэрамі вашымі, са сваімі нядаўнімі партнёрамі па будаўніцтву «новай Еўропы», яны дамаўляліся яшчэ ўсё хутка і друж-па...

Слухай, аміка, як перад строем катаў плача па руках у сівай бабулі светлавалосы хлопчык!.. У адной белай ка-шульцы, з цёплымі ножкамі, заўчасна ўзняты з пасцелі каля адчыненага акна.

Слухай перадсмяротны гул над патоўцам безабаронных людзей, асуджаных на страшны адыход з жыцця!..

Слухай каманду: «Агонь!», па якую ўсе дваццаць він-товак у руках тваіх суайчынікаў адказалі маўчаннем!..

Слухай і невымоўную цішыню, якая хутка асядзе над яшчэ адной братняй магілай!..

Італьянцаў зноў абяззброілі. Яны паддаліся: не ведалі, што іх чакае. Загадалі ім стаць над заваленай цёплымі трупамі ямай. Яны паслухаліся: не верылі, што гэта можа стацца...

Цяпер пад той магілай шумяць і іграюць у сонцы ліс-цём беларускія пальмы — бярозы; каля помніка з вечнага

каменя надазёрных палёў цвітуць нашы кветкі — прыгожыя ў сваёй сардэчнай сціпласці. А ў вёсках, якія, разам з пяццю азёрамі, відаць з высокай гары, простыя, шчырыя людзі гавораць пра тых безыменных Дваццаць, што не змаглі страляць — не захацелі цаной п'явіннай крыві вяртацца пават сюды, у сваю непаўторна прыгожую краіну...

Спыні свой кацер, аміка! Стой, пакуль і вада супакоіцца! Ушануем іх памяць маўчаннем.

1958

НАДПІС НА ЗРУБЕ

1

Дзве рыбацкія вёскі, у якіх жывуць дзед Вячэра і ўпучак яго Міхась, разлучаны вялікай вадою. Дзедава вёска, Падвалока, стаіць на паўднёвым схіле доўгай касы, якая, урэзваючыся ў возера, падзяляе яго на дзве затокі. Нівішчы, у якіх амаль сем год таму назад парадзіўся Міхась, відаць, калі глядзець з канца касы, на ўсходнім беразе — кіламетраў пяць на вадзе.

Яшчэ вельмі рана. Жнівеньскае сонца толькі-толькі збіраецца ўзыходзіць. Міхась недзе спіць у адрынцы на сене, да вушэй нацягнуўшы на сябе маміч бывалы кажухок. Пойдзем спачатку да дзеда, у Падвалоку.

Зямля тут благая, пясчаная, і вельмі мала яе: усяго, што на касе, на гектару, на два на хату. Падвалокаўцы спрадвеку жывуць з рыбы — і да савецкай улады, і цяпер, стаўшы лепшай брыгадай вялікага рыбгаса. Усё тут у іх рыбацкае: і назва вёскі пахне рыбаю, як невады-падвалокі, і возера пахне, і пясок, і хаты, і нажы, якімі крояць хлеб, і падушкі, якія даюцца гасцям на сена...

Дзедава хата стаіць усімі вокпамі на возера, да сонца. За гумном (а гумны тут, па ўраджаю, малецькія) на высокім узгорку тырчыць аброслы бур'янам пямецкі бліндаж, яшчэ з першай сусветнай вайны. З яго як на далоні відаць усё возера — водная прастора, што запаўняе амаль увесь абруч кругагляду. Пакуль жыла старая Вячэрыха, яна часта ўзыходзіла сцежачкай па гэты бліндаж і з-пад рукі выглядала свайго нястомнага Астана. Па жыла яна, няма чаго грашыць, семдзсят сем гадоў. А вось ужо дзе-

сяць міпула, як дзед, трохі старэйшы за яе, жыве адзін. І толькі сёлета перастаў ён рыбачыць, адгрукаўшы на гэтай цяжкай працы не нейкія там трыццаць тры гады, як той, што злавіў залатую рыбку, а роўна семдзсят пяць. Многія рыбакі не памятаюць нават, калі гэта дзеда Вячэру празвалі «каралём вугроў» — пайбольшым майстрам па лоўлі той дзівоснай рыбы, якая ў навальнічныя ночы выходзіць з глыбіняў на бляск маланкі і скача, як вужака, над хвалямі, якая выпаўзае па расе паласавацца маладым гарохам, а пераставаць ідзе ажно ў далёкае, цёплае мора... Цяпер ужо стары сам узбіраецца сяды-тады на тое ўзвышша, адкуль яго чакала калісьці Гапуля, і глядзіць таксама з-пад рукі, але куды быстравейшым вокам, на любую ваду, усю ласку і ўсе капрызы якой ён вывучыў не горш, чым патуру свае нябожчыцы, а дно азёрнае — лепш, чым падлогу роднай хаты.

Па даўняй звычцы і сёння адстаўны «кароль вугроў» падняўся на досвітку. Унучкі яшчэ спалі на шырокім ложку ў запеку — куды рука, куды пага. Нявестка ціха кешкалася над імі, пачынаючы апрацаваць. Накрыўшы кепкай нерасчасаную сівізну, дзед выйшаў з хаты, асцярожна рышнуўшы дзвярыма. Збіваючы шэрымі калошынамі расу з зялёнага бульбоўніку, стаўляючы сухія, загарэлыя ступакі неяк крыва, пібы ён па ўсякі выпадак стараўся лепш трымацца за зямлю, стары падаўся на той самай сцежцы-баразёнцы ўгару, на той самы сямейны пазіральны пункт. Ён спяшаўся; аднак, узышоўшы па дот, як быццам замёр, глядзячы туды, адкуль вось-вось павіцна было паказацца сонца.

На ўсходзе, за ціхай затокай, за соснамі па далёкім узгорку якраз цяпер палыхнуў язык полымя... Не, гэта не здалося: ён усталяваўся, пачаў разрастацца, набіраць паўакруглую форму і, парэшце, паліўшыся ў барвовы круг, зусім прыкметна адскочыў ад зямлі. І амаль адразу ўсунуўся знізу ў хмарку, што зацягнула ў тым месцы далягляд.

Высока-высока пад дзедам паружавела лёгенькае воблака. Вузкая хмарка ўсё больш ды больш палівалася чырванню, а высокае воблака ўсё святлела, траціла ружовасць. Вогненны круг другім папорам прарэзаўся з хмаркі-смугі ўгару. Возера заззяла радасцю.

Нават адгэтуль, з бліндажа, стала відаць, як за вялізнаю ліпай, за скупымі і маршымі мэндлікамі жыта, за адцвітаючай грэчкай і алешнікам на беразе, у першых промнях повага дня пабліскваюць крылі чак. На поўдні, за большай затокай, выразна адлюстроўваецца ў вадзе высокая падпяты жоўтым абрывістым берагам сасняк. На поўначы, дзе вёска і рыбгас, уздоўж берага папоўз лёгкі туман... Можна падумаць, што стары акадэмік Васіль Раманавіч, дзедаў добры знаёмы, зноў запаліў на новай дачы грубку і зноў бурчыць на печніку, а дым, як і ўчора ўвечары, зноў не ідзе ўгару... На ўсход не вельмі зірнеш — сонца ўзяло сваё!

А над усёй гэтай прыгажосцю, у чыстым небе, трохі воддаль ад воблачка, ужо зусім неружовага, стаіць поўны месяц. Ён не свеціць — выпусціўшы наперад сонца, сам адступіўся, сціпла пабяж, а неўзабаве непрыкметна знікне...

Ды, глядзячы на ўсход, стары Вячэра не любуецца. Адтуль павінны паказацца лодкі. Брыгада яшчэ не вярнулася з першага сёлета ўлову сілявы. Зрэшты, брыгада — брыгадай, а патрэбен старому сын. Нават не столькі сын, як лодка... Пад казырком памятай кенкі, пад сівізною брывей напружана жмурацца вочы. Яны наглядзеліся за век і на яснае сонца, якога так шмат бывае на крынічна-празрыстай азёрнай вадзе, і на сцюдзёную чорную цемрадзь, калі вада і вецер — не разбярэшыся: хто зверху, хто знізу! — здзекуюцца з упартасці чалавека. Ужо і стомленыя, але яшчэ ўсё па-рыбацку цярплівыя, быстрыя вочы старога знайшлі-такі ў вясёлым бляску залатой вады патрэбае!

— Ідуць, — шапнуў стары.

Чатыры лодкі прыйшлі да берага амаль праз гадзіну.

Не толькі ўсе жапчышы ды дзяды, але і наймалодшае рыбацкае пакаленне — як гэта ні дзіўна каля вады, а ўсё ж такі чарпаюгае — высыпала на вільготны, затупаны пясок.

Следам за людзьмі на сустрэчу сілявы выйшла з хат, гарышчаў і розных спецыяльных закаморкаў усё кашэчае насельніцтва Падвалокі.

Дарослыя ажыўлена гутарылі і пераклікаліся з лодкамі. Дзеці, падкасаўшы портачкі і прыпадняўшы падолікі, шумліва палезлі парэпанымі пагамі ў чысцелькую і цёплую, нібы нагрэтую мамай, ваду. Каты — залежна ад узросту — то нецярпліва пахаджвалі, задраўшы хвасты, церліся каля гаспадарскіх ног і па-блазенску дакучліва вякалі, то стрымана, салідна аблізваліся, жмурачы ляшчыны вочы.

Толькі адзін, найбольш бывалы і вопытны тыграў сваяк, вядомы на ўсю вёску валацуга і злодзеі Цярэшка, сядзеў воддаль, на зялёным прыгорку, цікуючы і на ваду, і на сушу з аднолькавым скепсісам на вусатым мурле.

Чатыры вялікія чорныя лодкі адна за адной чырканулі насамі на пяску. Бабы, дзяды і дзеці з вясёлым гоманам рушылі да лодак, а рыбакі, больш скупа выказваючы свае пачуцці, панеслі насустрач ім карычневыя жмуты сетак, у кожнай з якіх ужо нежывым серабром стракацелі незлічоныя сотні сілявак. Пачалася марудная праца — вылузванне рыбы з вочак сеткі ў скрыні: для адпраўкі, калі надзе рыбгасаўскі кацер.

Учора стары Вячэра, якому і на пепсіі не сядзіцца ў хаце, сам выбраў месца — найбольш падзейнае. Усе чатыры трыццаціметровыя палотнішчы сетак, перыкметраю сценкай апушчаны ў глыбіню па якарах і наплаўках, былі цяпер густа ўтыканы сілявай. Відаць, не адзін яе гулівы або напалоханы шчупакамі касяк панароўся на нябачную капронавую смерць. Як заўсёды, старая сілява пазасядала

ў вочках жабрамі, а моладзь, падсіляўнікі — пупкамі. Кволая, тлустая, рыбка заспула даўно, толькі-толькі папаўшы ў бяду, аднак і ў сетцы, і ў руках, і ў скрышках, што стаялі на пяску, прыемна пахла смачнай спакуслівай свежасцю.

— Ну, бацька, топя, браце ты мой, выйшла — во!

Сын Вячэры Іван, высокі бялявы мужчына гадоў сарака, які толькі з гэтай зімы пачаў хадзіць за бацьку ў брыгадзірах, выцер рукі аб порткі і самавіта ўзяўся гарнуць цыгарку.

— Сёння пойдзеце туды, за Качап, на Мітрафаніху, — глыбока тоячы гордую радасць, паказаў дзед доўгай рукою на вадзяную бяскопцуую роўнядзь. — Ты, можа, у лодцы пакурыш, Іване? Паедзем.

— Куды?

— А што я ўчора казаў.

— Зноў ты пра тое!.. Ганначка!.. Не ламі яе! Ёх, жабяне! Ты не ўмееш сама, дык на маму зірні!..

Поўненькая дзяўчынка з вялікімі светлымі вачыма, вельмі падобная на бацьку, тузалася з ужо абдзёртай і раздзёртай сілявінай, ніяк не могучы выцягнуць яе з вочка сеткі. Малады пярэсты і падчапісты кот, як быццам хочучы дапамагчы малой, з палёту ўчапіўся ў рыбку, ярасна мармычучы. Дзяўчынка крыкнула: «Апсік, здыхоце ты», а бацька схапіў ката пад жывот, размахнуўся і шпурнуў яго ў ваду.

— Яшчэ і ён, ідры яго айн, цвай, драй!..

Гэта стала сігналам трывогі. Цярэшка — самы бывалы і найбольш скептычна настроены падвалоцкі тыграў сваяк — малапкай шугануў ад вады. За ім — усё кашэчае пагалоўе. Пакуль той пярэсты падчапісты небарака выбіраўся з вады, адчайна малоцячы лапкамі, усе яго аднапляменнікі ўжо аблізвалі вусы, з платоў і стрэх цікуючы па пакінуты рай.

А рагаталі пямногія: найбольш Ганначка ды іншыя дзеці. Малады Вячэра ўсміхнуўся, гледзячы на малых, і

пад гэтай усмешкай так і схавалася прычыпа яго сапраўднай злосці.

— Эх, бацька! І захацелася ж табе, браце ты мой!.. Ну што ж, пайду вазьму пілу і сякеру...

2

Паўднёвы бераг большай затокі, да якога пакіраваліся стары з Іванам, пакрыты вечна жывым сасновым шумам.

Хораша тут, калі бывае час палюбавацца!..

Цяпер вось нізам сцелецца верас у румяным рапішнім святле, а над верасам — таксама ў сонцы — густа высяцца гонкія сосны. Добра ўзпяць галаву, заглядзецца на іх шэра-зялёныя, са стальным адлівам, кучаравыя верхавіны на фоне цёплага блакіту і галубіных воблакаў. Сосны гамоняць. Нібы расказваюць чароўныя казкі маленства — адну за адной, пястомна і радасна, ціха і мудра, як гэта можа добрая, пагодлівая старасць. Возера сёння маўчыць. Каля нізкага берага, чыста пясчанага ці пабрыджанага рэзенькай травой, ледзь чутна, раскошліва пахлёбвае хваля. Чайкі гуляюць над люстранай вадою, пікіруючы на спажыву, або садзяцца на вільготны, вылізапы прылівам пясок, толькі імі затупаны, пацярушаны іхнімі пёрцамі. Тут жа, выштурханая на бераг мпоствам бурных прыбояў, паракнее, петрае па сонцы разбітая лодка. Па рыбацкаму звычайу лодкі пакідаюцца назаўсёды там, дзе іх засцігне апошняя бяда.

Далей на поўдзень — абрывісты бераг. Высокі, амаль з марскою галькай унізе, з мыльным намывам пены. Вада дні і почы, гадамі падточвае жоўтыя пласты пяску, які абсоўваецца, здрадліва агольваючы карэньне самых смелых соснаў, што густа выйшлі тут на край абрыву. Яны — вялікія і меншыя — адчаянна чапляюцца за абрыў, а потым усё ж такі падаюць...

А наверху па-ранейшаму патрэскваюць пад нагамі дробнае сучча і старыя хрусткія шышкі. Праглядваюць

мілымі вочкамі кветкі іван-ды-мар'я. Час ад часу ў вершняку перасвітваюцца каршуны, і піяк не пасуе ім іхні свіст, зусім не маладзецкі і не грозны.

Вельмі прыемна бывае, калі ў гэтую дзіч з маляўнічай дарожкай, што пятляе наблізу ад берага, калі ў гэтую раскошную глухамань урэжацца раптам кліп палавеючага духмяпага жыта, што палавец, ці бульбы, якая цвіце. Знак, што і тут пахадзіла рука чалавека.

«Кароль вугроў» сядзіць на карме, стырнуўшы малым вяслom, і пільна ўглядаецца ў недалёкі ўжо сасновы бераг, нібы нешта там выбірае. Падбародак старога, пакрыты невялікай густой шчэцю, больш чым калі задраны ўгару, амаль да самага носа. Ад гэтага заўсёды сціплы і прыемны выраз дзедавага твару здаецца цяпер не проста злосным, а нават драпежным.

Прычына гэтай злосці з лодкі яшчэ не відаць: яна вось-вось адкрыецца за павароткай... Але стары ўжо бачыць яе: у вачах яго з самай вясны стаіць густы, высокі Пярэймаўскі бор, пакалечаны падсочкай... Яшчэ адзін знак чалавечай рукі...

«Каб яна каторая і адсохла! Не дай божа, калі рука без галавы!..»

Так думае цяпер, як здаецца Івану, яго няўрымслівы стары.

А ў Івана ўжо злосць адышла. Ён паволі, зладжапа, з прыроджанай рыбацкай зграбнасцю працуе вёсламі і ўсміхаецца час ад часу, гледзячы на падзьмутага бацьку. Праўда, есці Івану вельмі хочацца, але што ж ты зробіш: стары — як малы!.. Вясляр сядзіць задам да месца, куды яны плывуць, і з-за спіны стырпавога — то злева, то справа — усё яшчэ добра відаць яму родная Падвалока. Шэрыя стрэхі. Рэдкія дрэвы. Ліпа — нібы цёмная хмара за іхнім гумном. Лявей — даўно стары вятрак, ужо толькі з двума абшарпанымі крыламі, вельмі падобны на страказу. Паміж ліпай і ветраком бародаўкай тырчыць бліндаж. Лодкі і людзі на светлым беразе. Людзі ўжо разыхо-

дзяцца... Эх, ідры яго айн, цвай, драй! Добра было б цяпер расцягнуцца на свежым сене пад прахалоднай страхой гуменца! Нават каб Маня туды прынесла снедаць, га? Каб дзверы самі за ёй зачыніліся?..

Іван са старым былі ўжо зусім педалёка ад свайго месца. Ужо нават чуваць быў за ўсплёскамі вёслаў маркотны шум падсочаных пярэймаўскіх соснаў. А тут пачалося раптам пешта зусім нечаканае... Уся Падвалока паказалася Івану з-за спіны старога і паплыла, паплыла, паплыла ўправа...

— Куды ты вернеш, бацька?

— Куды трэба. Махай трохі лепш!..

Іван спачатку зазваваў — зусім здзяцінеў стары! — а потым засмяўся. Яны павярнулі дахаты... Ну што ж, пасля, як стары аддасца, даведаемся пра ўсе гэтыя яго выкрутасы. А тым часам як быццам нават запахла смажанай сілявай...

Выгібы хваль, разварушаных лодкай, пабліскваюць, адсвечваюць на пясчаным дне. Далей ад берага, на глыбіні чатырох-пяці метраў, відаць густая, высокая водарасць — нібы лес з-пад крыла самалёта. Спакваля пачынаецца «п'аглыб» — заўсёды таямнічае сіне-шэрае бяздопце. Там недзе нячутна шугаюць за спажываю вялізныя, як бяргвенні, ненажэрныя шчупакі. Шугаюць, гады, а ў падвалоку не хочуць!..

Калі лодка прыстала да апусцелага берага, каля сетак, развешаных на дручках, не пахаджалі ўжо нават і каптралёры-каты.

Сілява смажыцца без усякага тлушчу. Можна нават, калі спяшаешся, і не чысціць яе, хопіць добра перамыць. Найлепш смажыць у печы, каб рыбу падрумяніла лёгкае полымя — з сухенькіх, як соль, сасновых паленняў.

Калі мужчыны зайшлі ў хату, Маня, якая праз акно ўбачыла, што яны пабліжаюцца да берага, адразу і падала ім на стол вялікую, духмяную, гаманлівую скавараду. Іван пакроіў тоўстымі лустамі свежага хлеба і пецярніва

паклікаў бацьку з сяпей. Стары, ужо значна піжэй ад поса трымаючы свой падбародак, увайшоў у хату з бутэлькай жоўценькай пярцоўкі.

— Жыў адзін дзівак,— сказаў ён, ставячы на стол паўлітроўку,— які ўсё з усякім дурнем чаркай дзяліўся. Дай, Маня, шклянку. Ды і сама прысядзь.

Далонню ў донца — ён лёгка выбіў з бутэлькі кардонны корак, наліў першую чарку. Урачыста пажадаў сыну з нявесткай добрага здароўя. Паволі, смакуючы, выпіў.

— А потым? — спытаў Іван, з затоеным смехам глядзячы на амаль зусім распагоджаны бацькаў твар.

— А потым ён і тую порцыю, што раней падсоўваў усякаму, пачаў сам выпіваць. На добрае, сыне, здароўе!..

Смачна апёкшы рот і ўсё цутро пахучай, моцнай вадкасцю, Іван пачаў жаваць папоўніцы. Эх, і рыбка ж яна — сілява! Нават і костачкай не ўколешся!

— Я ж і кажу,— гаварыў стары, старанна дрыгаючы пакрытым сівой шчэцю падбародак,— каб тая ручка адсохла, што галавы не слухае.

— Ты зноў пра падсочку?

— А што ж! Хіба ж гэта парадак? Увесь Пярэймаўскі бор падсочылі! Над самым возерам! Я яшчэ, шануючы вас, з голай с... бегаў, калі ён стаяў. Дзве вайны выстаяў, а цяпер вось знайшоўся дурань — на выруб яго!..

— Вы, тата, ешце,— ціха азвалася поўненькая, чарнабровая Маня.— Стаяў ён і будзе стаяць...

— Паваляць, дачушка! Год-два, і паваляць! На тое ж і падсочку зрабілі... А ты чаго выскаляешся?

Іван, адрагатаўшыся, спытаўся:

— Дык ты яго пашкадаваць хацеў? З пілою?

Стары загарэўся, пават руку з кавалкам хлеба задзёр.

— Гатовае, што на двары ляжыць, кожны дурань можа ўзяць! Ты мне не тыцкай гэтым паленам пад нос! Сам здароў, ведаю, што раблю!..

— Ну і пярцоўка... Яна ў сваёй хаце п'ецца лепш...

— А ты бо сціхні! — накінулася на Івана жонка.—

Еш ды ідзі, куды трэба! Я вам, тата, яшчэ вось... Знайшоў з каго выскаляцца!

Яна завінулася каля прыпека і падышла адтуль да стала з вялікай конаўкай чаю, заваранага на ліпавым цвеце. З той самай, як хмара, ліпы, што за гумном. Потым прынесла жоўты паліваны слоічак з мёдам і чыстую лыжку.

— А дзе ж гэта дзеці? — спытаўся дзед.

— Гэля пасе. А Ганначка памчалася недзе.

— А ты ім чаю давала?

— Няўжо ж.

— І Галі трэба было таксама. Яна нешта кашляла поччу...

Канчаткова размораны ласкай ліпавага цвету і мёду, стары глядзеў на адзінага з жывых, наймалодшага, спраўнага і вясёлага сына, на ціхую, рабацяшчую маладзічку, ад якое ў хаце ніхто яшчэ не чуў ліхога слова. Глядзеў і сёрбаў памалу. Падумаў нават, што няблага было б цяпер прылегчы на часіну адпачыць... Але, дапіўшы з конаўкі салодкую цеплыню, ён нечакана стукнуў посудам па сталю і ўстаў.

— Хадзем, тым часам, возьмем сваю! Пакліч каго-небудзь яшчэ — Храпуна ці Сцяпанавых хлопцаў...

3

Найпрыгажэйшы бывае чалавек тады, калі ён не ведае пра гэта, калі ён не бачыць самога сябе. На жаль, нават часцей за ўсё тады, калі яго не бачыць ніхто.

Старога Вячэру ў лодцы бачыла цяпер толькі пяцігадовая Ганначка. Поўпенькая, светленькая, любіміца сям'і, яна круцілася, як сініца, на сярэдняй лаўцы, перад сваім дзядулем, глядзела на яго, зусім не думаючы, што любуецца, то сама шчабятала, то слухала, не бядуючы, што яшчэ няшмат разумее.

А дзед быў прыгожы.

Без шапкі, у шэрай, як ралля, расхрыстанай на сухіх, загарэлых грудзях кашулі. Упёршыся худымі і пругкімі, як смаляныя галіны, пагамі ў рабрыну вялікай лодкі, «кароль вугроў» паволі і пяспышна разгойдваўся ўперад-пазад, рытмічна ўзмахваючы цяжкімі вёсламі. З вельмі дакладнай і неабходнай для справы скупасцю заграбаў ён ціхую празрыстую ваду. Так лёгка і хораша, спраўна і спорна ідуць у пракосе сапраўдныя касцы. Белы маршчыністы лоб над загарэлымі скуламі шчодро акроплены потам. Сівыя валасы, хоць і прычасаныя перад ад'ездам у людзі, як толькі ён зняў кепку, зноў растрэсліся, прыпялі свой звычайны, сціпла кучаравы беспарадак.

Прыгожая была гэта шэрая, вельмі жыццёвая, натуральная прастата, гэтая яшчэ ўсё не растрачаная сіла, якую і не высушылі, і не прыглушылі дзевяць дзесяткаў больш катаржных, чым радасных, гадоў. Прыгожы быў позірк светла-блакітных вачэй пад густымі, сівымі брывамi, вачэй адкрытых і чыстых, як само бясхмарнае неба, паўторанае ў крынічным люстры бяскрайпяга возера. Прыгожы быў, урэшце, увесь гэты звычайны, будзённы малюнак: вялікая чорная лодка на вадзяной пустыні, у лодцы — шэры дзед і светленькая ўнучка, а за кармой, на буксіры, — доўгае сасновае бярвяно і яшчэ даўжэйшы трохкутнік растрывожанай вады.

— ...І скавалі яны, унучачка, дзеда лапцугамі і пагналі ажно ў Вільню. І пачалі яны там, у нейкім сутарэнні, скабліць мясе бізунамі, ліць мне ў нос ваду з газай...

— А павошта?

— Каб балела, унучачка. «Ты, кажучь, камуніст пракляты, бязбожнік, буптаўшчык!» Які я, кажу, камуніст? Увесь народ пакрыўджапы, усё пашы набсражане падняліся!.. Не хочам мы, каб вы ў нас возера пад казну адбіралі! «Мільч, кажучь, хаме! Мы ў цябе, кажучь, не толькі возера, мы ў цябе і здароўе можама адабраць!..» Але ж не адабралі, унучачка, хоць і я набываў на тых самых Луцішках...

— А па якіх гэта лу-кішках?

— Смяешся, дурпенькая. Гэта турма такая, куды паны замыкалі нашага брата.

— А навошта?

— Каб ён там гніў, унучачка. Каб ён супраць іх пеішоў. А як ты не пойдзеш? Бяда цябе сама падгоніць. Як той казаў: не для пана Езуса, а для хлеба куска. Колькі людзей ішло за нашу мазольную праўду! І моладзь, і старыя. Нават і дзеўкі, і бабы. А ён мне кажа: «ты камуніст!..» І ў турму цябе. Каб дома, унучачка, сям'я твая слязьмі крываваымі аблівалася.

— А бабуля твая аблівалася?

Ганначка ведае толькі сваю бабулю — маміну маму, якая сяды-тады прыязджае да іх з тае вёскі, дзе зусім няма возера. Другая бабуля, пра якую ёй часта расказвае дзед,— істота амаль казачная, бо была яна даўно, і была, відаць, толькі дзедава.

— Аблівалася, унучачка, яшчэ як!

— А тата абліваўся?

— Хапала і яму. І яму, і цётцы Надзі, і тым тваім дзядзькам, што на вайне пагіпулі. Тата твой быў тады ўжо сапраўдны работнік.

— А мама?

— Яна, унучачка, жыла тады яшчэ ў свае мамы, у Вераб'ях.

— А яна аблівалася?

— Не ведаю, колькі ёй там прыйшлося. Бо было яно, унучачка, так: каму — па каму, а каму — дык адразу два.

— Дзядуля?!

— Ну?

— А я вазьму цяпер ды з лодкі — скок!

— Я табе скокну, дурпенькая! Скокнеш, дык і не выскачыш!

— І выскачу! Выскачу па палеца, што лодка яго валачэ, а тады пабягу, пабягу, пабягу па палене!.. А потым па вадзе і далёка-далёка-далёка! Вунь туды, дзе лес, або

яшчэ далячэй — туды, дзе сонца. Залезу ў хмарку і — скок!

Дзед ужо не адказвае на гэта мілае, як жаўрукова ў небе, шчабятанне. Ён ціха, бязгучна рагоча, падняўшы вёслы, адкінуўшыся галавою назад. Вось тут і раскажы ёй!.. Людзі жылі, колькі страху, колькі бяды, колькі пакуты ўсякай было, а яно цяпер і слухаць не хоча. Як тую казку на печы: цікава — вочак не зводзіць, а не — не хачу. І няхай сабе! То ж дваццаць год прайшло з таго часу, як мы тут, беднякі, бунтаваліся...

Дзед і ўнучка маўчаць. І ўсё навокал маўчыць — і вада, і неба. Па дарозе з Нівішчаў у мястэчка — дзеду ўжо добра відаць — ідуць час ад часу машыны. То з сенам, то са снапамі, то пустыя. Аднак ідуць яны моўчкі. Не чуваць таксама і цокату жняркі, якая вунь дзе, на жоўтым полі, махае крыллямі... І чайкі амаль зусім не лётаюць. І рыба ўжо не жыруе. Адзін толькі белы матыль ляціць пасустрэч лодцы. О, мінае! З Нівішчаў у Падвалоку. Малое, а не баіцца. Сядзеў бы недзе, дурань, на сваёй капусце! Нябось, намахашся, — блізкі свет... Маўчыць, не аказваецца і блясна на доўга адпушчанай дарожцы, дошчачку якое дзед падлажыў пад сябе. Сяды-тады ён патузвае жылку, правярае, хоць і не вельмі верыцца, што ў такую глухату які-небудзь вар'ят схопіць. Няхай сабе цягнецца... Пры немцах адзін партызан расказваў, што ў іхняй Арлоўскай губерні, ідучы калісьці ў царкву, мужык браў з сабою аброць: мо трапіцца каняжына якая на дарозе, дык пад'едзем!..

Потым стары ўспамінае пра сваё ранішняе здарэнне. Спазніўся вась толькі дарма, выбраўся з дому ў свіныя галасы... Ён доўга маўчыць.

А Гапначка перагнулася тым часам цераз левы борт і пялэхтаецца ручкамі ў вадзе.

— Сядзь, дурпенькая. Не дай божа чаго, дык я не вельмі вырну за табою. Такі шчупак з мяне, што абое — на дно. Сядзь хораша, як сядзела.

Кажучы гэта, дзед не спыняецца думаць пра сваё. Думаць — мала, трэба і падзяліцца думкай з добрым чалавекам.

— Жыве другі,— пачаў ён,— і сам не ведае, на якім ён свеце. Такі лес, унучачка, што душа радуецца. Над самым возерам, сасна ў сасну! А тут узялі ды зрабілі падсочку!..

— А што гэта?

— Смалу пускаюць з сасны.

— А навошта?

— Лес гэты думаюць секчы. Крапівою б каторага, каб ты сесці паўгода не мог!.. Хто дзе ўздумае, як уздумае, так і кладзе гэты лес... Хадзіў я днямі ў раён. А па дарозе зайшоў да Васіля Раманавіча, таму што мы з ім, унучачка, часта любім пагаварыць. Вунь туды!..

Ён кіўнуў барадою ў той бок, дзе — пад шасцю-сямю кіламетрамі гладкай вады — віднелася новая дача. Ганначка вельмі пільна паглядзела ў той бок і, нічога, апроч светлай плямкі ў сіне-зялёнай смуге лесу, не ўбачыўшы, сказала:

— У іх ёсць хлопчык Ігар.

— Ёсць, унучачка. Я ж табе пра яго гаварыў. І сам Васіль Раманавіч таксама чалавек харошы. Акадэмік. «Мы, кажа ён мне, дабяромся да іх, Астап Іванавіч, да такіх лесарубаў!..» Вось, думаю, такога б нам начальніка ў раён!.. А ўчора гэта, унучачка, іду я зноў каля дачы, заходжу, а той Васіль Раманавіч як не ехаў у Мінск, так і не едзе. Няўжо ж вы, кажу яму, чакаеце, пакуль замест Пярэймаўскага бору адны пеньчукі застаюцца? А ён смяецца, седзячы ў цяньку, у такім, унучачка, крэсле, што ўсё гайдаецца сюды-туды. «Зробіцца, кажа, Астап Іванавіч. Не будзьце, кажа, пісімілістам». Хлопец ты, думаю я пра яго, таксама не маладзён — казаў, што шэсцьдзесят год,— але няўжо ж ты і праўда так ужо знябыўся ды здарожыўся? Само ж яно не зробіцца. Сабе ты, нябось, не чакай, пакуль яно зробіцца само — кубаметраў са сто на

дачу спляжыў. Яшчэ і так лесу — гектараў са два — пры-
гарадзіў. Каб пават і па грыбок не выйсці з-за плота!..

Ганпачка ўжо не перапытвае. Яна сядзіць зусім спа-
койна, глядзіць па дзеда і па ўсё зусім ціхенька... І дзед
здагадваецца, у чым тут справа.

— Зараз, упучачка, даграбёмся. Каб не гэтая дзера-
вяка, дык мы б з табою... А во! Бачылі вы?..

Ён пусціў вёслы і выхапіў з-пад сябе дошчачку да-
рожкі.

— Ага! І добры, відаць! Ты толькі, упучачка, сядзі!
А я яго... Каб яго бог пампожыў!..

Стары стаяў у лодцы на ўвесь свой высокі рост і, з
тварам на-маладому радасна напружаным, туга наматаў
дарожку на дошчачку.

— Пахадзі! Пазухуй! Калі ўжо ты, дурніца, учапіўся
ў такую пару, дык я цябе... Ага!..

Над вадой паказалася раскрытая ў смяртэльным жаху
зяна драпежніка...

Убачыўшы такія чалеснікі, такую браму, пераважная
большасць спінінгістаў крычыць звычайна: «Кілаграмаў,
брат, з дзесяць!» і перабольшваюць, вядома, разоў так у
тры ці ў чатыры. Дзед Вячэра ўжо аж надта прывык да
гэтай куплі на вока: ён памыляўся толькі на грамы.
А ўсё ж і ён хваляваўся цяпер, як малады. Наструпены
падзейнай жылкай шчунак, як аўсяны жарэбчык на кор-
дзе, кызырыўся не вельмі доўга. Стары то папускаў яму,
то зноў напінаў дарожку, а потым, адчуўшы момант, па-
валок без усякага лішняга спосабу. Прыгнуўшыся, ён
узяў з-пад ног вялікі падсак, спрытна падвёў яго пад
шчунака і папусціў дарожку. Насмерць перапалохацы
дураць адчайна, слепа шырнуў у вялікую сецістую тор-
бу і вось ужо закалыхаўся ў ёй пад паверхняй вады, вось
ужо, вызвалены з падсака, пляспуўся на дно лодкі.

Стары ўчапіўся адной рукою ў яго бяргвеністы хры-
бет, другою моцным рыўком націснуў лыч уніз і адчуў,
як усярэдзіне, у каркавіне шчунака хруснула косць.

Бліскавая, слізкая рыбіна пакінула пругка і ліхаманкава змяіцца ў руках, абмякла і лягла на чорнае, смаляное днішча. Зеленавата-залацістая, у белы гаршак.

— Два з палавінаю, ад сілы — два шэсцьсот! — выдыхнуў, зверну гледзячы на здабычу, стары.

Трохі напалоханая ўсёй гэтай валтузнёй, светленькая Гапначка ўжо смяялася, падскокваючы на лаўцы, усплёскаючы поўнымі загарэлымі ручкамі:

— Міхасю! Дзядуля любенькі, Міхасю! І шчупака, і торбу з сілявай — усё!..

— Усё, унучачка, усё яму, — гаварыў яшчэ задыхана дзед, ужо беручыся за вёслы.

4

Сілява вельмі смачная і ў юшцы. І мудрыць доўга не трэба: перамыў яе ды ў чыгун, чым больш, тым будзе тлусцей ды смачней. Солі туды, пару бульбін, калі ёсць пад рукою, хаця б з адну цыбуліну. Вядома, калі б перцу ды лаўровага лісту — яшчэ лепш. А то ёсць у каторых мускатны арэх... Ат, сіраце — прыкіпіць у жываце! Не дай божа горшай бяды, як юшка без таго арэха ці без перцу...

На загуменні вёскі Нівішчы, на сухепькім пяску, крокаў са тры ад возера, каля альховага куста варушыцца, патрэскае невялікае вогнішча. У бледным полімі стаіць трыножка, на якой — вялікі чыгун. Юшка толькі што пастаўлена. Дачка дзеда Вячэры, яшчэ не старая, рухавая ўдава Надзя, толькі што прыбегла са жніва зварыць абед майстрам, што робяць хату. Паставіўшы юшку, Надзя чысціць шчупака: «Рыба з рыбай... Ну што ж! Гэта ж не тое, што свая печ...»

З двара зусім добра чуваць, як там цюкаюць сякеры. Бацька педзе камадуе, дай яму бог здароўя. Гэта ж такое бярвяно прывалок! І не спыталася пават, дзе ўзяў: у лесе ці дома? Нешта яно ляжалае... Відаць, сваё. Пад вокны, кажа, вельмі добра. Бо хату ж не новую рубяць,

а перасыпаюць старую. Пяць кубаметраў толькі і далі ў раёне. Начальнік малады яшчэ, але ўпарты. «З лесам,— кажа,— дэтачка, цяпер у нас вялікі дыфінцыт. Будуўцеся з мясцовых матэрыялаў: з цэглы, з саману. Дык мы тады паможам вам і шыфэру дастаць». Гаворыш ты, хлопца, можа, і добра, але дзе ж я тых мясцовых матэрыялаў вазьму, калі іх у нашым калгасе не робяць? Ды ці з маім ротам мышэй лавіць? Хай ужо як хлопцы падымуцца. Юрка вунь з сякерай на вугле сядзіць, як сапраўдны работнік. А Міхась... Яна ўзняла вочы ад шчупака і паглядзела на возера... Ад берага да глыбіні — ідзеш, ідзеш, ідзеш, ды і агоркне. Вось дзе хіба раскоша малым! Як качаняты, плешчуцца на мелізне. Вунь як крычаць! І Міхась там, і Ганначка...

Стары Вячэра падышоў амаль зусім пячутна. Калі Надзя азірнула на шоргат босых ног, бацька, па звычаю свайму, без шапкі, стаяў ужо за яе спіною, з-пад рукі глядзячы туды, дзе шумелі малыя.

— Ён нас сустрэў вунь там! — паказаў рукою стары.

— Цэленькі дзень з вады не вылазіць,— з усмешкай дадала дачка.— А вас дык не мог дачакацца. Галовы ўсім папрабіваў: «дзед ды дзед!»...

— А яна гэта яшчэ ў лодцы сукеначку з сябе, портачкі з сябе, а сама — плясь у ваду. Панавучваліся! І не пазнаеш цяпер, каторае тваё: усе голыя, усе трапечуцца, усе крычаць!..

— Вы, тата, прылеглі б дзе ды адпачылі. Зробяць і без вас. А я вось зараз...

Стары, нічога не адказаўшы; пайшоў у ваду. Нават не падкасаўшы сваіх шэрых картовых калашын.

Свежыя людзі — скажам, дачнікі, якія прыязджаюць на рыбгасаўскі бераг,— вельмі здзіўляюцца, што многа рыбакоў зусім не ўмеюць плаваць. Хто не ўмеюць, а хто нават не любіць. Саўка Сякач з Падвалокі і спаў бы, здаецца, у лодцы, а ўжо гадоў з дваццаць — сам хваліцца — не купаўся ў возеры. Няхай сабе дзівяцца, хто хоча. І стары

Вячэра, «кароль вугроў», таксама плавае, як калун. Аб гэтым страшна падумаць, калі бачыш, як ён спакойна стаіць у лодцы, выбіраючы перамёты, а лодку тую шыбае з хвалі на хвалю, як трэску!..

Каб лягчэй было згінаць патруджаны на зрубце крыж, стары спыніўся толькі тады, калі вада зацяла яму па калепі. Цяжка нагнуўся, зачэрпаў жылістымі зверху, каравымі з сярэдзіны рукамі чысценькай цёплай вады і з асалодай у ёй запырхаў. Яшчэ, яшчэ раз. Добра! Хацеў нават гукнуць на ўнукаў, але падумаў: «Няхай сабе! Ім цяпер не да дзеда...» І зноў пабрыў да берага.

— Жывуць каторыя,— пачаў ён, прысеўшы каля вогнішча,— жывуць ды глядзяць, каб толькі дзе-небудзь уварваць, адскубці, пацягнуць... Чужому не скажу, дачушка, бо брыдка... І я табе гэтак палена не сваё хацеў прывезці, а таксама крадзенае. Учора такое злосці набраўся за тую падсочку... Я гаварыў ужо табе. Ды і на Васіля Рамапавіча, што марудзіць... Ужо з Іванам да самай Дзікай Бабы падплылі. Леспіку Буглацкаму, падумаў, залію тым часам вочы якою-небудзь пярцоўкай і — як камень у возера... Але ўсцярог мяне бог на старасці год. Не наеўся ты, кажа, Вячэра, дык і не наліжашся. Няхай стаіць тая сасна ды богу дзякуе, што я хацеў ды мне хацень не даў...

Подых дыму, чортведама адкуль і як разгарнуўшыся, махнуўся па Надзіных вачах. Не выціраючы слязы, жапчына глядзела на бацьку, трымала за доўгую ручку скавараду і ніяк не магла прыдумаць, з чаго тут пачаць...

— Можа, тата, Івану гэта не падабаецца, што вы сваё гатовае з двара бераце? Івану ці Мані...

— Яно, вядома, дачушка, кожны дурань зможа гатовае ўзяць. Але ж я яшчэ ў сваёй хаце гаспадар. Каму не падабаецца, дык той і памаўчыць. Скажам, маё сонца ўжо нізенька, ужо я не магу, як рапей, поч апоўнач ці на вугра табе, ці на сіляву, ці на шчупака... Але ж і пенсія мая, мае пяцьсот рублёў, таксама на дарозе не валяюц-

ца!.. Ды пешта мы з табою, дачушка, не пра тое. Івап табе брат ці не брат? Двое ж вас толькі — меншых — і засталася ў мяне. А такой Мані, як наша, днём з агнём пашукаць...

Да тае слязы, што ад дыму, далучылася раптам яшчэ адна. Надзя ніжэй схілілася пад скаварадою.

— Нічога, дачушка... Каб жа яна, бяда, ды толькі па лесе хадзіла! Тут не падменішся: дай, можа, я за цябе памру. Колькі ўжо раз я лёг бы тым часам!.. Маці твая, нябожчыца...

Ды тут іх вельмі дарослую, сумную гаворку абарваў дзіцячы смех і крык:

— Ура! Здавайся!

Гэта крычаў Міхась, а з ім, не менш ваяўніча, і Гапначка. Абое — голыя, мокрыя, укачаныя ў пясок.

Яны падкраліся з-за куста. Усё было зроблена вельмі ўдала. Спачатку яны паўзлі — зусім-зусім так, як Міхась бачыў нядаўна ў кіно. Потым беглі прыгнуўшыся. Потым зноў паўзлі... Ды толькі вось дзед зусім не спалохаўся. Ён сядзіць, абняўшы худымі рукамі мокрыя калені, і, закінуўшы галаву, рагоча.

— Дзед! Ну, дзед! Ну, годзе!

— Годзе, унучак, годзе. Не буду.

— Ты па вайне быў?

— Хай яна спрахне — быў.

— Я ведаю! Ты быў і па японскай, і па мікалаеўскай, ты і з напамі за возера ваяваў!.. За тую вайну ў цябе Георгіеўскі крыж, а за гэтую — толькі партызанскі медаль. Бо ты ўжо быў стары і толькі так намагаў партызанам!..

— Годзе ўжо, ты! Завучыў, як малітву! — памкнулася перапыніць яго маці.

— А Гапначка кажа, што як мы падкрадземся ды крыкнем, дык дзед спалохаецца... А ты...

— І не казалася! І не казалася! — смяялася, намагаючыся закрыць яму рот, дзяўчышка.

— А я ёй кажу...

— Ды годзе ўжо ты, смала! — крыкнула маці. — Дзе ж ваша вопратка?

— Там!

— Ваяка! Раскрычайся тут, галапунец! І з дзеўкай яшчэ стаіць. А ну, бягом апрапаца! Будзем палуднаваць.

Апошняя было сказана не толькі без усякай злосці, а нават з пайкай шматаб'яцаючай суровай пяшчотнасцю. Голыя, выпеставаныя сонцам і вадой, рыбацкія анёлачкі хоць без крылаў, ды лётам ірвануліся з месца, пацешна пабеглі па светлым і пухкім гарачым пяску.

— Дзяўчынка, няўрокам кажучы, як бурбалка! — засмяўся ўдагон стары. — І Міхась удалы хлопец. Ёршык чысты, дый годзе! Радасць табе адна — і малы, і старэйшы. Спраўныя хлопцы, дачушка, а ты...

Неўзабаве ёршык і бурбалка, адзін у чорных кароценькіх штоніках, а другая ў светлай сукепачцы, ішлі аб'явалі старога па дарожцы з берага да зруба, і вельмі ж хацелася ім узяць свайго дзядулю за рукі. Аднак абедзве яны былі занятыя: дзед нёс перад сабою вялікі чорны і гарачы чыгун з юшкай, абгарнуўшы яго анучай. Мама хацела ўзяць чыгун сама, але дзед ёй не даў. І вось яна ідзе ззаду за ім і нясе толькі скавараду і місу з кавалкамі ўсмажанага шчупака.

— Дзед! — забягае наперад Міхась.

— Ну, што?

— А ты тое палена падняў бы?

— Якое?

— Ну, тое, што ты прывалок!

— А-а, тое. Відаць, падняў бы. Каб толькі вытрубіў усю гэтую юшку ды мо яшчэ каб умяў усяго шчупака. Ну, ды хлеба тым часам бохап, як добрае кола.

— А мы купаліся, і хлопцы кажуць, што ты не падняў бы.

— Ат, нічога яны не ведаюць.

— Глобышаў Лёнька, дык той не ведаў нават, за што ты называешся «кароль вугроў»!..

— Вось, бачыш! Які, упучак, кароль, такая і слава.

Каля зруба, пад бэзам, яны абедалі: дзед, мама, іхні Юрка, два чужыя дзядзькі, што паняліся перасыпаць іхнюю хату, і Ганначка з Міхасём. Малыя сядзелі, вядома, абапал дзеда. Пасля мама зноў пайшла ў поле, а тыя дзядзькі, Юрка і дзед «прылеглі трохі адпачыць». Трохі, трохі... А самі ўжо і паснулі, ужо і храпуць!..

Міхась задумаўся, стоячы перад сваёй госцяй пасярод пустога, залітага сонцам двара, закіданага трэскамі і пацярушанага саломай са старой страхі. На вішні яны ўжо сёння былі двойчы. Яблыню трэслі таксама. Ажно не елася цяпер ад аскомы. Купацца, можа, пасля. На гасцінец ісці — неахвота. У поле, назіркам за мамай, — дарма, бо прагоніць назад...

— Давай у «класы» пагуляем! — сказала Ганначка.

Яны разграблі салому і трэскі, нарысавалі кіёчкам «класы». Паскакалі трохі на адной назе, а потым Міхась сказаў, што больш не хоча.

— Я пайду хутка ў школу, — паведаміў ён навіну, якую ўжо і Ганначка чула не раз. — Мне яшчэ два месяцы не хапае да сямі год, але настаўнік кажа: нічога. І я ўжо ўмею пісаць.

— Ну, напішы што-небудзь. Як наша Гэля.

— Якраз, вельмі твая Гэля напіша!..

Чым напісаць — Міхась ведаў. У старэйшага цеслі, дзядзькі Антося, які храпе вунь паміж дзедам і Юркам, ёсць за халявай чорны плоскі аловак. Ён вельмі вялікі і называецца сталярскім. Доўга не думаючы і не раячыся з Ганначкай, Міхась на пальчыках падкраўся да дзядзькавай нагі і асцярожненька, нават падпёршы языком шчаку, выцягнуў той сталярскі аловак. «На сценах пішуць толькі такімі. Напішам — і зноў яго дзядзьку ў халяву. А напісаць найлепш вось тут».

Сасповае бервяно, якое дзед уранні прыцягнуў, было ўжо хораша аплазавана, узятая ў вуглы і называлася цяпер «падакопцем». Яно легла ў сцяну якраз на вышыні

Міхасёвага лба. Забыўшыся, што дзядзькаў аловак не хімічны, хлопчык паслініў яго і ўзяўся за работу. Пакуль ён мазольна, зноў падпёршы шчаку языком, выводзіў адну за адной сем літар, з якіх складаліся два яго заповітныя словы, Ганначка глядзела на Міхасёву руку і на таямнічае пятляне тоўстага алоўка, як зачараваная. За сёмай літарай стала кропка. Каб напісаць яе, Міхась апошні раз паслініў сталярскі аловак і выкруціў гэтую кропку ямачкай у не зусім яшчэ зацвярдзелай смаліста-духмянай драўніне.

— О! — сказаў ён голасам пераможцы.

— А што гэта?

— Вось і не ведаеш!

— Мі-хась-ка, што-о?

Чарнявы, загарэлы ёршык, унук старога «караля вугроў», горда і радасна прачытаў:

— Мой дзед.

ТУГА

1

Андрэю

Калі праўду сказаць, дык і тут было часам пядрэпна.

Перш за ўсё, тут было вельмі многа вады, і яна называлася мора. Глядзіш з самага берага, седзячы на пяску, глядзіш з высокага абрыву, са сцежкі ў шорсткай траве — а яно ўсё бясконца мора ды мора!..

Пясок гарачы, і мама сцэле для Юркі шырокі, калматы ручнік. Горача вельмі і зверху, бо сонца тут пячэ ўвесь дзень.

Тата знайшоў чатыры кіёчкі, прыпосіць іх сюды, утыкае ў пясок і зверху нацягвае прасціну, якая тады называецца тэнт.

Спачатку Юрка баяўся мора і не лез у яго. Ён то ляжаў пад тэнтам, то ішоў на самы бераг і шпурляў у мора каменьчыкі. А іх тут таксама вельмі многа. І яны называюцца галька. У тое, другое лета, калі Юрка з мамай і татам жылі ў лесе пад рэчкай, каменьчыкаў было куды менш. Там іх тата збіраў для Юркі і ўсё знаходзіў мала. А цяпер — кідай, кідай, ажно рука забаліць!.. І так — то пад тэнтам ляжы, то гальку кідай. І сёння, і ўчора, і ўжо даўно, даўно!.. І тата смяўся:

— Эх ты, курыца! Трэці дзень на курорце, а ўсё сядзіш ды глядзіш.

Ды вось тата ўзяў Юрку на рукі, запёс у мора і, колькі малы пі прасіўся, паставіў яго ў ваду на саменькія грудзі. Юрка яшчэ ўсё то крычаў, то дрыжаў, то пачынаў смяяцца, а вада як плюхне на яго — і ў рот, і ў вочы, і на валасы!.. Ды такая ж салёная, страшная!..

Ну, так было рапей, калі Юрка баяўся мора. А цяпер ужо мама баіцца, каб ён не лез. І аднаму купацца Юрку не даюць,— і тады, калі ціха, і тады, калі на бераг коціцца з шумам адна за адною вада, якая ў той час называецца хваля.

— Сёння, сыноч, хваля вялікая, ты купацца не будзеш. Ты — харошы, і ты не будзеш пават прасіцца.

Праўда, харошым тут быць вельмі сумна, але ж і з мамай трэба дружыць. Тату добра — ён купаецца і тады, калі тая хваля аж падта шуміць і хвошча па беразе, пават тады, калі мама і яго — такога вялікага! — просіць, каб не купаўся.

У той дзень Юрка прыдумаў нештачка вельмі вясёлае. Ён браў сваё блакітнае вядро з намаляваным на баку вялізным жоўтым яблыкам і ішоў да самага берага. Берага, зрэшты, цяпер не было. Хваля за хваляй так шумна і так злосна каціліся на гальку і пясок, што бераг усё ўцякаў — быў то бліжэй, то далёка... Хваля адкоціцца, і толькі пена, як з мыла, усмоктваецца ў гальку і пясок. А ты бяжыш следам за берагам, каб чарпануць вады. І толькі ты сагнешся — хваля зноў як плясне, і бераг твой пабег, пабег, а ты ўжо стаіш у вадзе. І ты з вады ўцякай, бо хваля другая таксама — як плясне!.. Мама ўсё яшчэ баіцца, а то і крычыць нешта, хоць што яна крычыць — не чуць, бо відаць толькі, як яе рот раскрываецца. Затое тата не крычыць. Ён пават так сядзіць ды так павернецца бокам, што нібы цябе і не бачыць... У гэтым іменна ўвесь смак гульні. Юрка падкрадаўся да таты з вядзерцам вады ды знячэўку па спіну як плюх-не! — тата ажно падскочыць і закрычыць. Як жа гэта прыемна Юрку і як жа тут парогчашся! І можна яшчэ і яшчэ раз, бо тата будзе кожны раз так сядзець, што нібыта ён нічога і не бачыць...

Вось і ўсё, што вясёлае.

Праўда, было аднойчы вельмі вясела ў кіно.

Першы раз, калі Юрку ўзялі туды, ён спачатку глядзеў, потым драмаў, а тады і зусім заснуў у таты на кале-

пях. І мама сказала, што лепш ужо яна сама не пойдзе ў кіно, але ж і дзіцяці марнаваць не будзе. Але і назаўтра пайшла, бо карціна, казалі, вельмі ж цікавая.

Кіно тут не такое, як у іх, у Мінску, а проста на дварэ. Цёця ўпушчае туды праз брамку. І за брамкай лаўкі ста- яць, навокал высокі плот, а столі няма. На сцяне расцяг- нута палатно, якое і тут пазываецца экран. Дзе левая ручка — там плот і дрэвы, а дзе правая ручка — там плот і, пад абрываам, мора. Яно так далёка ўнізе, што адгэтуль нават і не чуць, як шуміць. Толькі месяц высока над мо- рам, а на моры доўгая, бліскучая дарожка. Пакуль па- чнецца кіно, навокал сакочуць конікі, якія тут называюць- ца цыкады. А ўжо калі залапоча рухавік, калі на экране пакажуцца людзі і зайграе музыка — тады чуваць толькі кіно. Але яно зусім не вясёлае, бо гэта ж не Бураціна і не Беласнежка, а толькі ўсё для вялікіх. Усё нешта гавораць, гавораць... І сумна.

Ды вось раз на экране паказаўся сабака... Вялікі, вя- лікі! І чорны. І ён як загаўкае!.. А тады за плотам, з таго боку, дзе пад абрываам мора, — таксама нешта як загаў- кае!.. Ужо не з экрана, а нейкі жывы сабака, што, відаць, сядзеў дагэтуль ціхенька ды глядзеў кіно. І ўсе дзядзі і цёці зарагаталі. І Юрка так рагатаў, і так хацелася пра гэта гаварыць, што мама ажно зазлавала...

І Юрку ўжо не бяруць у кіно. Кладуць яго спаць, а самі ідуць. І ён калі адразу засне, а калі дык ляжыць і думае.

Сёння, напрыклад, думае.

2

У слоўніку трохгадовага чалавеча слова «туга» пакуль што не значылася. Аднак душу яго — хоць неназваная яшчэ і неўсвядомленая — яна ўжо наведвала.

Адчуванне гэтае, лепш сказаць — цэлы комплекс воб-

разаў і звязаных з імі пачуццяў пачаўся ад брэху — таго, з экрана і на экран.

Здаравенны, чорны кіно-сабака і той, з-за плота, яшчэ певядомы, брэхам сваім напамнілі Юрку далёкага, добрага друга, ад якога хлопчык спачатку доўга ехаў машынай, а потым высока-высока ляцеў самалётам...

Юрка забраўся ажно сюды, дзе мора, а Шарык застаўся там, у цёцінай вёсцы, па лапцугу.

Цёці Верыц сабака быў вельмі добры, але нецікавы і нават смешны з выгляду: пярэсты, палавіна галавы белая, палавіна чорная паўскасяк, як быццам ён завязаў нейкай лапінай падбітае вока і ўсё падвільвае хвастом ад сораму. І зусім не кругленькі, хоць і называецца Шарык.

Можа, каб Юрка баяўся яго, як ён баяўся спачатку мора, дык самі б яны і не пасябравалі. Але ж Юрка не вельмі баіцца! Ён не баяўся яшчэ і ў тое другое лета, калі яны жылі ў лесе над рэчкай і калі там было многа-многа індыкоў, а ён аднойчы сам зайшоў да іх, у загарадзь, і ўсё крычаў, як паравоз, каб яны балбаталі... І Шарыка ён не пабаяўся, а назаўтра пасля таго, як да цёці прыехаў, сам падышоў да цюцькі і пагладзіў.

Цюцька ляжаў у будцы, палажыўшы сваю пярэстую галаву на парожак, і ціха пазіраў на двор, дзе быў якраз поўны парадак.

Калі маленькі чалавек, што спаў і еў сёння ў іхняй хаце, павёў рукою па яго лабаціне, Шарык заплюшчыў вочы і ціха зашастаў хвастом па саломе.

А быў ён, Шарык, не з ціхіх. Брахаў вельмі многа і вельмі ахвотна, то злосна, то весела несучы службу, на думку самога — зусім неабходную ў гаспадарцы.

Брахаў ён нават на жоўтага, карнавухага ката Базыля, абы той трапіў яму па вока. Хоць Базыль і сам быў не лайдак які-небудзь, а сур'ёзны работнік, стары ўжо і, можа, больш за Шарыка паважаны ў хаце, — ён добра ловіць мышэй і вось ужо адзінаццаць год мармыча казкі цёцінай Іры, з якой яны, цёця Вера казалі, і парадзіліся ў адну

зіму. Так што Базыль не вельмі баяўся Шарыкавага брэху, хоць, само сабою, блізка каля будкі не хадзіў.

Найбольш і наймацней брахаў Шарык тады, калі Іра выганяла з хлява свінню і трое парасят, каб удваіх з Юркам гпаць іх на пасту.

А трэба сказаць, што цёці Верыша Ірачка вельмі вясёлая, і Юрка любіць яе. Яна і гуляе з ім, і свінсёй яны разам пасуць, і казкі яму вечарамі расказвае. У Іры балела вока, і цяпер яна носіць акулёры, як старая бабка. І ўсё бегает, шмыгае ды смяецца. А сама малая ды худзенькая. Дык Юркаў тата выдумаў, што яна — мыш на пецсіі.

— Ты, мыш на пецсіі, што ты ўсё толькі маўчыш ды гыкаеш? Ну, скажы: ма-ма, та-та, ка-ры-та... А што, і не ўмееш гаварыць! Смяешся толькі: гы ды гы.

У адказ Ірачка не толькі рабіла сваё «гы», але і смялася ціхім ды такім жа смяшлівым смехам, што ты глядзіш на яе дый сам засмяешся.

Маўчала Ірачка толькі з вялікімі. А так яна вельмі добра ездзіла верхам на іхняй свінні. Разбяжыцца, падскочыць, крыкне «эп!», перавесіцца жыватом, перакіне нагу і сядзе. «А ну,— крычыць,— садзіся, Юрка, на прычэп!..» Вялізная белая свіння, якая — мама пяці падсвінкаў і называецца Каруля, бяжыць, трасе вушамі, рохкае — аж за брамку, на вуліцу. За ёю следам — парсючкі і Юрка.

А Шарык ажно ланцуг са сцяны вырывае — так ірвецца і брэша ім наўздагон.

Мілы, харошы цюцька! І лапа твая, відаць, яшчэ не правілася...

Захварэлі Шарык з Юркам у адзін дзень. Але Юрка паправіўся першы. Калі цёця Вера сказала, што сёння ўжо можна ісці гуляць, ён узяў з шафкі ў кухні лустачку хлеба і пабег у будку. Бо пехта дрэнны кіем ці каменем перабіў іхняму Шарыку прырэднюю правую лапу. І Шарык ужо не гаўкаў, як раней, а толькі хныкаў, гледзячы на госця, і ціха, памалу пастаў хвастом на саломе. А Юрка

ўжо не тузаў яго аберуч за вушы і не абпімаў, но ціснуў за шыю, а ціха залез у будку і таксама лёг. І лапы хвораі не чапаў, пават пагладзіць яе баяўся.

— Еш хлеб,— гаварыў ён.— Еш. Ён смачны.

І цюцька, хоць не галодны, узяў у зубы лустачку і не па-свойму, не прагна, як раней, а проста ветліва пачаў жартаваць...

Таксама, як той брэх з-за плота напаміў Юрку Шарыка, лустачка хлеба прывяла, адкрыла ў памяці другі малюнак.

Старая Шутка, цёці Верына авечка з кривым, смешна сагнутым рогам...

Трэба сказаць таксама, што ў цёці Веры ўсе працавалі. Цёця і дома рабіла, і ў поле хадзіла штодня. Іра і свіней пасвіла, і двор падмятала, і мыла падлогу, і Юрку карміла, калі яны толькі ўдваіх былі дома. Шарык гаўкаў і днём і ноччу, пільнуючы хату і сад. А кот Базыль лавіў мышэй, толькі зрэдку лежачы на «кашэчай гары». Так цёця Вера пазывала іх вялікую, заўсёды цёплую печ.

Працаваў і Юрка. З цёцяй Верай ён хадзіў часамі «ў калгас» — лён палось, сушыць сена, куды яны ездзілі з другімі цёцямі на грузавой машыне. З Ірай ён пасвіў свіней.

Але галоўнай Юркавай работай лічылася ў хаце адно — заганыць увечары авец.

Калі яны, авечкі з усёй вёскі, узняўшы пыл, бэкаючы, вярталіся з пашы, трэба было паспець адчыніць брамку, выбегчы на вуліцу, адлучыць ад чарады свае і загнаць іх у двор. Гэта, зрэшты, было няцяжка. Шутка ішла дахаты сама, ведучы за сабою сям'ю: барана Шмэрку, авечачку Дусю і маленькіх, яшчэ безыменных блізнят. Апроч таго, што яна была авечая мама і сама пазнавала свой двор, старая Шутка ведала яшчэ і тое, што Юрка сустрэне яе не так сабе. Як змоўшчыкі, яны амаль штовечара заходзілі з ім за вугал хаты, ён даставаў з кішэні лустачку хлеба, моцна трымаў яе ў працягнутай руцэ, а авечка адкусвала

і старанна, ціха жавала, ах як пацешна варушачы чорпай, наздратай і казытлівай, калі дакранешся, мызачкай!..

У Шуткі дык малая мызачка, а вось у Кветкі, цёцінай каровы,— вялікая, халаднавата-вільготная пыса...

Бо мы забыліся сказаць пра яшчэ адну Юркаву з цёцяй работу,— яны штовечара разам даілі карову.

Пакуль цёця Вера, прысеўшы на маленькім зэдліку, даіла сваю бакастую ды вымістую Кветку, пакуль малако ўсё дзюрчала ў даёпку, Юрка стаяў перад каровай і то правай, то левай ручкай гладзіў яе па пысе. А Кветка то ўсё жавала сваю жвайку, то пакідала жаваць і ўздыхала, і з вялікіх поздраў яе на Юркаву руку цёпла дыхаў шырокі, ласкавы струмень паветра. Ручка міжвольна ўздрыгвала, і хлопец ціхенька, удзячна смяўся.

Мілая, добрая Кветка!..

Кот Базыль быў гарушчы, ён еў што папала, не перабіраючы, хлеб — хлеб, бульба — бульба... Аднак і ён любіў пагрэць сваю старасць тым цёплым Кветчыным малаком, што называецца — сырадой. Базыль хлябтаў са свайго чарапка пад лаваю, а Юрка і Ірачка сядзелі за сталом. І сырадой з хлебам быў такі смачны! Яны яго пілі ды закусвалі папоўніцы, і над губою то ў аднаго, то ў другога рабіліся белыя вусы. І гэта было так смешна! Над цёці Верыным сталом гарэла ў вялікім белым шары электрычная лампа. Акно было адчынена, і на шырокім падаконніку маленькі радыёрэпрадуктар так весела граў, што ажно сам падскакваў. Ажно лісце за акном, на яблыні, варушылася!.. А цёця Вера казалася:

— Ну, я яшчэ падлію. Колькі ж ты з'еў — менш за ката.

І Юрка еў «больш за ўсіх» — поўную шклянку і яшчэ амаль поўную шклянку, і цэлую лусту, як Шутка!..

А пасля яны з Ірай лажыліся спаць. Бралі з сабою Базыля, і ён ім мармытаў сваю казку — адну і тую ж, аднак такую цікавую, цёплую, сонную... Але адразу ім не спалася, і яны рабілі свой «сховашы домік» — накрываліся пра-

сцішай з галавою і там ужо або шапталіся, або хіхікалі. Пакуль цёця Вера не скажа:

— Ну, спаць, рагатуны. А то людзі ўсю ноч разбяруць. Чуець, вупь як ціха?..

І праўда, ціха было. Толькі чуваць, як у трэцяй за імі хаце,— а Юрка ведае: гэта ў Ласёвага Вапкі,— яшчэ ўсё гаворыць радыё. Або яшчэ, вясною, як толькі Юрка прыехаў сюды, жабы кумкалі на балоце, за цёці Верынай капустай. Часамі загудзе на вёсцы ці на дарозе машына. І гэтак хочацца крыкнуць, што гэта — дзядзі Алёшава, таго, што Юрка з ім ездзіў на сенажаць!.. Часамі з клуба на тым канцы вёскі доўга чуваць былі песні і музыка. А то гудзеў у полі трактар, блізка ці недзе далей. І конікі ўсё сакаталі. Ды часам Шарык гаўкне на некага ці на нешта, ці так сабе, прабягаючы ціхенька вакол хаты...

Любы сон неўзаметку залазіў у іхні з Грачкай «схованы домік».

«А лапка яго, відаць, ужо не баліць»,— думае Юрка, адзін у далёкім-далёкім пакоі. Там, каля мора, куды трэба высока, высока ляцець самалётам.

Але нарэшце ён засыпае.

3

І сон прыходзіць з вясёлымі, поўнымі сонца і шчасця карцінамі.

Вось яны едуць у цёці Верыну вёску. Тата сядзіць за рулём, побач з ім мама, а на каленях у мамы — Юрка. І ён глядзіць ды глядзіць у акно. Але ўжо змяркаецца, і тата ўключыў фары. Як гэта добра! Спачатку мігціць калоссе абапал вузкай дарогі, а тады пачынаецца грэбля і паша, дзе ўжо нікога няма: ні дзяцей, ні свіней, ні гусей... А потым з мосціка нешта белае — як шыбане! — і пабегла, пабегла да гумнаў...

— Ага, твой Базыль,— кажа тата.

І Юрка крычыць:

— Гэта ён сустракаў мяне! Ён сустракаў!..

І вось яны павярнулі парэшце ў вуліцу, вось ужо цёціна хата, і брамка, і яблыні. Вось ужо Юрка бяжыць туды,— сам, адзін, без машыны, і таты, і мамы! — бяжыць і бачыць, што цёця Вера ідзе і смяецца, што Ірачка бяжыць і таксама смяецца... Гэта ён, гэта Базыль паказаў!..

— Я прыехаў! Я зноў прыехаў да вас! — крычыць Юрка. І ён смяецца і плача ад радасці...

Тата і мама яшчэ ўсё не прыйшлі з кіно. Ніхто не бачыў, як Юрка прагнуўся, шчасліва заплаканы. Але і сам ён яшчэ не вярнуўся ў свой белы, пусты пакой, з цыкадамі за адкрытым акном,— ён толькі паплямкаў губамі, падкурчыў ножкі і зноў паляцеў у краіну духмяных рамонкаў, саспových сцен ды бясконцай і цёплай, басанож абтупанай зеляніны...

У цёці Верыным хляве жывуць сабе карова Кветка, старая Шутка са сваёй сям'ёй і свіння Каруля з падсвінкамі.

Думаеце, што гэта і ўсё?

А другая палавіна хлява называецца адрынай. Там ляжыць сена і салома. Там, уверсе, над лацінамі, гнёзды ластавак. І ластавяняткі ўсё пішчаць, а іхнія мамы і татыносяць ім мошак. А часамі там, недзе ў куточку, знясецца курыца і тады ўжо на ўвесь свет кудаклае.

І ўсё?

Ого!.. Юрка таксама думаў спачатку, што ўсё.

А тут з-пад цёці Верынай адрынкi на траву выйшла — глядзіце! — вожыкава мама, а за ёю тры маленькія важапяткі. Па вялікім для іх, на сапраўдным рамонкавым лесе яны — адно за адным, а мама спераду — прабіраюцца да жоўценькага збаночнага чарапка, у якім — малако. І малако такое смачнае, такое сырадоістае, што ў Юркі ажно язык засвярбеў. Зараз во, зараз будзеце хлябтаць!..

А Юрка — паглядзіць.

— Ну, ну, хутчэй! Хутчэй! — пагінаецца ён над імі, падышоўшы зусім блізенька.

І вожычыха скручвасца клубком. А за ёю скручваюцца клубочкамі і малыя.

«Ну што ж, я пачакаю»,— думае Юрка і лажыцца ў цёплым ад совца, духмяным рамопку.

Падпёр шчочкі загарэлымі кулачкамі і маўчыць, чакае.

Ах, як добра, што Шарык дрэмле ў будцы і нічога не бачыць! А то пачаў бы брахаць і напалохаў бы вожыкаў. Добра, што і Базыля тут няма, а то ён выхлебтаў бы маляко. Добра, што і нікога пакуль што няма, што так ціхенька, светла. Яны вось-вось раскрыюцца. Важаняткава мама расшчэпіць трохі свой вельмі калючы клубок, цікне праз шчыліну і ўбачыць, што гэта толькі хлопчык Юрка ляжыць. А ён жа хоча толькі паглядзець...

«Ідзіце, ідзіце,— думае Юрка,— не бойцеся, тут жа нікога няма...»

Ды раптам чуецца Іраччын голас:

— Юрка-а! Ідзі свіней пагонім! Юрачка-а!..

Ён хоча адмахнуцца ад яе, але нешта дужае-дужае, цёплае-цёплае абнімае яго, і — ніяк не махнеш. Ён хоча крыкнуць: «Ну цябе, гані адна!», ён намагаецца, і крык ягоны вылятае з вуснаў ужо не там...

Гэта мама яго абнімае, гаворачы:

— Юра, Юрачка, уставай! Што ж гэта сёння ты так заспаўся?

А ён крычыць:

— Сама гані сваіх свіней! Сама!..

— Сама пагоніць! — смяецца мама.— Глядзі — разышоўся...

І Юрка прачынаецца капчаткова.

— Трэба снедаць ісці, сыноч. Усе ўжо даўно пайшлі. А мы з табой спазняемся.

Памытага, адзетага, але яшчэ ўсё падзьмутага Юрку за ручку вядуць у сталовую.

Там з яго бесцырымонна здымаюць цюбецейку, садзяць за стол і пачынаюць карміць.

Цёця Паліна Іванаўна, якая пазывасца сястра-гаспа-

дыня, спачатку то ідзе, то спыпяецца каля другіх сталоў, а потым падыходзіць і да іх.

— Добрай ранічкі, — кажа яна. — Ну, і чаго ж мы такія сумнеўкія? Як жа мы спалі? У гэтым заездзе, разумеце, амаль зусім няма дзяцей. Вось толькі ваш ды прафэсара Маркава, Аляксандра Паўлавіча, Вова. Ды Вовачка, разумеце, прыхварэў ангінкай і пакуль што па пасцельным рэжыме. А так бы яны гулялі разам. Вовачка таксама, як і Юра, вельмі прыстойны хлопчык...

Цёця сястра-гаспадыня і сама вельмі прыстойная. У чысценькім, хрумсткім халаце, поўная, ходзіць салідна, пібы плыве, і гаворыць ласкава, роўненька.

І ўсё тут вельмі прыстойна — пальмы ў кадках, сталы пад беласнежнымі пакрухмаленымі абрусамі, дзядзі і цёці, што вітаюцца па пяць разоў на дзень. І мама не крычыць на Юрку, як дома, а толькі ўсё шэпча ціхенька, прыстойна:

— Еш! Божа мой, еш ты!..

І ў тую раніцу ўсе тут, вядома, вельмі здзівіліся, калі такі мілы ды ціхі хлопчык, седзячы з мамай і татам, раптам крыкнуў па ўсю сталовую:

— Я тут ждохну ў вас! Я хачу да цёці Веры!

АПОЎНАЧЫ

За дваццаць пасляваенных гадоў я гэты хутар бачыў і вясной, і ўлетку, і ўвосені...

Вясной — калі трава асцярожненькай зелянінай пацягне даўно не арачыя ўзгоркі, стракатыя ад сумных валуноў і рэдкіх кусцікаў ядлоўцу; калі ў лагчыне перад старою хатай зацвітуць вішні, а шматок зямлі разварушыцца шэрай свежасцю — на грады нейкія і трохі бульбы.

Улетку — калі бліжэй да гасцінца, па якім я іду або еду, амаль крынічна цурчыць сабе звільістая рачулка, супроць плыні якое трымаецца мужны мясцовы пячур; калі дарогу пешаходу ці машыне перабягае, свідруючы пыл, па-інтэлігенцку сыценькі і па-хлапечы легкадумны суслік; калі я, не ўпершыню гледзячы на гэтыя запусцелыя, выпражаныя сонцам узгоркі, такія педарэчныя ў нашай, наогул хлебнай, мясцовасці, не ўпершыню чамусьці ўспамінаю палесцінскія пейзажы Паленава. Без Хрыста, без людзей, толькі з дзікай, спякотнай сумотай прыроды.

Увосені — калі на кірмашных вазах, зусім як быццам неасуджана, спакойна і сыта парохкваюць сальныя парсюкі, а ў кошыках дробнымі кветкамі чырванеюць грабепчыкі курыных навабранцаў-пеўнікаў; калі наш любы свет наскрозь прапахне антопаўкай, а маладзенькая, стрункая рабіна каля сцежкі стаіць, цнатліва абцяжараная першымі, румянымі ад шчасця грошкамі.

Толькі зімой, у белай, лютай бездані, я памятаю яго, гэты хутар, з вайны. Нібыта я яго больш ніколі не ба-

чыў — пі з сапей, пі з машыны, пі з рыплівай заспежапай сцэжкі.

Не з дзёп вайны памятаю, а з пачэй, яшчэ больш дакладна — з адной завірушняй поўначы...

Цяпер толькі адзін гэты ўпарты небарака ліпіць у лагчыне паміж узгоркамі, якім, на добры лад, найлепш было б зноў, як даўней, парасці сасопнікам. Усе іншыя хутары спакваля вярнуліся ў свой родны гарадок, адкуль іх калісьці, з цяспоты вуліц ды завулкаў, выпрасілі каморнікі буржуазнай Польшчы.

У вайпу ў гарадку былі пямецкі зондэрфюрэр і беларускі бургамістр, прыезджыя жапдары і мясцовыя паліцаі. Апорны пункт фашызму, своеасаблівы маленькі гарнізон. Пад канец акупацыі, як гэта рабілася ў такіх гарнізонах, рэшце мужчын гітлераўцы, не пытаючы згоды, выдалі зброю і назвалі іх самааховай. З адборных катарэзнікаў-паліцаяў арганізаваны быў карны эскадрон. На вышках, што тырчалі пад дратамі ды бункерамі гарнізона, стаялі вартавыя з кулямётамі. Бліжэйшыя хутары былі, такім чынам, заўсёды на вачах ва ўлады, у арбіце амаль прыцэльнага агню.

Па-рознаму мы, партызаны, любілі іх, гэтыя хутары...

На адным з іх трох нашых хлопцаў, што асталіся перадняваць у знаёмага, хтосьці выдаў. Яны адстрэльваліся і згарэлі разам з гумном. А хутаранца з сям'ёю чамусьці не расстралялі, а толькі вывезлі ў Нямеччыцу, адкуль ён, дарэчы, і не вярнуўся...

На другім хутары мяне з таварышам карміла пеляноччу — небагата, але цёпла — ціхая, спрацаваная жапчына. Маці іншых дзяцей (у хаце былі яе муж, дарослая дачка і сын-падлетак), яна, вядома, і баялася за іх, і нас шкадавала — і самым звычайным, і самым святым шкадаваннем, якога мы бачылі многа ад нашых людзей.

На трэцім хутары, ледзь не найбліжэйшым да гарнізона, у нас быў сувязны. Такі сабе, з выгляду малапрыкметны, дзядзька Журавель, якому якраз больш пасавала

быць пезаможным хутаранцам, чым мешчанінам, бо тым і ў гэтым гарадку, згодна з нейкай дурной местачковай традыцыяй, палежыцца лічыць вясковых хамамі. Дзядзькавы вока і вуха служылі нам штосьці з паўгода, а потым ён раз не з'явіўся на ўмоўленае месца, другі раз, трэці... І мы паехалі праверыць.

Ноч выбралі на гэта адпаведную, калі, як кажучь, добры гаспадар і сабаку на двор не выжанае. Завая пачала пашкрэбваць ды пасвітваць звечара.

Пры копях, якіх мы паставілі ў зацішку за гумном, застаўся Ермакоў. Туды Журавель паслаў свайго сына, падкінуць «беднай скацінцы» сена. Самога дзядзьку Коля Шчэрба затрымаў для гутаркі ў сепцах. А я зайшоў у хату.

Я быў усё-такі прастуджапы, у чым зусім упэўніўся ў дарозе. Цяжкая галава гула, то горача рабілася, то хладна. Сёння мне, дурню, не ехаць было, а выпіць чаго ды прапаець пад кажухом...

Вокны былі знадворку, для цяпла, пазавешваныя саламянымі матамі. У хаце душна. Гаспадыня, мы ведалі гэта з даўніх скаргаў Жураўля, была нямоглая; яна ляжала на печы і толькі час ад часу шамацела за комінам — ці ад нямогласці сваёй, ці ў непакоі. Цьмяная, нібы таксама спалоханая, лямпа прымасцілася на століку каля шырокага нікеляванага ложка. На ложку, амаль прыціснуўшыся бокам да сцяны, ляжала чарнявая маладзічка, да самага рота пакрыўшыся чырвонай ватняй коўдрай. Адгэтуль, з другое падушкі, устаў нядаўна, на зусім печаканай трывозе, гаспадарскі сын.

Дзве думкі прамільгнулі ў маёй галаве, калі я першы раз зірнуў на гэты ложак. Адна — маладая, раўнівая — пра гэтых, што тут сабе папоцёмку туляцца ды шэпчуцца ў цяпле, пакуль на свеце сцюжа і вайна; другая думка, прыкрая, — пра ложка: відаць, гэта пікель двухспальны, такі шыкарны ў беднай цясноце, з пасагу; відаць, яго тата нявесткі — мы ведалі ўжо, што яна з гарадка, — прыдбалі пасля ліквідацыі гета...

Я стаяў сярод хаты, даволі зблізку глядзеў на маладзічку, трохі любаваяўся ёю, пават і праз грыпознае ачмурэнне, што бачачы, а што ўяўляючы, і ўжо ненавідзеў яе зусім непатрэбны, хоць, зрэшты, і зразумелы мне страх.

Яна не проста была высокая, да самага рота, накрыта коўдрай, але за край яе, абапал пухкіх лялечных шчок, трымалася аберуч. Рукі («аголеныя, точаныя, цёплыя», — падумаў я) былі схаваныя, а паверсе — толькі сціснутыя пальчыкі, двойчы па чатыры, з нейкім дзіцячым і перпрыемным адчаем трымалі адзіны ратунак — пасажную коўдру.

— Што ж вы такая бледная? Чаго?

Яна прыкметна сабралася з духам, каўтнула сліну і ціха, яшчэ не плачучы, спыталася:

— А куды павялі майго мужа?

Сюды, у такое блізкае суседства з гарнізонам, наш брат заглядваў вельмі рэдка. Можна думаць, што я быў першы партызан, якога ўбачыла гэтае дзяўчо, што прыйшло на хутар, як мы даведаліся сёння, тры тыдні таму назад. Там, дзе яна жыла раней, гітлераўцы для многіх мяшчан, — якіх, як і ўсю Заходнюю Беларусь, дваццаты век прызвычаіў да частых зменаў улады, — былі проста немцамі, яшчэ раз новымі паанамі, страшнымі для «васточнікаў», для «жыдкоў» і для тых, хто не слухаўся. А такія цяпер, пасля расправы з камуністамі і савецкім актывам, каго ўдалося злавіць, пасля масавага знішчэння яўрэяў, жылі далёка, у вёсках, або паўцякалі ў лясы. Для гэтай, відаць, вясёлай балбатункі і скакухі паліцаі былі не здраднікамі радзімы і пікчэмнымі паслугачамі ворага, не забойцамі і падпальшчыкамі, а перш за ўсё хлопцамі, кавалерамі, што ўвіхаліся ў клубе і каля яе.

І раптам тут, за нейкі кіламетр ад таго клуба, — партызан!..

Зрэшты, у тым асяроддзі, дзе яна вырастала на дзеўку, пра нас не гаварылася «партызаны». Я не быў для яе адным з тых, каго па радыё, якое мы слухалі з Масквы,

і ў газетах, якія нам прывозілі самалёты з Вялікай зямлі, ужо на ўвесь свет называлі народнымі месціўцамі. Не лічыла яна мяне і салдатам шматмільённай, не толькі савецкай, але і міжнароднай арміі змагароў з найбольшай бядой чалавецтва — фашызмам. Я быў для яе... мала, што проста вясковы хам, але ж і бандыт, адзін з тых «сталінскіх бандытаў», пра якіх яна чула і, магчыма, чытала неверагодную процьму жахаў і агіднасцей...

І вось я, бандыт, стаю пад ёю і ўжо, відаць, як ёй здаецца, гатовы... добра, калі толькі пасмяяцца, а то дык потым і замардаваць... А мужа павялі!.. Куды?..

— Не бойцеся, ён зараз прыйдзе... Чуеце, вось ён ідзе.

Мне і самому стала як быццам прыемна, што ён парэшце ўвайшоў з двара. Разгублены, не вельмі ўпэўнены, што зноў апынецца пад коўдрай...

— Вашы прасілі, таварыш, каб вы ўжо ішлі...

Я развітаўся і выйшаў з хаты не столькі злосны, як пакрыўджаны. Так, у маім абурэнні балюча ныла перш за ўсё крыўда. Можа я трохі раскіс ад прастуды? Ды не, не тое!.. Я ж быў таксама малады, непамнога старэйшы за таго... ледзь не «з душком» са страху мужа; я не адседжваўся, як ён, пад цёплым крылом гарнізона, мне было чым ганарыцца, і мне было горка, што на нас, на мяне... Ды ну іх к чорту! «Крывыя вочы крива бачаць».

Крыўду і злосць прарвала лаянкай толькі тады, як мы ад'ехаліся ў завірушны змрок і Шчэрба расказаў, што Журавель паш на прамілы бог адпрошваецца, каб не быць сувязным. Нявесткі, кажа, баіцца: «У хаце, хлопцы, чужы чалавек». Можа і праўда здрэйфіў, а можа проста віляе — нейтральным быць захацелася, чыстым, як гаварылі, і для нямецкіх і для савецкіх...

Хто ездзіў верхам у завіруху, ды яшчэ поччу, калі ні конь, ні сам дарогі не бачыш, той ведае, што гэта за смак. Ты прыўзняты пад зямлёй, а тысяча тысяч вятроў, адзін за адным, з невычарпальным запасам з'едлівай ве-

сялосці пранізваюць цябе, безабаронпага, паскрозь. І зноў, і зноў, і бласконца паскрозь!.. У твар сячэ, калені аж звіняць. А мала табе гэтага, мала яшчэ і прастуды, дык па і пагапы настрой.

Хутарскою дарогай пам трэба было выбрацца на гасцінец, значна правей ад гарадка, каб па гасцінцы праскочыць да вёскі Мокрае, а там ужо дахаты павярнуць, у лес. Дарогі, уласна кажучы, не было, была замецёная, злосна раскудзеленая чыстаполіца. Чэрці дзяругамі б'юцца. Ды Шчэрбаў коць знаходзіў неяк дарогу. Коля прабіраўся першы, я за ім, а ззаду Ермакоў. Трымаліся адзін за адным, бліжэй, чым звычайна, і, як заўсёды ў дарозе, маўчалі. Сёння нават і думаць холадна.

Я думаў пра адно. Гэта ўжо і не думка была, не жаданне такое, а пейкая фата-маргаца, прывід цяпла, утульпасці,— гарачага ў нутро і з галавою над кажух! — у што я верыў, не верыў, зноў нібы верыў... Але яно вяло мяне, і, абапёршыся на каня, на двух таварышаў, я ехаў, плыў наперад, у сцюжу і шолам.

Конь мой наткнуўся на пярэдняга. Я таргануў яго по вадам улева і, параўняўшыся са Шчэрбам, паблізіўся тварам да яго твару, нібы заглянуў, каб убачыць, чаго ён хоча.

— Ну, як ты? — гукнуў мне Коля, нібы з-пад падушкі.

— Храпова,— адказаў я з тэлеграфнай скупасцю, прыкрыўшы рот ад ветру.

— Га-ла-ма-ла-ба-ла! — зноў гукнуў ён.

— Што? Не чуваць ці...

— Хутар кажу. Во, направа!..

Я зразумеў: да Мокрага яшчэ далёка, трэба зайсці сюды.

Праўда, пам і Журавель памякаў — перакусіць, ды там не захацелася: і не пастрой быў, і не рассядацца ж пад самым бокам у паліцаю. Ды і прасіў ён... Іменна — толькі памякаў.

Так мы засхалі тады на гэты, цяпер ужо самотны, хутар у лагчыне.

Цяпер — самотны... Тады ж, калі мы пад'язджалі да яго, ён быў адзіп ва ўсім свеце. Як астравок, да якога мы падплылі, каб узабрацца парэшце на коўзкі абрывісты бераг, адчуць парэшце зямлю пад нагамі, уздыхнуць, азірнуцца, падумаць, што ж далей...

Так думаў я. Хлопцам проста пагрэцца хацелася, перакусіць. Ну і мяне, вядома, ім было шкада.

Хоць я не настолькі раскіс. Злезшы з каця, я першы падышоў да цёмнага акна і пастукаў у шыбу.

Ні гуку, ні шалаху.

Можа, я не чую?

Пастукаў зноў. Тут і Шчэрба мне дапамог, скалануўшы ўсю раму сваім кулачышчам.

— Ідзе! — гукнуў ён, нахіліўшыся да мяне. Гукнуў замоцна, бо тут, ад ветру, было зацішней.

Мы жылі ў сваім часе, думкі пра ветлівасць-няветлівасць вось так калаціць сярод ночы ў чужое акно — не было. Мы былі нават злосныя і мелі права на гэтую злосць. Можа, таксама адлежваецца тут які-небудзь цёпленькі, непалоханы муж або нейтральны, чысценькі свёкар... Падумаеш, парушылі яго спакой!.. Яшчэ і прыкідваецца, капцюх, што не чуе.

Я стаяў першы ад дзвярэй, чуў ужо, што за імі нехта шоргае рукой па дошках, шукаючы заскак. Я трымаў перад сабой... ды не, не аўтамат, а ліхтарык, яшчэ не ўключаны.

Заскак парэшце лузгапуў, ляснула клямка, і дзверы адчыніліся.

Ліхтарык засвяціў.

У гэтым моманце я прадбачыў, бо мне, на пастроі, найбольш аднаведна было прадбачыць ужо не заспаны, ужо спалоханы твар хутараўца, які вось і аддасць тым часам сваю даніну, свой вялікі ўклад ва ўсеагульнае змаганне — адпусціць пам на нейкія паўгадзіны хатняга

цяпла, чаго-небудзь пад'есці і, аднаму, чым-небудзь палячыцца. Прабачце, што мы палюбujemy вамі вось так, па-відному!..

Але ў святле ліхтарыка стаяла за парогам белая, у адной кашулі, дзяўчынка гадоў дзесяці. Удараная святлом, яна закрылася левай рукой, прылажыўшы яе запясцем да лба, і з-пад рукі глядзела, міргала на пас.

— Хто яшчэ ў хаце?

— Я і Толік. Мама да цёткі Ганны пайшла, бо яна хворая.

— Чаму не адчыняла?.. Бацька дзе?

Дзяўчынка адняла з ілба левую руку, адкрыла ўвесь твар, а правай, з дзіўнай на гэты ўзрост — не тое, каб ад бабулі завучанай, але старэчай неяк самахоць,— з найбольшай, можа апошняй у жыцці сур'ёзнасцю перахрысцілася на ўвесь мах:

— Ваймяца і сына і святога духа, амінь. Дзядзечкі, дальбог жа не чула. А таты ў нас даўно няма. Яшчэ з польскай вайны.

Гэта было так страшна... не, так незвычайна і нечакана, і гэта так распранула мяне, што я... ледзь не ўсклікнуў.

— Ты зачыняйся. Ну! Бяжы на печ. Да Толіка.

Ліхтарык згас.

Дзверы зачыпіліся. Зпоў лузгануў нарэзамі заскак.

Мы моўчкі селі і паехалі.

... Ужо неаднойчы за дваццаць гадоў мне можна было б збочыць з гасцінца на гэты хутар — зірнуць, што вырасла з яе, той маленькай жанчыны. Няўжо гэта яна, стаўшы жонкай ды гаспадыняй, так укаранілася тут, што аніяк не хоча выбрацца ці ў гарадок, ці ў Мокрас? А можа, хтосьці даўно ўжо звёз яе, настаўніцу ці доктарку, у далёкі замуж — далёкі па-сучаснаму, не ў трэцюю вёску, а за тры тысячы кіламетраў...

Я мог бы, вядома, зайсці, паглядзець, а то і ўспомніць разам.

Ды не зайшоў.

І не зайду.

Бо не хачу.

Няхай яна стаіць у маёй памяці такою, як была,— у белаў лютай бездані, у яркім крузе святла, у кароткай кужэльнай кашульцы...

Толькі няхай не баіцца нас, тых, што і ў заўсёды не спім з-за яе, дзеля такіх, як яна.

Я не паспеў ёй гэта сказаць: дзіцяці было холадна.

1966

ГУРТАВОЕ

Каля нашай вёскі, там, дзе цяпер проста крайні ад за-
гумення куток вялікай калгаснай пашы, калісьці быў лу-
жок. Са сваёй асобнай назвай, са сваёй маленькай гісто-
рыяй, якая штогод папаўнялася новымі фактамі.

Гэта бывала звычайна ў другой палавіне жніўня.

Харошая парá. Адкальваліся ды адрыпелі на калдо-
бінах духмяныя вазы мурагу, жыта, ячменю, лёну. Без-
ліч мядзведжых ахапкаў казытлівага сена і ладных — доб-
ра, калі нялёгкіх! — снапоў падняты ды пакладзены на
воз, пасля на торц, у халадок і зацішак гумна. На полі за-
стаўся толькі авёс — у мэндліках або сям-там, дзе на́дзе-
лень, яшчэ няскошаны. Грэчка, лубіц, канюшынная атава,
насенная канюшына, бульба, што пачыпае ўжо добра жаў-
цець і смачна, дамавіта пахне. Пара адноснай сытасці,
першахлебнай ды бульбянай, укропна-агурочнай, яблыч-
най. Нейкая паўза, кароткі адпачын перад імгліцай за-
думліва-ласкавых вераспёўскіх раніц, перад мудрай і
сумнаватай паэзіяй свежай раллі, радасным россыпам но-
вага насення, журботна-сопечнай паэзіяй залатога лісця і
амаль па-жаночы пяшчотных дотыкаў ціхага, светлага,
лёгкага павуціння...

Тады, у дні перадыху на стыку лета і восені, наша
вёска, сказаў бы, раптам успамінала пра той лужок за
крайшнімі гумнамі, які, як быццам забыты, чакаў свае чар-
гі. За тыдні касавіцы і жніва, раз'яднаная, расцярушаная
па бліжэйшых і далёкіх надзелах лугоў і палявой распа-
лосіцы, вёска збіралася каля таго лужка. Адны мужчыны

ды зрэдку цётка ці маладзіца з той хаты, дзе часова або надоўга не было каму выйсці на гаспадарскую справу. Бясформенны абшар лужка дзялілі спачатку палосамі ўдоўж, потым тое, што заставалася, палоскамі ўпоперак, і заўсёды яшчэ заставаўся трохкутнік паміж полем і выганам, кавалак, які ўжо пельга было падзяліць і які называўся, мусіць, вельмі здаўна, Гуртавое.

Дзялілі лужок пайчасцей у пядзелю пад вечар. А назаўтра ўранку выбягалі сюды, адзіп перад адным, як пайрапей. Яшчэ і тычак добра не відно, грапіцу цяжка адбрысці, яшчэ і косіш нібы навобмацак. І спех такі — не столькі ад жадання ўхапіць гэтую жменю сена, пакуль стаіць пагода, як ад жадання пакарасавацца перад суседзімі спраўнасцю.

Гуртавое касілі пасля абеду, калі ўжо на падоўжшых ды папярэчных палосах жанчыны пачыналі зграбаць у валкі, а то, хто гарачэйшы, і капіць сяк-так падсушаную траву. І касіць гэты шматок хвашчу, які, дарэчы, елі толькі коні, пачыналі не адразу ды не так сабе, а пасля штогадовага традыцыйнага вечара.

Косы ўтыкалі канцамі касільнаў у мяккую пакошу, а самі адыходзіліся трохі і залягалі або рассядаліся на сушэйшым, падгрэбеным узмежку.

Трэба сказаць, што збіралася сюды, касіць лужок, а потым дзяліць Гуртавое, не ўся наша вёска.

Нядаўна мне давялося паглядзець у бібліятэцы польска-французскі атлас з другой палавіны XVIII стагоддзя і з прыемнасцю знайсці на карце Навагрудскага ваяводства свае Загора, — Sagoга, як яно значыцца там у французскай трапскрыпцы. Трэба думаць, што вёска стаяла сабе і задоўга да таго атласа, што назву сваю яна вядзе здалёк, здаўна, упарта і самавіта не згаджаючыся стаць ні «Zagòrzem», якім яна бывала, ні «Загор'ем», якім цяпер значыцца афіцыйна. Яшчэ адно: у старым «Геаграфічным слоўніку Каралеўства Польскага і іншых славянскіх краін», у пераліку мнства вёсак з такою ж

няхітраю назвай, ёсць паведамленне, што папа Загора сто год таму назад мела трыццаць сем каміноў, мясцовасць вакол яго была таксама бязлесная, а землі ўзгоркаватыя, пшанічныя.

Рэшта гісторыі — у вясковых падапнях.

Адно адчувае пасляваеннае пакаленне загорцаў, — тыя студэнты, салдаты, настаўнікі, інжынеры, урачы, якія, пад'язджаючы ў наш час да роднай, больш чым на сотню хат вялікай вёскі на ўсходнім схіле гары, бачаць шыфэр і бляху, светлыя вокны ў садах, белыя сцены школы, клуба, сельмага, спраўныя будынкі брыгаднай фермы наводшыбе.

Другое адчуваю я, калі за ўсім гэтым, ужо звычайным, бачу і тое, што было, — суцэльную саламяную шэрасць значна меншай, непараўнана бяднейшай і цёмнай заходне-беларускай вёскі, што ўжо не будзе такою, якой была, якой яна, як часамі здавалася, будзе заўсёды...

Зрэшты, і тое, што жыло ў памяці нашых бацькоў і дзядоў, што мы пачулі ад іх, як казку, здавалася ім калісьці беспрасветным ды бяскопцым.

Па тых паданнях, па той няпісанай гісторыі наша малое ў гады прыгону Загора палежала ажно пяці панам. Хто з іх быў лепшы, хто горшы — уся гэтая разнавіднасць пяволі і здзеку пайшла ў нябыт. Да дзён майго юнацтва, за сем дзесяткаў год ад ліквідацыі папшчыны, дайшлі толькі назвы «схедаў»¹, частак вёскі — па некалькі хат — ад колішняй прыналежнасці да памешчыкаў: «свідзінскія», «судзёўскія», «гнаіцкія», «лісіцкія», «ёдчыны». Відаць, памыляюся пават у назвах, бо і тады ўжо гэта было мне, майму пакаленню зусім нецікава. Тады ўжо вёска дзялілася толькі на дзве часткі: вышэйшая палавіна, што размясцілася па гары — «нагорскія», а наша, у даліце — «ёдчыны». Яшчэ ўсё як на ўспамін пра пейкага, ледзь не міфічнага, пана Ёдку.

¹ Scheda — спадчына (польск.).

Гуртавое палежала «ёдчыным». Аднак, пакуль ішла падрыхтоўка да вечы, пакуль тое вечы цягнулася, тут збіралася многа людзей з усёй вёскі. Той вёў кабылу на пашу — падышоў сюды з аброццю. Другі ішоў на кабылу — таксама спыніўся, а потым прысеў. Хто з поля, хто з вёскі падышлі на гоман і засталіся, як на цікавым, вельмі нячастым відовішчы — на хвілінку — да самай касьбы.

— Дык што мы будзем, мужчыны, рабіць з Гуртавым?

Пытанне гэтае, здаўна і штогоду, ставіў звычайна хто-небудзь са старэйшых гаспадароў. Не дамаўляючыся пра чаргу, не забягаючы паперад, але ж з прыкметнай ахвотай і амаль з дзяржаўнай важнасцю.

Адказвалі яму, як і заўсёды, тое самае, як быццам у гэтай справе не было ўжо вопыту, пэўнага стандарту вырашэння. Зпоў выстаўляліся на суд, даўно вядомыя, тры варыянты:

1. Разбіць на палосы і скасіць ды прыбраць кожны сваё.

2. Прадаць траву і купіць пажарную бочку.

3. Скасіць, згрэбці, скапіць гуртам і ў копах, па жэрабю, падзяліць.

Пачынаючы з пастушкавага ўзросту, больш за дзесяць разоў я быў на гэтым вечы назіральнікам і слухачом, без права голасу. Спачатку па малалецтву, а потым, хоць і грабец і, нарэшце, касец, пры двух старэйшых братах — не гаспадар.

Зрэшты, так мне было зусім добра. Да гэтага ў мяне, гадоў ужо з пятнаццаці, былі свае адносіны...

Штогадовыя вечы помніцца мне перш за ўсё як вясёлы перабрэх. На розныя тэмы — ад найбліжэйшага, штодзённага аж да самага грэхападзешча Адама і Евы, пра якое, як і пра шмат чаго іншага, расказваў — у сваім варыянце — вядомы па ўвесь наш свет рыбак, паляўнічы, гультай, кацавал, бабнік, байдун і песеннік Самусь. Дарэчы, з «пагорскіх», незацікаўленых, але заўсёды, помніцца, прысутны.

Сяды-тады тэматыка пабірала класавай вастрэпі:

«З горла лезе, маць тваю перамаць, а на чужое ўсё роўна гопішся!..»

«Ты каміны не лічы, ты лічы дзесяціны: колькі іх на чый комів прыходзіцца!..»

«Пачакай, пачакай, ці не скончыцца ваша царства, ці не паглядзім мы, як ты тады заквохчаш!..»

Сварыліся, выгаворвалі адзін аднаму сабрапае за цэлы год нездавальненне і варажпечу, у пошуках аргументаў залазячы і ў папярэднія, нават, далёкія гады. У якасці халоднае вады на галовы гарачых ішло што-небудзь такое:

«Ды што вы, хлопцы, як бабы, счачіліся?..»

«Паможаш хіба, калі памолішся?..»

«От дзе каб нашых баб і праўда сюды — от дзе б сечкі насеклі!..»

Часцей, аднак, сварку перабіваў, глушыў яе выбухам рогату нейкі новы расказ, Самусёў ці каго-небудзь іншага. Часамі ад сварак ды жартаў нехта хацеў перавесці цікавасць на песню. Дарма. Не выходзіла. Для песні патрэбен быў вечар, патрэбна была цішыня, хоць часовае забыццё на ўсе беды і клопаты. Калі ж і пачыналася песня на пакошы, дык ненадоўга, як не доўгія былі і сваркі. Больш было жартаў і смеху.

Што ж да маіх «сваіх адносін» да ўсяго, што адбывалася на гэтым лужку і ў вёсцы, і наогул на свеце, дык я не быў тады старопнім назіральнікам, бесклапотным падлеткам ды дзецюком з пябеднай хаты, якога яшчэ не ўкусіла свая ўласная вош, аматарам абы з чаго пасмяецца каля вясёлых. У мяне ўжо была свая таямніца, сваё заповітнае — я ўжо вучыўся, рыхтаваўся на пісьменніка. І таямніца мая, сямую-таму ў пэўнай меры вядомая, не адгароджвала мяне ад людзей. Наадварот — ад кніг, ад паперы яна вяла мяне да іх лепшым, глыбейшым і — мне хацелася гэтага — яшчэ больш іхнім. Кожны мой дзень быў вучобай: я не толькі чытаў і пісаў у вольны ад рабо-

ты час,— я прагна слухаў, глядзеў, запамінаў. Шчаслівае маўчанне няспышнай карпатлівай падрыхтоўкі да тае працы, якая, я верыў, чакае мяне, якая будзе патрэбна простаму чалавеку, карміцелю і бедняку,— патрэбна маёю шчырасцю, пашаю праўдай, якая сваімі фарбамі і гукамі сальцеца з красою роднай прыроды, роднай мовы і песні, роднага суму і смеху.

Пажарнай бочцы не шанцавала. Клапаціцца пра тое, каб парэшце-такі пабыць яе, другую да нашай помпы, павіпна была ўся вёска, не адны толькі ўладальнікі Гуртавога «ёдчыны». «Ёдчыны» не хацелі ў гэтай справе перадаць і мелі сваю пашахонскую рацыю.

Здаецца, толькі раз ці два разы на маёй памяці Гуртавое хтосьці купіў «на скос». Адзін раз тыя лічаныя злоты пайшлі, здаецца, на першую бочку, а другі раз так і ляжалі да самага Верасня ў скарбніка добраахвотнай пажарнай камапды, дарма чакаючы, калі да іх «нагорскія» збяруць сваю палавіну.

Не памятаю, каб калі-небудзь Гуртавое разбівалі на палоскі ды палосачкі,— не даходзіла да вяршыняў такой геаметрыі.

Часцей за ўсё, стаміўшыся ад спрэчак, што рабіць, касілі гуртам, тым больш, што сонца не чакала. І касьба гэтая помніцца, як самае характэрнае, нібы так толькі яно заўсёды і было.

Касцы ўставалі.

І зноў жа хтосьці першы — не па чыне ды не па выбару, а хто быў найбліжэй — станавіўся ў крайні ад пашы пракос, ці то гарэзліва, ці абыякава, ці нават урачыста пачынаў мянціць касу.

Пайшоў.

Пакуль пайсці другому, трэцяму — усе пачыпалі мянціць, да апошняга ў постаці. Вясёлы маладзецкі перазвон.

А публіка рознага веку, ад смаркатых да сівавусых, усе, хто сабраўся тут дзеля вечы, стаялі збоку, на пашы,

як на пейкае дзіва гледзячы на справу звычайную — касьбу, і незвычайную, бо раз на год калектыўную, гуртавую.

Тут набліжаецца галоўнае...

Тут я павінен зрабіць яшчэ адно адступленне.

Вёска паша, як правільна сведчыць вышэй ўспомнены «Геаграфічны слоўнік», спрадвеку палявая. Ляскоў, гаёў якіх-небудзь ці проста зарасніку каля яе няма. У лес мы, пастухамі быўшы, траплялі толькі ўвосені, калі кароў пускалі на лугі, пасля атавы. А падраслі — па дровы ездзілі зімой.

Салаўя, такім чынам, я змалку не чуў, гадоў, здаецца, да семнаццаці, пакуль не паехаў аднойчы ажно за чацвёртую вёску, рэзаць на балоцістым надрэчным лузе лазу для крыцця.

Красу птушынага голасу я ведаў, перш за ўсё, ад жаваранка і шпака. Не лічачы, вядома, спевакоў ледзь не хатніх — пёўня ці ластаўку, або выпадковых — шчыгла ці чачотку, што не сабе дык суседнім хлапчукам траплялі часамі ў клетку.

Жаваранак і шпак, спяваючы, не хаваліся.

Першага мы змалку бачылі не раз. На зямлі, калі ён — недасягальна мілы, шэранькі — уподбежку шыгаў на руні, яшчэ не могучы ў ёй схвацца; над зямлёй, калі ён уздымаўся над красуючым або ўжо палітым калоссем — адразу з сярэбраным званам; у небе, дзе ён бясконца вісеў над табою, жапцом ці касцом, бясконца зваціў, як вясёлая ручаіна, усё адно і тое ж, і ўсё такое новае, такое шчырае!..

Другі спявак — бліскуча-чорны, гарэзлівы шпачок, наогул нікуды, як быццам, не адлучаўся. Калі не на кіёчку перад акенцам шпакоўні, дык на галінцы дае свой штодзённы, з ранняга ранку да позняга вечара, таксама як і жаваранкаў, нястомны канцэрт. І з перапевамі, і сваё, і з кепікамі ўсякімі, з зачэпным посвістам, і ад сапраўднай радасці, з поўнай сардэчнай аддачай.

Загадкава прывабнымі, проста-такі чароўна таямнічымі былі мне з маленства галасы яшчэ дзвюх птушак нашага свету — драча і перапёлкі. Іх галасы ўзрушліва спалучаліся з красой у аднаго — вясняных, а ў другое — летніх вечароў, з таямнічасцю роснага, прымгленага лугу і духмянага хлебнага поля. Перапёлка бывала далей ад нашай хаты, сакавіта-хлесткі і шчымліва-журботны покліч яе даходзіў здалёк, прыцішаны адлегласцю. Драч дадзіраўся настойлівым, поўным адчування абавязку і годнасці, дзёрам — да самых акон.

Часамі, калі ты, зачаравапы імі, выходзіў з хаты, ішоў па двары, пасля па цёплай баразёнцы паміж бліскучага ад месяца гічання буракоў ажно па роснае прыгуменне — яны, перапёлка і драч, служылі сваю службу, здавалася, зусім на п'ару, дуэтам, пад адным вялікім, пізкім месяцам, налітым спеласцю, нібыта казачна-агромністае яблыка, вось-вось гатовае апасці на мяжу паміж полем і лугам.

«Свежасць дзіцячага ўспрымання...»

Ды вось і іншае.

Сяджу над паплаўком, задуманы і засяроджаны. А пасля да мяне пачынае даходзіць музыка ціхага, ціхага шуму. Спачатку я падсвядома цешуся гэтай радасцю, а потым спакваля пачынаю ўсведамляць, што цуду тут ніякага няма. Узпімаю вочы. Гэта ж на тым баку ракі, хоць і даволі-такі шырокай, спакойнай, даўно ўжо пегалодныя каровы падышлі пячутна на траве да берага, грызучь яе — нібы адною шырачэннай пысаю: ш-шам, ш-шам, ш-шам... Ёсць несунлад у гэтым шамапні, ды ён усё ж зліваецца ў адно...

Мне ўжо тым часам за пяцьдзсят. І я ўспрымаю гэтую музыку надрэчпай раціцы не як дзіця, адпак не менш, здаецца, свежа і яшчэ глыбей.

Чаму? Як хто?

Як чалавек, які ў свой час быў на неабходнасці пават і стыхійным ветэрыпарам — дапамагаў карове цяліцца, лячыў яе тым, што ведаў ад векавое мудрасці парод-

пага лекавання, а то і стаяў пад ёю, хвораі, балюча глытаючы сваю бездапаможнасць.

Як чалавек, які не толькі замілавана гладзіў сытае, даверлівае цялятка, але ж і сам яго выкарміў, і быў адпойчы пастаўлены перад горкім абавязкам падысці да яго з нажом.

Як чалавек, які не толькі ахвотна піў сырадой ці задаволена пакрэктаў над місай крамяпага ды халоднага з пограба кіслага малака, але ж і сена карове касіў, і салому на подсціл ёй вымалочваў, і гной вярнуў з-пад яе, да трэску ў жылах і ў дзяржальні сахарà.

Каму ж, як не таму, не такому чалавеку адчуць па-сапраўднаму музыку яе, каровінай, задаволенай, сытай яды на калгасным прыволлі?..

Красу прыроды хлебароб адчувае інакш, паўней, чым яе старонні назіральнік, няхай сабе нават пайлепш эстэтычна падрыхтаваны ці па натуры вельмі чулы. Хлебароб успрымае яе не збоку, не зверху, а з самай сярэдзіны, свядома ці падсвядома адчуваючы сябе саўдзельнікам стварэння гэтай красы,— гордае і шчаслівае адчуванне.

Яно было маім у дні маёй сялянскай маладосці, у пэўнай меры маім засталася яно і дагэтуль. І дома, і ў кожнай іншай краіне, дзе я гляджу на новую красу палёў, павага да яе стваральнікаў жыве, ціха, непераможна спявае ў маім захапленні.

Гэтага мала, аднак.

Мне часта ўспамінаецца парà той непаўторнай свежасці пачуццяў, подыхамі якое цяпер, у гарадскоі ды кабінетнай мітусні і адзіноце, даводзіцца падмацоўваць сябе толькі час ад часу, успаміны пра якую вяртаюцца, непакояць душу ўсё часцей ды ўсё больш неадчэпна, з новым сумам і поваі чароўнасцю...

Косы шаркаюць у траве і — другія — звіняць пад травой.

Хто лепш за самога касца адчувае красу гэтай пра-

цы? Нагамі ў весела-роснай або ласкава-мяккай траве. Грудзьмі, што дыхаюць сілай і воляй. Вачыма, што ба-чаць зялёны прастор, які хутка пад ногі мне ляжа па-корнай травой...

Летняя «пільніца», гарачая пара, пачышалася з сена-важня, пялёгкай, аднак самай чыстай і самай вясёлай, амаль святочнай работы. Цяжэй там бывала мужчынам, касцам. Асабліва калі не ў гурце, а сам пілуеш, без ма-ладзецкага спаборніцтва, без гоману, смеху ды перазво-ну мянтасак. На жніве, з сярпом, шчыравалі ды петава-лі больш жанчыны. Таму, відаць, і песні жніўныя — жа-почыя, і гучаць яны такою журбой, ледзь-ледзь не па мяжы апошняга адчаю. Серп і рукі, спёка і поле, сваё ці не сваё, якое трэба было апоўзаць, сагнуўшыся, з тою ж цярпліваасцю, з тою ж непаказною мужнасцю, з якой яны і раджалі спакон вякоў, і гадавалі ў нястачы, і ап-лаквалі, з якою яны валачылі горкую долю ўдавы, ці сал-даткі, ці вечнае наймічкі. Мужчыны тут сваю жніўную гаркоту, сваю нібы казацкую ленасць апраўдвалі тым, што бабская сярэдзіна куды, браток, гнутчэйшая за нашу. У пачатку трыццатых гадоў пачалі ў нас, на Міршчыне, касіць і збожжа. Калі ўлічыць, з якім параканнем ды вохканнем, а то дык і з добрым гвалтам сустрэлі гэтае «гультайства», гэты «рэспуст» старэйшыя, асабліва жан-чыны, можна сказаць, што каса ды ў жыта, пракос ды на загоне — гэта была рэвалюцыя. Мужчына выпрастаўся. Яму і зноў жа пялёгка было, асабліва ў густой ці палёглай пшаніцы, але ж і добра пазіралася паперад, без паклопаў. Жанчына гнулася па-ранейшаму, падбіраючы пракос ды вяжучы снапы, аднак і ёй стала трохі лягчэй. Касцовы ж рукі пад вечар гулі, як тэлеграфныя слупы, спаць чалавек валіўся, як сноп, а пасля сну, абы ты зноў упрогся ў касу, гудзенне паўтаралася і набірала стомы больш ды больш — патрошку, спакваля, на загартоўку і ў зачас.

Дык хто ж тады лепш за самога касца адчувае красу гэтай працы?..

Яшчэ ўсё любуецца ёю босая публіка, стоячы збоку, на пашы. Мужчыны з «пагорскіх», што пасыходзіліся на вечы, і пастухі, амаль адны толькі хлопчыкі, аднушчаныя сюды дзяўчатамі ад далёкага статка. Нібыта ўпершыню глядзяць малыя, сталыя і старыя на гэтую касьбу — звычайную і незвычайную, бо разам, дружнай талакою.

І не падумаеш, што хутка тут адбудзецца яшчэ больш незвычайнае — такое штосьці, чаго як быццам ніколі і не было...

Дык што ж такі?

А тое, што праз увесь гэты дзень, ад роснага, імглістага досвітку, калі так здрава было гнаць росны пракас, дыхаючы вострым, кіславатым пахам хвашчу, да сонечнага адвячорка, калі мы, мужчыны, выходзілі на сваё вечы ў лёгкай стоме і ў мласнаватай паслябедзенай сытасці, — праз увесь гэты час у траве на лужку, як пад вадой, зверху нікому непрыкметна ды пячутна адбывалася сваё...

Пакуль касіліся палосы падоўжныя, галоўныя ды законныя жыхары лужка, смешна-настырлівыя скрыпачы, што не скрыпелі ўжо цяпер, у другой палавіне жніўня, — драчы з драчыхамі і драчанятамі абодвух вывадкаў нябачна ды пячутна перабягалі на той участак травы, які быў падзелены палосамі ўпоперак. А ўжо адтуль яны пасля, яшчэ больш устрывожана перабіраліся ў клін нечапанага Гуртавога. Пакуль было ціха ў абед і потым, пакуль зусім побач шумела крыкам ды рогатам вечы, бедныя скрыпачы сядзелі, прытаіўшыся ўжо ў невялікім для ўсіх іх трохкутніку травы, паміж свежай пакошай, вытаўчаным каровамі ржышчам і голай, як зялёны бубен, пашай. Абдумвалі, абмяркоўвалі, бедавалі...

— Хлопцы, драчэ!

Крыкнуў хтосьці з касцоў. Голас трывогі, радасці і каманды.

Усе касцы, уся басаногая публіка розных узростаў як

быццам толькі цяпер зразумелі, успомпілі, што ж такое павінна адбыцца, што тут у гэткі дзень бывала штогод.

Драчы, відаць, таксама па пайкай сваёй камандзе, высыпалі з апошняга кліна травы на голую роўнядзь пашы.

Людзі — за імі. Першыя сыпанулі пастушкі. Тады касцы, пакінуўшы косы ў траве, рэдка каторы ўваткнуўшы яе касільнам у зямлю. Рушылі нават і пажылыя з аброцямі, нават і той біблейскі каментатар, ужо тым часам сівы і прыгорблены гультай Самусь.

З гікам, свістам і смехам ляцелі яны па маленькай, выгрызенай траве, так ласкавай для ног, за пільніцу папорапых іржышчам і ў малога, і ў дарослага. Ляцелі ва ўсе бакі і, адначасна, усе ў адзін бок — паўздагон за юркімі, шэра-бурымі скрыпачамі, што нейкаю сутулай ды імклівай пехатой і смешным подлетам, не падцягнуўшы ног, сыпаліся ў недалёкую бульбу за пашай.

Як і заўсёды, кожнага году, ніхто нічога не дагнаў, ніхто нічога не злавіў. Бо нездарма ж яны, драчы, і ў вырай бегаюць пехатою. Ніхто нічога не забіў, хоць пастушкі каторыя і кідалі здуру кіямі. Затое смеху было, радасці — усім. Не толькі чарнаногай малечы, якая спачатку, на вечы, цярпліва сядзела, а потым стаяла каля касцоў, добра ведаючы, чаго яна тут чакае. Не толькі нам, маладым ды нястомным. Не толькі мне, «паклонніку красы жыцця». Але і тым, хто, на думку маю і маіх аднагодкаў, тады ўжо быў стары, у каго ўжо для хатняй і надворнай лаянкі, для ўшчування ды вохкання былі не толькі бацькі, але ж і жонкі, і маладыя яшчэ і ўжо не вельмі.

Раскрыццё таямніцы ўражае па-рознаму.

Быў у маім пастушыным маленстве такі незвычайны выпадак. На пашы. Нейчы конь, відаць, адмахваючыся ад заядзі, учапіўся хвастом за калючы дрот агароджы ад поля, ірвануўся і пабег, пакінуўшы на дроце, каля самага слупка, жменю забытага валосся. І вось шпаку чамусьці собіла сесці іменна там. Ён ублытаўся лапкай,

і як жа, бедны, ірваўся, як верашчаў, калі я, адзін са сві-
пых пастушкоў найбліжэй, падбягаў да яго, браў яго,
трапыхлівага, ваяўпічага, у руку, выблытваў з валосся
яго лапку, а потым яшчэ трохі трымаў у дрыготкай жме-
ні і глядзеў, угаворваў яго не баяцца. Майго першага і,
як дагэтуль, адзінага шпака — так блізка, у руцэ. Я вы-
пусціў яго, упершыню адчуўшы шчасце даць камусьці
волю, упершыню як быццам зразумеўшы, што так яно,
калі ён на дрэве, а я на зямлі, калі ён шчабеча, а я лю-
буюся, — што так яно найлепш.

Потым я разумеў, што калі ў супакоевым жыцце, ка-
лоссе якога яшчэ не хіліцца долу ад маладога, салодка-
га цяжару зярнят, а ледзь не да болю ў сэрцы, ледзь не
да слёз прыгожа ружавее ды мігціць у неспякотна-ласка-
вых промнях вячэрняга сонца, калі ў духмяным і таям-
нічым бязмежжы гэтай красы, недзе з самага дна, ад са-
май зямлі пачынае падаваць свой голас перапёлка, —
я разумеў, што гэта найлепш, калі яна там, а я тут, дзе
я стаю або іду і раз-пораду спыняюся, каб паслухаць.

Я разумеў, гэта праўда. Але праўда і тое, што мне
заўсёды хацелася, а калі дык і вельмі хацелася ўбачыць
яе зусім блізка. Ужо не патрымаць у руцэ, як хацелася
гэта раней, а толькі зблізку-зблізку паглядзець.

Таксама і з драчом.

Таксама і трохі інакш.

Перапёлка жыла для мяне не толькі ў збожжы, — я ве-
даў песні пра яе, яны мне падабаліся, яны мяне хваля-
валі, і гэта паэтычна аддаляла яе ад мае жмеші і ад ва-
чэй, што хацелі б наблізіцца да яе... ну зусім.

А пра драча піякіх песняў не было. Былі адны кспі-
кі, хлёткія, рыфмаваныя, але такія, што мы пры баць-
ках не асмельваліся іх наўтараць, хоць і бацькі нашы
таксама ж былі ў свой час пастушкамі і ўсё такое ве-
далі. «Драч, драч!..» Дзярыся, браток, толькі не папа-
дайся. Хоць і вельмі хацелася б паглядзець, як гэта ты
там сядзіш у роснай траве і як устаеш ды дзярэшся, руп-

ліва паварочваешся ва ўсе бакі пачпога свету, столькі ўжо часу думаючы, што гэта ў цябе сапраўдная песня, што ўсе павінны чуць яе, што гэта не смешна, а вельмі хораша.

І вось тут раптам — колькі іх, лугавых скрыпачоў! Якое вясёлае раскрыццё травяной таямніцы! Колькі людзей — малых, дарослых і нават старых — бяжыць за вамі, смеючыся, хочучы злавіць і ведаючы, што не падта зловіш, і не кідаючы нічым наўздагон, каб не забіць з блазенскага дуру!..

Ведаю, ведаю я, што не гэтым смехам, не гэтай радасцю жылі тады людзі, што і наогул яны не гэтым, перш за ўсё, жывуць.

І самі яны, мае землякі, яшчэ лепш, гарбом ды нутром ведалі, што іх трымае па вадзе.

Аднак чаму ж яны так радасна смяяліся, ледзь не дзіцячым, чыстым смехам, чаму так доўга і так светла помніцца мне гэты смех? Не гаснучы ў памяці, не зацёршыся ў безлічы іншых, куды значнейшых падзей. Як момапт чыстай чалавечай блізкасці, глыток высокай радасці жыцця, хоць часовага забыцця пра клопаты, беды і сваркі будзёншчыны.

... З тых, што смяяліся тады, многіх ужо няма. Па трох, па двух, па адным-адзіным з хаты — многія не вярнуліся з вайны. З тых, што вярнуліся, адны ўжо спакваля за столькі год наперабіраліся з вёскі на ўзгорак за гасцінцам, дзе ім шумяць маладыя бярозкі і велічны, несмяротны дуб. Жывыя пеўпрыцям і даволі растрэсена пастарэлі, хто з выгляду цэлы, а хто без рукі, без пагі.

Я не пытаўся ў нікога з іх, але здаецца мне, верыцца нават, што той наш далёкі перадваенны смех, той наш блазенскі крос за драчамі па пашы не толькі мне аднаму ўспамінаўся ў сумную або пялёгкую часіну, дома ці недзе далёка ад родных мясцін.

ЗМЕСТ

Сірочы хлеб 3	Лазупок 219
У сям'і 61	Ліпа і клёнкік 230
Ты мой найлепшы друг .. 104	Спяжок і Волечка 238
Шумела мора 104	Галя 246
Кроў на сцяне 112	Прывал 268
Сонечны Зайчык 120	Асколачак вясёлкі 283
Зязюленька 134	Дваццаць 287
Маці 152	Надпіс на зрубe 296
Адзін дзень 157	Туга 318
Казачок 176	Апоўначы 329
Зялёная школа 183	Гуртавое 338
Мой зямляк 198	

На беларусском языке

ЯНКА БРЫЛЬ

(Иван Антонович Брыль)

В семье

Для детей среднего и старшего школьного возраста

Рэдактар А. П. Чаркасаў. Мастацкі рэдактар В. І. Кліменка. Тэхнічны рэдактар Л. М. Шлапо. Карэктар Я. А. Бебель.

АТ 21051. Здадзена ў набор 25/ІХ 1975 г. Падп. да друку 7/ІV 1976 г. Тыраж 14 000 экз. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Ум. друк. арк. 19,32. Ул.-выд. арк. 16,3. Зак. 2700. Цана 89 кап.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Савецкая, 19.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чырвоная, 23.